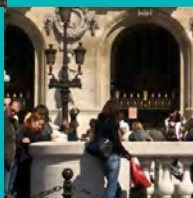
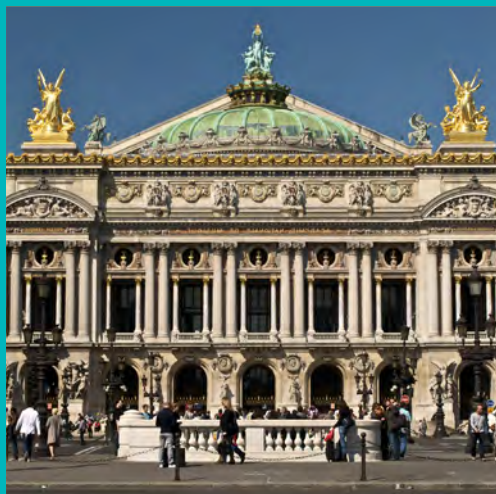

Олександр Гісем, Олександр Мартинюк

Всесвітня історія

9

Гісем О. В., Мартинюк О. О.

Всесвітня історія

«Всесвітня історія»

підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти

ТОВ Видавництво «Ранок»

Олександр Гісем, Олександр Мартинюк

Всесвітня історія

Підручник для 9 класу
закладів загальної середньої освіти

Харків
Видавництво «Ранок»

Перш ніж розпочати роботу з підручником, необхідно ознайомитися з його змістом і структурою. Матеріал об'єднано в п'ять розділів, кожен із яких містить кілька параграфів, що, у свою чергу, поділяються на пункти. У тексті ви зустрінете слова й дати, виділені жирним шрифтом. Це означає, що на них необхідно звернути особливу увагу.

Ви вже знаєте, що історія, як і будь-яка інша наука, має власну термінологію, і її необхідно розуміти. Підручник містить дати основних подій, визначення понять і термінів, інформацію про видатних історичних осіб. Працюючи на уроках і вдома, періодично перевіряйте себе, щоб переконатися, чи правильно ви зрозуміли основні події, персоналії, нові поняття й терміни.

Параграф розпочинають стислий виклад основних навчальних завдань і запитання на повторення. Це допоможе вам пригадати вже відомий матеріал і підготуватися до сприйняття нового.

Параграф супроводжується завданнями до тексту, які допоможуть вам краще його зрозуміти.

Важливу роль для розуміння навчального матеріалу відіграють наведені в підручнику різноманітні текстові й візуальні джерела. Працюючи з параграфом, необхідно опрацювати підібрані до нього історичні джерела та відповіді на запитання. Розглядаючи ілюстрації, звертайте увагу на підписи, які розкривають зміст зображеного. Схеми й таблиці унаочнюють зв'язки між складовими певного історичного явища, пояснюють його особливості тощо.

Наприкінці параграфа пропонується сформулювати судження на підставі розглянутих фактів, щоб узагальнити вивчений матеріал і зробити висновки. Запитання і завдання до параграфів, розподілені на чотири групи, допоможуть вам здійснити самоперевірку, осмислити вивчений матеріал і закріпити практичні навички. За необхідності звертайтеся до додаткових джерел.

Підручник має інтернет-підтримку. На його сторінках розміщені QR-коди, за якими ви знайдете:

- матеріали для проведення практичних занять;
- завдання на узагальнення знань за розділами;
- онлайн-тестування для підготовки до тематичного контролю за кожним розділом.

Рубрики підручника

	Україна і світ
	Джерела повідомляють
	Цікаві факти
	Постать в історії
	Зверніть увагу
	Словник
	Завдання і запитання до пунктів параграфа
	Працюємо з хронологією
	Формулюємо судження на підставі розглянутих фактів
	Запитання і завдання
	Навчаємось у грі
	Відповідаємо на запитання
	Опрацюємо завдання
	Розвиваємо творчі здібності

Розділ I. Європа в час Французької революції та наполеонівських війн

§ 1. Початок Французької революції

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: дізнатися, у чому полягав причинний зв'язок між кризою «старого порядку», ідеями епохи Просвітництва та революцією у Франції; визначити передумови й сутність Французької революції; проаналізувати події початку революції у Франції.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Назвіть характерні риси соціально-економічного і політичного розвитку Франції у XVIII ст. 2. Що таке Просвітництво? 3. Якими були погляди європейських просвітителів на суспільство й державу?

? Як наявність «старого порядку» впливала на французьке суспільство кінця XVIII ст.?

Луї XVI. Художник Жозеф Дюплессі. 1777 р.

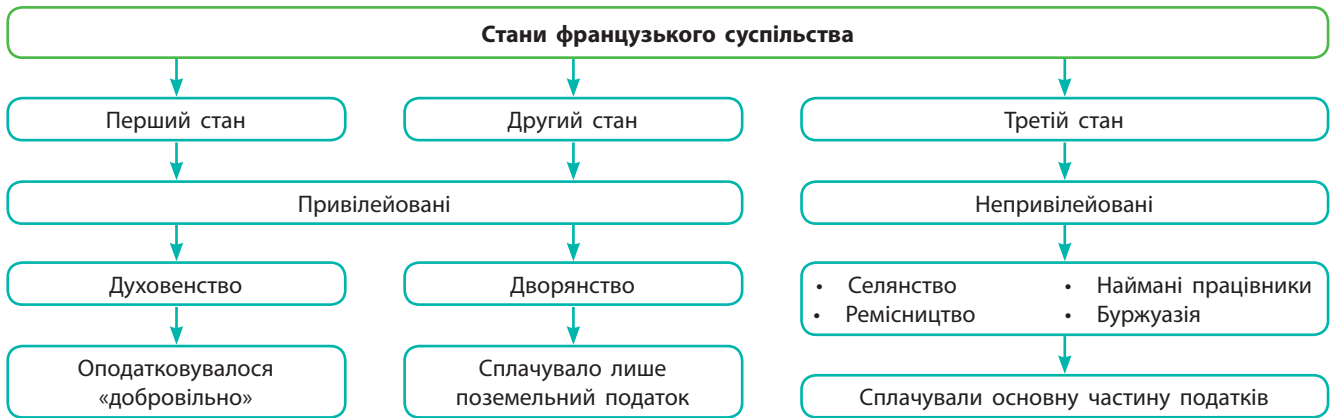
Стани французького суспільства. Малюнок XVIII ст.

1. Французьке суспільство наприкінці XVIII ст. На початок 80-х рр. XVIII ст. Французьке королівство було країною з населенням 25,7 млн осіб. Із нього близько 22 млн становило селянство, близько 130 тис. — духовенство й близько 140 тис. осіб — дворянство.

В економіці Франції першість посідало сільське господарство. Більшість селянства складала особисто вільні виробники, що володіли власними невеликими наділами й одночасно орендували землю в землевласників. За наділи вони виконували численні грошові й натуральні повинності, а також сплачували орендну плату. У промисловості країни переважало мануфактурне виробництво. Індустріальна революція ще не відбулася. Активно розвивалася торгівля. Маючи значний флот, Франція отримувала чималі прибутки від зовнішньої торгівлі.

У 70-х рр. XVIII ст. економічне становище Франції, яка в цей час стала однією з найбагатших країн Європи, погіршилося. Король Луї XVI щедро й безконтрольно витрачав кошти з бюджету країни. Значним тягарем для нього стали видатки на ведення Семилітньої війни та підтримку колоній Великої Британії в Північній Америці під час Війни за незалежність. Державний борг досяг величезного розміру. Половина бюджету Франції витрачалася на виплату відсотків за державним боргом. Основний тягар із виплати податків припадав на третій стан, що часто спричиняло невдоволення в його середовищі. Ситуацію суттєво погіршили неврожайні роки.

Населення Французького королівства поділялося на стани. До привілейованих належали духовенство і дворянство. Разом вони складала близько 1% населення, але володіли третіною земель у країні й мали право на участь в управлінні державою. До третього непривілейованого стану належали всі інші верстви населення країни — селянство, ремісництво, буржуазія й наймані працівники. Вони сплачували податки й не мали політичних прав.

? Визначте за схемою відмінності у становищі станів французького суспільства.

Становий поділ у тогочасній Франції вже не відповідав наявній ситуації в суспільстві. У складі духовенства вирізнялося досить заможне вище духовенство й нижче духовенство, невдоволене своїм становищем. Суттєво різнилося становище вищої родової аристократії й службового дворянства. У третьому стані виокремилася буржуазія — банкіри, судновласники, підприємці та інші, які за заможністю часто перевищували дворянство. Більшість із них не задовольняла відсутність привілеїв і політичних прав. Селянство й ремісництво обурювало те, що на них припадала основна частина сплачуваних податків, і суворі порядки їх стягування.

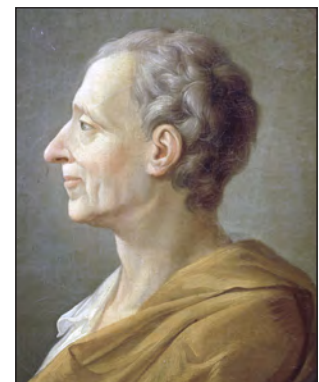
За державним устроєм тогочасна Франція була абсолютною монархією. Тому більшість невдоволених ситуацією в країні покладала відповідальність за неї на короля. Сукупність особливостей державного й суспільного устрою Франції в цей час визначають як панування «старого порядку».

2. Французьке Просвітництво. Передумови й сутність Французької революції. Французькі просвітителі своєю критикою «старого порядку» багато зробили для усвідомлення різними верствами населення необхідності здійснення змін у країні. Вольтер (псевдонім мислителя Франсуа Марі Аруе) засуджував абсолютизм, однак вважав владу освіченого монарха корисною для країни. Найбільш справедливим суспільним устроєм, на його думку, був той, що забезпечував для всіх три основні ідеали — свободу, рівність у правах і повагу до приватної власності. Католицьку церкву Вольтер критикував, але вважав, що релігію необхідно зберегти для задоволення духовних потреб суспільства.

Різким противником абсолютизму був Шарль-Луї Монтеск'є. Найкращим державним устроєм він вважав конституційну монархію з розподілом влади на законодавчу, виконавчу й судову. Держава, на думку мислителя, мала забезпечити свободу слова, друку, зборів, віротерпимість,

«Старий порядок» — назва періоду панування абсолютної монархії у Франції; соціально-економічні й політичні відносини, що існували у Франції з кінця XVI ст. й до початку Французької революції.

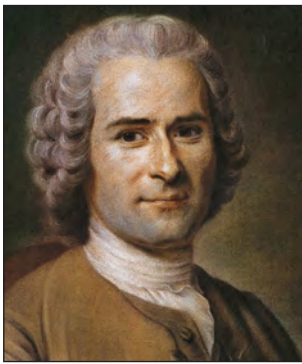
? Як французькі просвітителі критикували «старий порядок»? Які зміни вони пропонували?

Шарль-Луї Монтеск'є. Невідомий художник

Дені Дідро. Художник Луї-Мішель ван Лоо. 1767 р.

Жан-Жак Руссо. Художник Квентін де Латур. 1753 р.

Французька революція — масштабні перетворення соціальної і політичної системи Франції, що розпочалися наприкінці XVIII ст. і призвели до знищення «старого порядку» в країні.

рівність усіх перед законом і недоторканність приватної власності. Він наполягав на необхідності відокремлення церкви від держави.

Дені Дідро підтримував обмежену монархію та засуджував абсолютизм. Він виступав за усунення майнової нерівності, віротерпимість, недоторканність приватної власності та економічну свободу. Д. Дідро визнавав існування Бога, але критикував існуючу релігію й церкву, наполягаючи на створенні нової «природної релігії».

На відміну від інших просвітителів, Жан-Жак Руссо взагалі відкидав можливість збереження монархії та виступав за створення демократичної республіки дрібних власників. Він вважав, що всі люди мають бути рівними в правах, а розміри приватної власності необхідно обмежити. Ж.-Ж. Руссо заперечував існування католицької церкви, однак визнавав необхідність релігії як основи людської особистості.

Ситуація, що склалася у французькому суспільстві наприкінці XVIII ст. під впливом загострення кризи «старого порядку» й поширення ідей Просвітництва, відіграла роль передумов **Французької революції**. Її сутністю стало об'єднання прагнень і намагань (інколи досить суперечливих) французької буржуазії та представників інших верств населення усунути абсолютну монархію й змінити її порядки як ті, що заважали розвитку країни. Французька революція, на думку дослідників, стала однією з найважливіших подій у державному розвитку країн Заходу, започаткувавши перехід від абсолютизму до демократії з участю широких верств населення в управлінні державою.

3. Початок революції. Законодавча діяльність Установчої асамблеї. Приводом до початку Французької революції стала ситуація, що склалася в країні внаслідок сільськогосподарської і промислової криз та державного банкрутства наприкінці 80-х рр. XVIII ст.

Намагаючись подолати державні фінансові проблеми, король вирішив зібрати для затвердження нових податків Генеральні штати, які не скликалися з 1614 р.

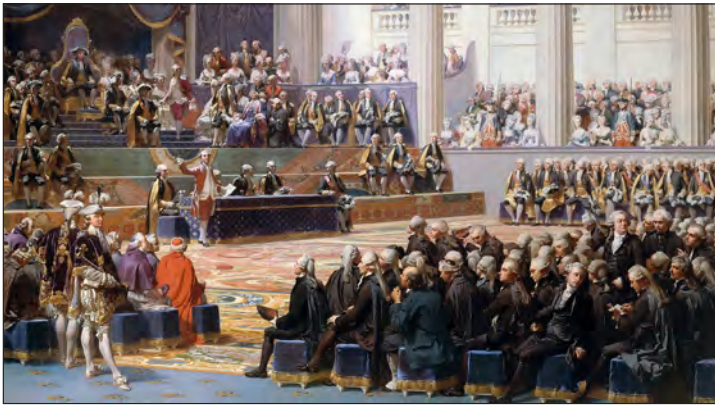
Пропозиції третього стану змінити традиційну систему голосування за принципом «один стан — один голос» на «один депутат — один голос», що висувалася його представниками під час обрання депутатів до Генеральних штатів, король проігнорував.

5 травня 1789 р., відкриваючи перше засідання Генеральних штатів, Луї XVI у вступній промові застеріг депутатів проти духу змін. Далі привілейовані стани запропонували голосувати за старою системою, а третій стан категорично відмовився від цього. Одним із депутатів від третього стану був **Максиміліан Робесп'єр**.

17 червня представники третього й деякі представники від інших станів, які приєдналися до них, оголосили себе Націо-

? Визначте основні події періоду початку Французької революції.

6 Розділ I. Європа в час Французької революції та наполеонівських війн

Відкриття Генеральних штатів 5 травня 1789 р. Художник Огюст Кудер. 1839 р.

Узяття Бастилії 14 липня 1789 р. Художник Жан-П'єр Уель. 1789 р.

нальною асамблеєю. Спроба короля перешкодити їх роботі не мала успіху.

20 червня, з'ясувавши, що зала засідань за наказом Луї XVI зачинена, депутати, які утворили Національну асамблею, зібралися в залі для гри в м'яч й запряглися, що не розійдуться, доки не підготують і не затвердять конституцію. Наступні пропозиції короля підкоритися вони відкинули.

9 липня Національна асамблея проголосила себе Національною установчою (конституційною) асамблеєю. Вона заявила, що представляє не лише виборців кожного окремого депутата, а й весь французький народ. Тим часом у Парижі поширювалися чутки, що Установчу асамблею буде розігнано, навколо міста зосереджуються війська, а гармати королівської фортеці-в'язниці Бастилії поцілюють на міські квартали. На вулицях спалахнули стихійні мітинги. Після звістки про те, що король відправив у відставку міністрів, які дотримувалися ліберальних поглядів, почали лунаати заклики до рішучих дій. 14 липня 1789 р. озброєний натовп парижан захопив і зруйнував Бастилію, яку вважали символом абсолютизму.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Період	Зміст
1789—1794 рр.	Боротьба між фельянами (прибічниками конституційної монархії), жирондистами (поміркованими республіканцями), яacobінцями (радикальними демократами) і роялістами, або монархістами (прибічниками абсолютної монархії)
1794—1799 рр.	Від страти М. Робесп'єра до захоплення влади Наполеоном Бонапартом
1799—1804 рр.	Від утворення Консульства до проголошення Французької імперії

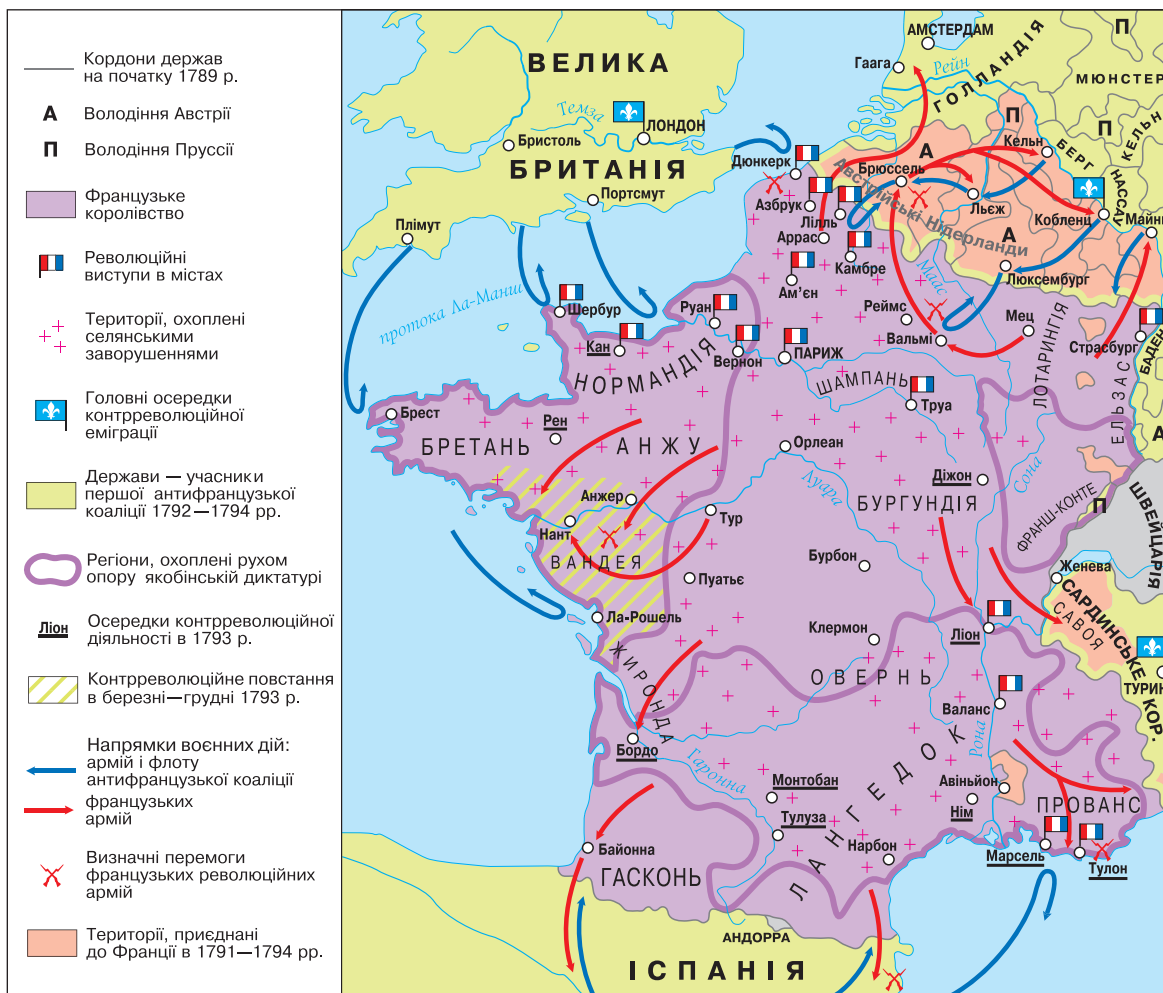
? Завершивши розгляд матеріалу про Французьку революцію, висловіть обґрунтоване судження, який підхід до її періодизації ви поділяєте і чому.

? Використовуючи матеріал параграфу та ілюстрації, розкажіть про зображені на них події.

Коли герцог де Ліанкур, головний хранитель гардеробу короля, доповів Луї XVI про захоплення Бастилії, той вигукнув: «Але ж це бунт!». «Скажіть краще — революція, сир!» — відповів йому герцог. Луї XVI вирішив піти на поступки повсталим, наказав відкликати війська з-під Парижа та визнав Установчу асамблею. Король відвідав Париж, де з'явився з триколіровою кокардою (стрічкою на капелюсі) у нових національних кольорах: червоний і синій були кольорами Парижа, а білий — кольором Бурбонів.

Існує інший підхід до визначення дати закінчення Французької революції. Його прибічники вважають нею державний переворот 9 листопада (18 брюмера) 1799 р., здійснений Наполеоном Бонапартом. Після нього останній проголосив: «Громадяни, принципи, започатковані революцією, утвердилися. Її завершено».

ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

Із Декларації прав людини і громадянина 1789 р.

Представники французького народу... прийняли рішення викласти в цій урочистій декларації природні, невід'ємні й священні права людини...

- I. Люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах...
- II. Метою кожного державного союзу є забезпечення природних і невід'ємних прав людини. Такими є свобода, власність, безпека та опір гнобленню.
- III. Джерело всієї верховної влади завжди перебуває в нації...
- IV. Свобода полягає в праві робити все, що не шкодить іншому...
- V. Закон може забороняти лише дії, шкідливі для суспільства. Усе, що не заборонено законом, дозволено...
- VI. Закон є виразом загальної волі. Усі громадяни мають право особисто або через представників брати участь у виданні законів. Закон має бути рівним для всіх.

VII. Ніхто не може бути обвинувачений, затриманий або заарештований інакше, ніж у випадках, визначених законом...

IX. ...Людина вважається невинною доти, доки її не оголосять винною...

X. Ніхто не має відчувати утисків у висловлюванні власних думок...

XVI. Оскільки власність є непорушним і священним правом, то ніхто не може бути позбавлений її інакше, ніж у випадку встановленої законом незаперечної суспільної необхідності...

Робота в парах. Обговоріть зміст тексту та дайте відповіді на запитання: **1.** Хто за Декларацією вважався джерелом верховної влади? **2.** Які невід'ємні природні права людини проголошувалися? **3.** Чи можна вважати, що Декларація заклала у Франції основи правової держави? Чому?

Упродовж наступних тижнів революційна хвиля з Парижа швидко поширилася на провінції. Там виборні органи місцевого самоврядування усували від влади королівських чиновників і перебирали на себе управління. Для підтримання порядку формувалися загони міської міліції, яку пізніше перетворили на Національну гвардію.

Протягом 1789—1791 рр. Установча асамблея здійснила важливі заходи щодо змін у системі організації державної влади у Франції. Побоюючись поширення селянських протестів у провінціях, вона прийняла декрети (постанови) про скасування тих повинностей, що викликали найбільше невдоволення селянства, — будувати й ремонтувати будинки землевласників, шляхи, мости, греблі, вільне право знаті на полювання тощо.

26 серпня 1789 р. Установча асамблея прийняла Декларацію прав людини і громадянина. Вона стала важливим документом, в основі якого були ідеї французьких просвітителів про невід’ємні природні права людини.

У Декларації прав людини і громадянина засуджувалися й відкидалися становий поділ суспільства й абсолютна монархія. Її положення, спираючись на принципи Просвітництва, закріплювали основні прагнення французької буржуазії та тих представників інших верств населення, що поділяли їх.

У вересні 1789 р. Установча асамблея прийняла перші статті майбутньої Конституції Франції. Влада короля ослабла. Фактично вся законодавча діяльність перейшла до Установчої асамблеї.

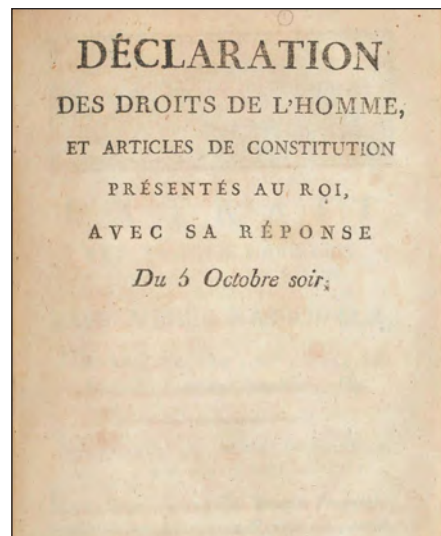
4. Загострення ситуації в країні. У ніч із 20 на 21 червня 1791 р. король здійснив невдалу спробу втекти за кордон, але його затримали й повернули до Парижа. Місто охопили антимонархічні виступи.

Досить складним стало становище в районі північно-східного кордону країни, де зосереджувалися вірні королю війська й дворяни, що залишили Париж. Наприкінці серпня Австрія та Пруссія заявили про спільні дії в боротьбі проти революційної Франції.

З вересня Установчі збори прийняли першу в історії Франції Конституцію, згідно з якою країна стала **конституційною монархією**.

1 жовтня розпочала роботу нова Законодавча асамблея, у якій узяли участь політичні об’єднання, що існували на той час у Франції.

У суспільно-політичному житті Франції цього періоду важливу роль відігравали декілька сил. Із 1789 р. в бібліотеці монастиря Святого Якоба збирався «Клуб друзів конституції», членів якого називали якобінцями. У Законодавчій асамблеї учасники клубу розділилися на поміркованих республіканців, яких називали жирондистами (за назвою департаменту Жиронда, звідки походила більшість із них), і монтаньярів (у пе-

Титульна сторінка Декларації прав людини і громадянина 1789 р. Фотокопія

У 1790 р. у промові М. Робесп'єра «Про створення Національної гвардії» вперше було оприлюднено вислів: «Свобода, рівність, братерство». Він став гаслом Французької революції. Цю промову було покладено в основу декрету 1791 р., де зазначалося: «На їхніх мундирах викарбувані такі слова: "Французький народ", і нижче: "Свобода, Рівність, Братерство". Ті самі слова накреслені на триколових національних прапорах».

У сучасній Франції запропоноване М. Робесп'єром гасло визнано національним девізом Французької республіки. Його розміщено на фасаді міської ратуші в Парижі. Окрім цього, відображеннями пам'яті про революцію в сучасній Франції є триколовий прапор і національне свято 14 липня — День взяття Бастилії.

Конституційна монархія — форма державного правління, за якої влада монарха як глави держави обмежується нормами Конституції.

Антифранцузькі коаліції —

військові союзи європейських держав, створювані наприкінці XVIII — на початку XIX ст. спочатку проти революційної, а потім наполеонівської Франції. Із 1799 р. їх називали також антинаполеонівськими коаліціями. Головний ініціатор й учасник усіх коаліцій — Велика Британія.

Інтервенція — втручання однієї або декількох держав у внутрішні справи іншої держави. Інтервенція буває військова, економічна та дипломатична.

«Батьківщина в небезпеці!». Художник Гійом Гійон-Летьєр. 1799 р.

рекладі — «горців», оскільки вони сиділи у верхній частині зали засідань) — радикальних республіканців, прихильників рішучих змін. Із 1791 р. в монастирі чернечого ордену фельянів збиралися прихильники конституційної монархії, яких називали «Клуб фельянів». У Законодавчій асамблеї фельянів витіснили на другий план жирондисти й ті, хто їх підтримував. Впливовою силою в тогочасній Франції залишалися роялісти (прибічники абсолютної монархії).

У лютому 1792 р. військовий союз Австрії та Пруссії започаткував першу **антифранцузьку коаліцію** (1792—1797 рр.). У відповідь на це у квітні того ж року Законодавча асамблея оголосила війну Австрії. На боці останньої через деякий час виступила Пруссія. Розпочалися війни революційної Франції з коаліціями європейських держав, що виступали проти неї.

Початок воєнних дій був невдалим для Франції. Більшість французьких офіцерів перейшли на бік противника, австро-пруські війська розгорнули **інтервенцію** на території Франції. У цих умовах Законодавча асамблея звернулася до населення країни із закликком «Батьківщина в небезпеці!». Після цього до революційної армії для захисту Франції вступили тисячі добровольців.

Кожен батальйон добровольців для захисту Франції мав свої прапор, гімн і форму одягу. Особливу популярність серед населення Парижа, а згодом усієї Франції, здобув гімн загону з Марселя — «Марсельєза», слова й музику до якого написав військовий інженер Руже де Ліль. Згодом «Марсельєза» стала державним гімном Франції.

Працюємо з хронологією

- **1789—1799 (1804) рр.** — Французька революція.
- **1789 р.** — прийняття Декларації прав людини і громадянина.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- прояви кризи у французькому суспільстві наприкінці XVIII ст.;
- зв'язок між ідеями епохи Просвітництва й початком революції у Франції;
- основні здобутки початкового періоду Французької революції.

Запитання і завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Перекладачі».
Правила гри. Учитель/учителька наводить поняття або термін із розглянутого матеріалу, викладений науковим стилем, і пропонує переказати його своїми словами. Усі учні та учениці можуть надати власні варіанти. Найбільш вдалі тлумачення доцільно розмістити на стенді в кабінеті.
2. Розкрийте причинний зв'язок між кризою «старого порядку», ідеями французького Просвітництва та початком революції в країні.
3. Які події початкового періоду Французької революції ви вважаєте найважливішими й чому? 4. Наведіть факти, що свідчать про загострення ситуації у Франції в 1791—1792 рр.
5. Покажіть на карті (с. 8) події, пов'язані з початком Французької революції. 6. Розпочніть складання таблиці «Розгортання Французької революції».

Період	Основні події	Результати періоду

7. **Колективне обговорення.** Проведіть дискусію за запитанням «Чи могла Франція уникнути революції, що розпочалася наприкінці XVIII ст.?». Скористайтесь відповідним планом-схемою в додатках до підручника (с. 226).
8. **Робота в малих групах.** Обговоріть і розв'яжіть пізнавальні задачі. 1) Напередодні революції у Франції генеральний комісар флоту Матьє-Луї Моле писав у листі до управителя фінансів Жака Неккера: «Не треба чекати, щоб Генеральні штати почали у вас вимагати або вам наказувати: потрібно поспішати з власною пропозицією їм усього, що лише може бути предметом прагнень розсудливих людей у розумних межах як влади, так і прав нації». Яким є ваше ставлення до наведеної думки? Чи могла її реалізація запобігти спалаху революції в країні? Поясніть свою точку зору. 2) Коли після клятви в залі для гри в м'яч маркіз де Дре-Брезе передав депутатам, які проголосили себе Національною асамблеєю, наказ короля залишити залу, їхній голова Жан-Сільвен Баї відповів: «Панове, вважаю, що зібрання нації не має нікому підкорятися». Про які зміни в самоусвідомленні депутатів третього стану й деяких інших депутатів свідчила ця відповідь? Чому, на вашу думку, представники третього стану й ті, хто приєднався до них, посіли таку позицію?

На території тогочасної України ідеї Просвітництва набули значного поширення. Другу половину XVIII ст. на українських землях сучасний український історик Володимир Литвинів визначив як добу високого, або зрілого, Просвітництва. У цей час значно поширилися погляди класичного західноєвропейського Просвітництва. Воно набуло форм дворянського напрямку, зацікавленого в розвитку освіти, науки й техніки та етико-гуманістичного напрямку, що представляв різні прояви засудження кріпосницького гноблення.

Представники дворянського напрямку українського Просвітництва у своїх маєтках обговорювали перспективи суспільного прогресу. Так, на хуторі Попівка (нині с. Залізник Сумської обл.) у маєтку О. Паліцина існувала «Попівська академія», де вивчалися твори французьких просвітителів. Саме тут зародилася ідея створення університету в місті Харків, яку в 1805 р. втілював у життя член цього гуртка В. Каразін. Схожий гурток діяв у маєтку В. Пасенка в Кременчуці (нині Полтавська обл.).

Вершиною українських просвітительських думок цього періоду стала творчість Г. Сковороди. Він щиро поділяв віру європейських просвітителів цього часу в можливість силою людського розуму вдосконалити суспільство.

§ 2. Завершення Французької революції. Консульство

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: дізнатися про подальший розвиток подій революції у Франції; обґрунтувати судження про діяльність Ж. Ж. Дантона, М. Робесп'єра; зрозуміти підсумки і значення Французької революції; проаналізувати особливості наполеонівських війн періоду Консульства.

? Яким було історичне значення повалення монархії та встановлення республіки у Франції?

Терор — усунення політичних противників шляхом фізичного насильства.

Жорж Жак Дантон. Невідомий художник. 1790 р.

Жорж Жак Дантон до початку революції працював адвокатом у королівському суді, де здобув популярність завдяки своїм ораторським здібностям. У роки революції він став якобінцем, був помічником прокурора Комуні Парижа, одним з організаторів якобінського терору. Проте масштаби терору злякали Ж. Ж. Дантона, і в 1793 р. він виступив за його припинення. Радикальні якобінці, очолювані М. Робесп'єром, оголосили його за зрадником.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Що таке республіка? 2. Які риси притаманні республіканській формі правління? 3. Хто з французьких просвітителів виступав за встановлення в країні республіки?

1. Повалення монархії та встановлення республіки. Наприкінці липня 1792 р. командування пруської армії оприлюднило так званий Брунвікський маніфест, де попередило, що в разі нових загроз життю французького короля Париж буде окуповано. Це викликало обурення в місті.

10 серпня в Парижі спалахнуло повстання. Під впливом заворушень і за наполяганням Комуні Парижа (міського управління) Законодавча асамблея прийняла рішення про позбавлення короля влади та скликання нового вищого органу влади — Національного конвенту (зборів), який мав прийняти нову Конституцію Франції. Луї XVI було заарештовано й ув'язнено.

Війська антифранцузької коаліції розгортали наступ на Париж. Ситуація загострювалася. У Парижі оголосили масовий набір добровольців. Одночасно із цим натопв розгромив в'язниці та перебив «ворогів Батьківщини», яких там утримували. Ця «революційна самооборона», як називали ці дії, започаткувала у Франції **терор**.

20 вересня 1792 р. поблизу селища Вальмі, що неподалік Вердена, Франція здобула першу значну перемогу над пруською армією. Цього ж дня Національний конвент своїм першим актом проголосив Францію республікою. Це започаткувало період Першої республіки.

Ситуація в Конвенті була дуже хиткою. Жирондисти вважали, що встановлення республіки, завоювання політичних свобод стало завершенням революції, і намагалися зупинити її. Незалежні до травня 1793 р. переважно підтримували жирондистів. Монтаньяри обстоювали інтереси тих, хто прагнув продовження революції. Лідерами монтаньярів стали **Жорж Жак Дантон** і вже згадуваний М. Робесп'єр.

За наполяганням депутатів-монтаньярів Конвент звинуватив Луї XVI у зраді та засудив до смертної кари. 21 січня 1793 р. короля стратили, а в жовтні позбавили життя його дружину Марі-Антуанетт. Унаслідок цих подій кількість країн — учасників антифранцузької коаліції значно збільшилася. Навесні 1793 р. її війська перейшли в наступ, а французька армія почала відступати.

2. Установлення якобінської диктатури. Політика якобінців. Поразки на фронтах поєднувалися з ускладненням

внутрішнього становища у Франції. Порушення господарських зв'язків викликало нестачу продуктів. Паризькі **санкюлоти** вимагали обмежити зростання цін на хліб. Монтаньяри, яких тепер вважали єдиними справжніми якобінцями, закликали розправитися з винними в погіршенні ситуації «зрадниками», тобто жирондистами, і вимагали створення сильної виконавчої влади в центрі. Зростанню напруження сприяло селянське повстання в провінції Вандея, викликане примусовим набором солдатів. Поступово повстання перетворилося на роялістське та охопило весь захід Франції.

31 травня — 2 червня 1793 р. в Парижі відбулося повстання, унаслідок якого монтаньяри-якобінці за допомогою паризьких санкюлотів захопили владу та вигнали з Конвенту жирондистів. Незабаром лідерів жирондистів стратили. У країні встановилася якобінська **диктатура**.

Функції уряду Франції взяв на себе Комітет громадського порятунку з 11 осіб, очолюваний М. Робесп'єром. Своєю метою він вважав перемогу революції за будь-яку ціну. Конвент прийняв нову демократичну Конституцію, яка закріпила республіканську форму правління та затвердила загальне виборче право. Однак в умовах війни якобінці вважали недоцільним запроваджувати ці зміни.

Якобінці провели масову мобілізацію й реорганізували армію, кількість якої досягла 1 млн осіб. Уже восени вона звільнила всю захоплену територію Франції та почала воювати за її межами. Під час звільнення від військ Великої Британії міста Тулон уперше відзначився капітан артилерії **Наполеон Бонапарт**. За цю перемогу він у віці 24 років здобув звання бригадного генерала.

У липні 1793 р. дворянка Шарлотта Корде, щоб помститися за двох загиблих родичів, убила одного з лідерів якобінців Жана-Поля Марата. Це стало приводом для розгортання терору проти «ворогів революції». За Декретом про «підозрілих» заарештовували всіх, хто «співчував тиранії». Упродовж наступних кількох тижнів лише в Парижі було страчено понад 1,4 тис. осіб.

Якобінці вважали проголошення Франції республікою початком нової ери й запровадили нове літочислення за роками Республіки. Роки позначалися римськими цифрами: 1789—1791 рр. — I, II, III роки Свободи, 1792 р. — I рік Республіки, 1793 р. — II рік Республіки тощо. Нова ера починалася 22 вересня 1792 р. і поділялася на 12 місяців із 30 днів, назви яких відповідали явищам природи та сільськогосподарським роботам. Осінні місяці — вандем'єр («виноградний»), брюмер («туманний»), фример («морозний»); зимові — нівоз («сніговий»), плувіоз («дощовий»), вантоз («вітряний»); весняні — жерміналь («проростаючий»), флореаль («квітучий»), преріаль («лучний»); літні — мессідор («жнивний»), термідор («спекотний»), фрюктідор («родючий»). Днем відпочинку був кожний десятий день. Існувало п'ять святкових днів — Генія, Праці, Подвигів, Нагород і Суспільної думки. Революційний календар діяв у Франції до 1 січня 1806 р.

? Назвіть основні перетворення, здійснені якобінцями за період їхньої диктатури.

Максиміліан Робесп'єр. Невідомий художник. 1790 р.

Максиміліан Робесп'єр був адвокатом. Свою політичну діяльність він розпочав депутатом Генеральних штатів від третього стану. Слухаючи його палкі заклики до встановлення народовладдя, політичний діяч Оноре де Мірабо сказав: «Цей піде далеко, оскільки вірить усьому, що каже». М. Робесп'єр був першим за кількістю голосів депутатом від Парижа, обраним до Конвенту, де став одним із лідерів монтаньярів. Народ захоплювався його чесністю та називав Непідкупним. Однак прагнення побороти тиранію робило М. Робесп'єра надзвичайно жорстоким до тих, кого він вважав перешкодою на цьому шляху.

Санкюлоти — назва революційно налаштованої сільської та міської бідноти у Франції. У період якобінської диктатури вони вважалися справжніми патріотами та революціонерами.

Диктатура — нічим не обмежена влада особи, що спирається на силові структури держави або пряме насильство та терор.

Убивство Ж.-П. Марата Шарлоттою Корде. Художник Поль-Жак Бодрі. 1860 р.

? Як художник зобразив убивство одного з лідерів якобінців? Що, на вашу думку, він хотів сказати своєю картиною?

? Яку політику проводила влада Франції в період термідоріанського режиму й Директорії?

Повстання 31 травня — 2 червня 1795 р. Художник Франсуа Луї Куше (гравюра)

Із Декрету про «підозрілих» від 17 вересня 1793 р.

...Вважаються «підозрілими»:

1. Ті, хто своєю поведінкою, своїми зв'язками, своїми міркуваннями або писаннями проявили себе прихильниками тиранії...
2. Ті, хто не зможе представити... пояснення про свої засоби існування та виконання громадянських обов'язків...
4. Ті з колишніх дворян, ураховуючи чоловіків, дружин, батьків, матерів, синів або дочок та агентів-емігрантів, хто не проявляв постійно своєї відданості революції...

? **Робота в парах.** Обговоріть зміст наведеного уривку з історичного джерела та дайте відповіді на запитання: **1.** Дайте оцінку змісту джерела з точок зору норм права й принципів революційної доцільності. **2.** Як, на вашу думку, видання цього Декрету сприяло розгортанню терору в тогочасній Франції?

Для боротьби зі зростанням цін під тиском санкюлотів у вересні 1793 р. Конвент прийняв Декрет про «загальний максимум», яким обмежив ціни на зерно, борошно, сіль, мило тощо й одночасно зумовив збільшення заробітної плати працівникам. Продукти зникли з прилавків.

Наприкінці червня 1794 р. французька армія здобула вирішальну перемогу над австрійськими військами під Флерюсом у Бельгії. Франція переконливо перемагала у війні проти першої антифранцузької коаліції. Зовнішня загроза зникла, і якобінці опинилися в ситуації розчарування їхньою політикою та посилення прагнень припинення терору.

27 липня 1794 р. (9 термідора за революційним календарем) у Конвенті сформувалася більшість противників політики якобінців. М. Робесп'єра та його прибічників заарештували в Конвенті, а наступного дня стратили. Унаслідок термідоріанського перевороту, як називають цю подію, режим якобінської диктатури у Франції ліквідували.

3. Термідоріанський режим. Війна Директорії. Переворот 18 брюмера. Термідоріанці, прагнучи здобути популярність серед населення, скасували Декрет про «підозрілих». До Конвенту повернули вцілілих жирондистів, помилували вандейських бунтівників. Однак фактично розпочався терор проти якобінців, із яких багатьох стратили або ув'язнили. Якобінський клуб і народні товариства закрилися.

У своїй політиці термідоріанці відмовлялися від якобінського радикального варіанта перебудови суспільства та прагнули захистити інтереси поміркованих верств нової знаті, яка сформувалася у Франції за роки революції. Термідоріанці виступали за республіканську форму правління, недоторканність приватної власності та свободу підприємництва. Проте більшість незаможного французького населення це не задовольняло.

Навесні 1795 р. в Парижі відбулися два великі повстання санкюлотів, що пройшли під гаслом «Хліба і Конституції 1793 р.!». Обидва виступи за розпорядженням влади жорстоко придушили, а сотні їх учасників стратили.

22 серпня 1795 р. Конвент прийняв нову Конституцію. Вона зберігала республіку, але скасовувала загальне виборче право, відновлюючи двоступеневу систему виборів 1791 р. і майновий ценз виборців. У жовтні того ж року Конвент передав владу новим органам управління, сформованим відповідно до неї, — Законодавчому корпусу та Директорії.

Чотирирічна доба правління Директорії сприяла зміцненню впливу в країні банкірів та підприємців. У французькому середовищі її політика загалом викликала невдоволення. Проте повернення «старого порядку» вони також не бажали.

У період Директорії Франція здобула вирішальну перемогу над першою антифранцузькою коаліцією. Війна з її боку в цей період набула загарбницького характеру. Було захоплено лівий берег Рейну та Бельгію, Голландію перетворено на залежну від Франції Батавську республіку. Навесні 1796 р. командувачем французької армії для походу до зайнятої Австрією Північної Італії було призначено генерала Н. Бонапарта.

Зміцнивши боездатність армії, молодий генерал Н. Бонапарт провів блискучу воєнну кампанію, швидко розгромив австрійську армію та захопив усю Італію. На карті Апеннінського півострова з'явилися нові державні утворення, залежні від Франції, з органами влади, реорганізованими за французьким зразком. Перша антифранцузька коаліція внаслідок італійського походу 1796—1797 рр. розпалася.

Головним суперником Франції залишалася Велика Британія. Н. Бонапарт вирішив захопити Єгипет, а звідти рушити на Індію — найбагатшу британську колонію.

Під час єгипетського походу 1798—1799 рр. Н. Бонапарт захопив Єгипет, однак був відрізаний від Франції ескадрою

Н. Бонапарт у Єгипті. Художник Жан-Леон Жером. 1863 р.

Н. Бонапарт на мосту Арколь. Художник Антуан-Жан Гро. 1796 р.

Наполеон Бонапарт був сином небагатого корсиканського дворянина. Здобувши військову освіту, він розпочав службу у французькій армії підпоручиком (молодший офіцерський чин), не маючи перспектив для успішної кар'єри через відсутність підтримки серед аристократії. У роки революції можливість піднятися вгору Н. Бонапарту дали революційні війни й допомога Огюстена Робесп'єра, брата М. Робесп'єра. Після приходу до влади термідоріанців Н. Бонапарта усунули від служби за зв'язки з якобінцями. Однак його стрімка кар'єра відновилася після допомоги термідоріанцям придушити бунт 1795 р. в Парижі. Вдячна Директорія призначила Н. Бонапарта командувачем гарнізону Парижа, а згодом — італійської армії.

англійського адмірала Гораціо Нельсона, яка знищила французький флот в Абукірській бухті поблизу Александрії.

У цей час у Парижі готувалася змова проти Директорії з метою усунення її від влади.

Н. Бонапарт залишив свою армію в Єгипті та повернувся до Франції, оскільки мав свої плани щодо зміни влади в Парижі. **9 листопада 1799 р. (18 брюмера)** у столиці відбувся державний переворот, унаслідок якого влада у Франції перейшла до Консульства (співправління трьох консулів).

? Які зміни відбулися у Франції в період Консульства?

Націоналізм — система ідей і поглядів, що проголошує перевагу національних цінностей перед іншими — особистісними, груповими або загальнолюдськими. Є основою для політичних рухів, партій, що ведуть боротьбу за відновлення, створення національних держав.

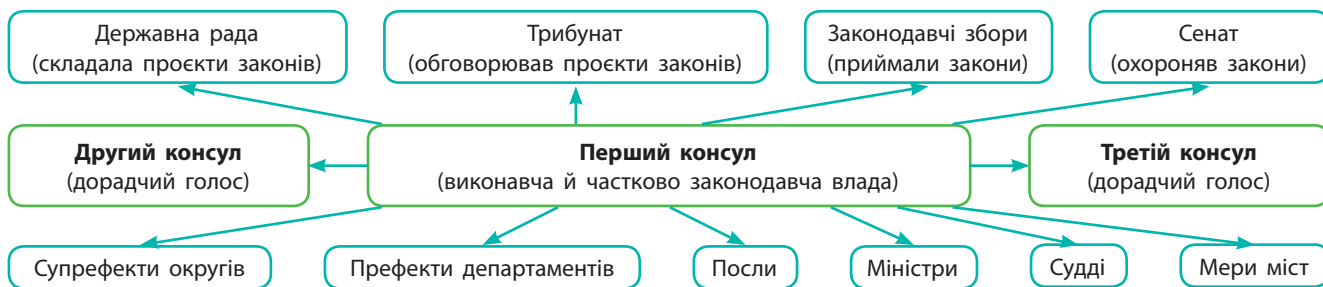
Українська дослідниця Лариса Нагорна зазначала, що ідейні засади націоналізму як політичного руху виникли в період Французької революції. Саме тоді у Франції проголосили «принцип національностей», за яким кожен народ є сувереном (носієм верховної влади) і має невід'ємне право на створення власної держави.

4. Консульство. Після перевороту 18 брюмера вся влада поступово зосередилася в першого консула Французької республіки Н. Бонапарта. Хоча при цьому його повноваження обмежувалися законами. У країні чимало людей сприймало його як продовжувача революційних змін. Вони вважали, що якби не Н. Бонапарт, то більшість завоювань Французької революції не була би завершена. Його внутрішня політика спрямовувалася на створення твердої централізованої влади, сприятливих умов для розвитку промисловості та сільського господарства, покращення фінансового становища країни, досягнення примирення з тими представниками старого суспільства, які погоджувалися визнати зміни в післяреволюційній Франції.

Організація державної влади в країні доби Консульства визначалася новою Конституцією 1799 р. Зберігалася республіканська форма правління, поверталася загальне виборче право для чоловіків, але запроваджувалася складна багатуступенева виборча система. Законодавча влада поділялася між Державною радою, Трибунатом, Законодавчими зборами й Сенатом. Виконавчою владою наділявся перший консул, яким Конституція оголошувала на десять років «громадянина Бонапарта».

Систему місцевого управління реорганізували: округи очолили супрефекти, департаменти — префекти, а міста — мери, яких призначав уряд. Таким чином уся система управління стала жорстко централізованою.

ОРГАНІЗАЦІЯ ВЛАДИ У ФРАНЦІЇ ЗА ЧАСІВ КОНСУЛЬСТВА (9 листопада 1799 — 18 травня 1804 р.)

? Спираючись на схему, сформулюйте судження про обсяг влади, яку зосереджував у своїх руках Н. Бонапарт у період Консульства.

Особливо складною залишалася ситуація в економіці. Країна стояла на межі банкрутства. Н. Бонапарт щотижня особисто перевіряв видатки кожного міністра. Із його ініціативи в 1800 р. великі паризькі банкіри утворили Французький банк, який надавав кредити державі під заставу від збору податків. Інфляцію подолали завдяки запровадженню нових паперових грошей (асигнацій), забезпечених золотом.

Досягнення фінансової стабільності зумовило економічне піднесення. Зріс обсяг сільськогосподарської продукції. У Франції розпочалася індустріальна революція. У 1801 р. в Парижі відбулася перша промислова виставка, де свою продукцію представили понад 150 заводів і фабрик. Розвитку промисловості сприяло надання підприємцям державних замовлень на військове спорядження. Створювалися нові робочі місця, проте заборонялися робітничі спілки та страйки. Усі суперечки, які виникали, мала розв'язувати поліція, підприємцям заборонили знижувати заробітну плату працівникам.

Для досягнення національного примирення Н. Бонапарт спочатку дозволив повернутися більшості емігрантів, а потім оголосив для них загальну амністію (крім керівників контрреволюційних виступів). Соціальній злагоді сприяла також укладена 15 липня 1801 р. угода (**конкордат**) із Папою Римським Пієм VII. За цим договором католицизм проголошувався релігією більшості французького населення, а перший консул здобував право призначати єпископів, яких потім затверджував Папа. Також за розпорядженням першого консула дію республіканського календаря скасували й відновили християнський.

5. Війни періоду Консульства. У зовнішньополітичній діяльності Наполеона в період Консульства важливе місце посідала боротьба з другою антифранцузькою коаліцією (1798—1802 рр.), прагнення збільшити підвладні Франції території і, використовуючи її ресурси, знищити свого головного супротивника — Велику Британію. Війни, які вели різні держави проти Франції, очолюваної Наполеоном, отримали назву **наполеонівських**.

Війна з другою коаліцією завершилася блискучою перемогою Наполеона. Стрімко й неочікувано для Австрії здолавши Альпи, у червні 1800 р. він ущент розгромив її війська під селищем Маренго. За підписаним 1801 р. Люневільським миром Австрію було витіснено з Італії, і вона погодилася визнати кордони Франції за лівим берегом Рейну. За Ам'єнським миром 1802 р. із Великою Британією Франція повернула свої володіння у Вест-Індії, але залишила Єгипет. Після цього друга антифранцузька коаліція припинила своє існування. У війні встановився тимчасовий перепоочинок, але через рік бойові дії відновилися. У союзі з Наполеоном виступала Іспанія, за допомогою флоту якої він збирався підкорити Велику Британію. У 1802 р. Франція захопила П'ємонт в Італії, а в 1803 р. підкорила Швейцарію.

Історичне значення Французької революції:

- започаткувала модернізацію соціально-економічної і політичної сфер розвитку Франції;
- стала переломним моментом в оновленні західного суспільства як прояв переходу від панування абсолютизму й аристократії до демократії та участі представників різних верств населення в суспільно-політичному розвитку країни;
- мала довготривалий вплив на політику, суспільство, релігію, ідеї, який відчувався в країні понад століття;
- сприяла розвитку ідей **націоналізму** в Європі — населення інших держав надихалося прикладом Франції або виступало проти неї;
- сприяла модернізації в соціальній і культурній сферах життя багатьох країн Європи;
- сприяла поширенню прогресивних ідей в усьому світі.

? Назвіть основні результати воєнних кампаній Наполеона періоду Консульства.

Наполеонівські війни — війни, які велися проти Франції різними державами, коаліціями держав Європи в часи, коли Наполеон Бонапарт був першим консулом та імператором (1799—1815 рр.).

У травні-червні 1803 р. Наполеон здійснив переможну Ганноверську кампанію. У її результаті курфюрст Ганновера передав йому землі, що належали до цього королю Великої Британії.

Працюємо з хронологією

- **1792 р.** — проголошення Франції республікою.
- **1799 р.** — перехід влади у Франції до Консульства внаслідок перевороту 9 листопада (18 брюмера).

Українські історики Микола Варварцев та Андрій Мартинов установили, що діячі Французької революції звертали увагу на тогочасні українські землі. Так, у 1790 р. Міністерство закордонних справ Франції оприлюднило меморандум «Про небезпеку для Європи анексіоністської політики Росії», де зазначало, що Україна стала жертвою російського царизму. Законодавча асамблея звертала чимало уваги на зміни суспільних настроїв у Східній Європі. На думку діячів Французької революції, тогочасні Польща та Україна мали сприяти поширенню гасел свободи в регіоні. Вони виступали за створення розгалуженої агентурної мережі для ведення революційної пропаганди на українських землях. Сподівання залучити український народ до боротьби проти Російської імперії висловлювалися керівниками якобінців. Зміст українського питання діячами Французької революції розглядався як складова революційного руху за звільнення народів Європи. Про давні історичні традиції боротьби українського народу за свою незалежність писав депутат Конвенту Ж.-Ф. Гарран де Кулон у книзі «Політичні студії старої і нової Польської держави» (1795 р.).

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- особливості повалення монархії та встановлення республіки у Франції;
- місце якобінської диктатури в історії Французької революції;
- розвиток Франції за часів термідоріанського режиму;
- роль періоду Консульства в історії тогочасної Франції.

Запитання і завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Продовжте розповідь». *Правила гри.* У грі беруть участь пари учнів та учениць. Вони мають викласти зміст визначеного питання з розглянутого матеріалу, відповідаючи по черзі одним реченням. Перемагає учень/учениця, чие речення буде останнім.
2. Як у Франції було встановлено республіку? 3. Дайте оцінку змінам, які відбулися у Франції в період якобінської диктатури. 4. Визначте характерні риси політики термідоріанського Конвенту та Директорії. 5. Яких змін зазнала Франція в період Консульства? 6. Які зовнішньополітичні завдання вирішувалися завдяки наполеонівським війнам у період Консульства?
7. Покажіть на карті атласу події, пов'язані із завершенням Французької революції. 8. Закінчіть складання таблиці «Розгортання Французької революції» (с. 11).
9. **Колективне обговорення.** Проведіть дискусію за запитанням «Які з уроків Французької революції ви вважаєте найважливішими й чому?». 10. Виконайте творче завдання (на вибір): 1) Напишіть листа від особи француза/француженки визначеної суспільної верстви до уявного друга або подруги в іншій країні з розповіддю про те, які зміни сталися в його/її житті в роки революції в країні. 2) Напишіть невелику історію із життя французької родини в роки революції, відобразивши, як вплинули на неї та її цінності події цього періоду.

§3. Перша імперія у Франції

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: з'ясувати, як встановилася Перша імперія у Франції; проаналізувати прояви кризи Першої імперії у Франції; визначити, як відбулося падіння Першої імперії у Франції.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Назвіть основні суспільно-політичні зміни, що відбулися у Франції внаслідок революції. 2. Як відбувався розвиток військової і політичної кар'єри Н. Бонапарта в період революції?

1. Установлення Першої імперії у Франції. Результати внутрішньої і зовнішньої політики періоду Консульства сприяли зростанню авторитету Н. Бонапарта у Франції. У серпні 1802 р. на хвилі піднесення, що охопило країну після розгрому другої антифранцузької коаліції, відбувся плебісцит (всенародне голосування), за результатами якого Н. Бонапарт отримав посаду першого консула довічно.

У лютому-березні 1804 р. у Франції викрили велику змову прибічників відновлення монархії Бурбонів. У країні розгорнулася кампанія за проголошення Н. Бонапарта імператором. 18 травня 1804 р. Сенат прийняв нову Конституцію, за якою Н. Бонапарт проголошувався імператором французів Наполеоном I, а в грудні того ж року було проведено його урочисту коронацію. Проте Французькою імперією держава почала офіційно називатися з 1809 р.

Внутрішня політика Першої імперії, як її називають дослідники, продовжувала ту, що здійснювалася в період Консульства. У серпні 1804 р. було прийнято Цивільний кодекс, який часто називають «Кодексом Наполеона». Це був перший

? Як у Франції було встановлено режим Першої імперії?

Коронація імператора Наполеона I. Художник Жак-Луї Давид. 1805—1807 рр.

Опис коронації Наполеона з книги історика ХХ ст. Є. Тарле

2 грудня 1804 р. в соборі Нотр-Дам у Парижі відбулося урочисте вінчання та помазання на царство Наполеона. Коли нескінченна низка золотих придворних карет просувалася від палацу до собору Нотр-Дам, величезний натовп дивився на це. Проте в цей день де-не-де лунали слова невдоволення таким видовищем. Зокрема, часто згадується фраза, яку історична легенда приписує різним особам і яка нібито була сказана одним старим республіканцем із військових у відповідь на запитання Наполеона, як йому подобається урочистість: «Дуже добре, ваша величносте, сумно лише, що сьогодні не вистачає 300 тис. осіб, які склали власні голови, щоб зробити такі церемонії неможливими...».

? **Робота в парах.** Опрацюйте зміст наведеного уривка з історичного джерела та визначте, що мав на увазі республіканець під час розмови з Н. Бонапартом.

Із Закону про встановлення імперії від 18 травня 1804 р.

Стаття 1. Керівництво республікою надається імператору, який приймає титул «імператора французів». Правосуддя здійснюється ім'ям імператора призначеними ним посадовцями.

Стаття 2. Наполеон Бонапарт... є імператором французів. Стаття 55. Присяга імператора полягає в таких словах: «Присягаюся підтримувати цілісність території республіки, поважати закони конкордату і свободи культів; поважати та примушувати інших поважати рівність у правах, політичну й громадянську свободу, незворотність продажу національного майна; не накладати жодних податків і не стягувати жодних зборів інакше ніж за законом; керувати, дотримуючись лише інтересів щастя і слави французького народу».

? **Робота в парах.** Опрацюйте зміст тексту та визначте, як у присязі імператора відображалася уявлення про те, що Наполеон Бонапарт мав захищати зміни, які відбулися у Франції внаслідок революції.

Із Цивільного кодексу 1804 р.

Стаття 544. Власність є правом користуватися та розпоряджатися речами найбільш абсолютним чином, щоб користування не було таким, яке заборонене законом і регламентом.

Стаття 545. Нікого не можна примусити поступитися своєю власністю, якщо це не робиться для суспільної користі та за справедливу й попередню винагороду. Власність набувається й передається шляхом успадкування, дарування при житті або за заповітом...

? Робота в парах. Обговоріть зміст тексту та дайте відповіді на запитання: **1.** Чи можна вважати, що закріплене в Цивільному кодексі ставлення до приватної власності сприяло стабілізації ситуації в після-революційній Франції? Чому? **2.** Наприкінці життя Н. Бонапарт сказав: «Моя справжня слава не є в 40 виграних мною битвах... Проте не буде і не може бути забутий мій Цивільний кодекс». Чим, на вашу думку, була обумовлена ця переконаність історичного діяча?

і єдиний для всієї країни звід законів. У ньому закріплювався принцип рівності всіх громадян у правах, недоторканності приватної власності, свободи приватного підприємництва, норми сімейного права тощо.

Пізніше у Франції було прийнято також Комерційний кодекс (1807 р.) та Кримінальний кодекс (1811 р.). Норми кодексів 1804—1811 рр. були поширені на французькі колонії, союзні з наполеонівською Францією, та підкорені нею країни. Саме завдяки цьому війни, які вів Н. Бонапарт у Європі, стали чинником, що сприяв руйнуванню там «старого порядку».

? Що зумовило встановлення французького панування в Європі?

Із Берлінського декрету про Континентальну блокаду (21 листопада 1806 р.)

1. Британські острови оголошуються в стані блокади.
2. Будь-яка торгівля і будь-які зв'язки з Британськими островами заборонені.
3. Будь-який англійський підданий, якого б звання й стану він не був, знайдений у володіннях, зайнятих нашими або союзними військами, оголошується військовополоненим...
7. Будь-яке судно, що прямує з Англії чи її колоній або заходило туди після оприлюднення цього декрету, не буде прийнято жодним портом.

? Робота в парах. Обговоріть зміст тексту та визначте, у чому полягала сутність Континентальної блокади.

2. Встановлення французького панування в Європі.

У 1805 р. сформувалася третя антифранцузька коаліція. На відміну від попередніх, своєю метою вона проголосила боротьбу не з революційною Францією, а з Наполеоном I. Імператор, у свою чергу, збирався завдати головного удару Великій Британії. Із цією метою він готував велику армію. Однак спочатку Наполеон вирішив вивести з гри слабку Австрію та рушив туди зі своїми основними силами. Наприкінці жовтня 1805 р. в битві біля міста Ульм на Дунаї він змусив капітулювати головну австрійську армію. Однак майже одночасно із цією перемогою французькі війська зазнали поразки в найбільшій морській битві XIX ст. біля мису Трафальгар неподалік Гібралтарської протоки. Об'єднаний флот Франції та Іспанії майже повністю знищила британська ескадра віцеадмірала Горацио Нельсона. Унаслідок поразки в Трафальгарській битві Іспанія та Франція втратили морську міць, а Велика Британія закріпила своє панування на морі. Ця невдача також змусила Наполеона I відмовитися від планів вторгнення до Великої Британії та Неаполітанського королівства.

У листопаді 1805 р. Наполеон переможним маршем вступив до Відня. На допомогу Австрії прийшла російська армія. У грудні 1805 р. під Аустерліцом (територія сучасної Чехії) відбулася «битва трьох імператорів». Наполеон I вцент розгромив об'єднану армію австрійського імператора Франца II та російського імператора Олександра I. Унаслідок цього третя антифранцузька коаліція розпалася. Після цього Наполеон I примусив Франца II відмовитися від титула імператора

Трафальгарська битва. Художник Вільям Тернер. 1822 р.

Битва під Аустерліцом. Художник Луї-Франсуа Лежен. 1808 р.

Священної Римської імперії німецької нації. Того ж року Наполеон I створив із 16 південнонімецьких держав Рейнський союз під своїм протекторатом. Це прискорило появу четвертої антифранцузької коаліції (1806—1807 рр.). Наполеон I діяв швидко й рішуче. У середині жовтня 1806 р. відбулися дві вирішальні битви під Єною та Ауерштедтом, у яких його війська знищили пруську армію, а наприкінці жовтня Наполеон урочисто вступив до Берліна.

У 1806 р. в Берліні імператор французів підписав декрет про Континентальну блокаду, за яким залежним від нього й союзним країнам заборонялося торгувати, підтримувати поштові та інші зв'язки з Великою Британією. Порушникам наказу загрожувала конфіскація майна. Однак ця заборона більше зашкодила французькій торгівлі, ніж британській.

На території Східної Пруссії Наполеон зустрівся з російською армією. Кривопролитні битви біля Пултуська (1806 р.) і Прейсіш-Ейлау (1807 р.) не виявили переможця. Лише в битві під Фрідландом (1807 р.) імператор французів здобув перемогу над російською армією. За укладеним у червні 1807 р. Тільзітським миром Росія була змушена визнати всі завоювання Наполеона I в Європі, укласти з ним союз і приєднатися до Континентальної блокади. Із польських земель, отриманих Пруссією за поділами Речі Посполитої, Наполеон I створив залежне від Франції Варшавське герцогство.

У 1808 р. французька армія завоювала Іспанію. Її новим королем став брат Наполеона I — Жозеф Бонапарт. Проте частина іспанського населення не підкорилася та розпочала запеклу партизанську війну із загарбниками.

Навесні 1809 р. Велика Британія та Австрія створили п'яту антифранцузьку коаліцію, але вона проіснувала недовго. Французька армія того ж року завдала поразки австрійській у битвах під Ашпероном і Ваграмом, зайняла Відень. Переможена Австрія погодилася сплатити Наполеону I контрибу-

Віцеадмірал Г. Нельсон у Трафальгарській битві загинув, діставши смертельне поранення першого дня. Існує легенда, що на початку битви він підняв на своєму флагманському кораблі «Вікторія» спеціальними прапорцями сигнал: «Англія очікує, що кожен виконає свій обов'язок». Ця фраза надовго запам'яталася жителям країни, і її неодноразово цитували в різних складних ситуаціях їхньої історії.

Медальйон «Мініатюра на тему Тільзітського миру». Франція. 1810 р.

? Кого зображено на медальйоні? Що символізує це зображення?

ФРАНЦІЯ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ ІМПЕРІЇ

Зі спогадів французького генерала Л.-Ф. Лежена про опір іспанського міста Сарагоса в 1808 р. французькій армії

...Чимало жінок... доводили свою ненависть до ворога до крайньої межі. Ані материнська ніжність, ані подружні зв'язки не зменшували їхньої палкої ненависті до ворогів; їх можна було побачити в найбільш небезпечних місцях, де вони закликali своїх синів і чоловіків до бою. Останні падали пораненими коло них і вмрвали в них на руках. Кожен постріл із гармати, спрямований у будинок, пробивав його наскрізь, але незважаючи на це, ніщо не могло примусити ворогів залишити його. Вони

продовжували стріляти в нас через пробиті нашими ядрами отвори. Ворог мав мужність триматися в цьому небезпечному становищі впродовж шести діб...

? **Робота в парax.** Опрацюйте зміст тексту та дайте відповіді на запитання: **1.** Яким, на вашу думку, було ставлення автора до іспанських захисників і захисниці Сарагоси? **2.** Що в їхніх діях викликало повагу французького генерала?

АНТИФРАНЦУЗЬКІ КОАЛІЦІЇ 1792—1815 рр.

Коаліція	Період існування	Держави-учасники
Перша	1792—1797 рр.	Велика Британія, Іспанія, Неаполітанське королівство, Сардинське королівство, Нідерланди (до 1795 р.), Пруссія (до 1795 р.), Священна Римська імперія, Австрія
Друга	1798—1802 рр.	Росія, Португалія, Велика Британія, Османська імперія, Неаполітанське королівство, Священна Римська імперія
Третя	1805 р.	Росія, Велика Британія, Священна Римська імперія, Османська імперія
Четверта	1806—1807 рр.	Пруссія, Росія, Велика Британія, Швеція
П'ята	1809 р.	Австрія, Велика Британія
Шоста	1813—1814 рр.	Росія, Швеція, Велика Британія, Австрія, Пруссія
Сьома	1815 р.	Росія, Швеція, Велика Британія, Австрія, Пруссія, Іспанія, Португалія

? Визначте державу, яка брала участь у всіх семи антифранцузьких коаліціях.

цію та приєднатися до Континентальної блокади. Після цього коаліція розпалася.

На початок 1810 р. під владою Наполеона I опинилася значна частина Європи. Навколо кордонів Франції розташовувалися держави, залежні від неї, і ті, якими правили родичі Наполеона I.

У той самий час через існуючі суперечності постійно погіршувалися відносини Франції та Росії. На думку Наполеона I, саме Росія стала головною перешкодою для встановлення ним повного контролю над Європою.

На думку сучасних дослідників, до походу проти Росії Наполеона підштовхувала також інформація про те, що з кінця 1810 р. за наказом російського імператора стягувалися війська до польського кордону. Імовірно, Росія мала намір захопити Варшавське герцогство.

3. Криза Першої імперії у Франції. Політика Наполеона I в перші роки його правління мала підтримку більшості французького населення. Пожвавлення в економіці сприяло зростанню заробітної плати більшості працівників. Французька армія, на відміну від армій інших країн Європи, мала високий бойовий дух. Вона пишалася тим, що представляла країну, де був знищений «старий порядок» і визнані права людини й громадянина. Кожен солдат незалежно від свого походження знав, що його служба залежить від нього, і вірив у те, що носить «маршальський жезл у своєму ранці». Проте поступово французьке суспільство втомилося від тривалих війн. Нові мобілізації чоловіків віком від 18 до 25 років усе частіше викликали невдоволення. Стан промисловості, фінансів і торгівлі Франції погіршився в результаті обмежень, накладених Континентальною блокадою (про неї ви дізнаєтеся в наступному параграфі). У 1810 р. країну охопила економічна криза.

Поступово ускладнювалися відносини Франції із завойованими територіями. У країнах, що увійшли до складу Імпе-

У період війн, які вела в різних регіонах Європи Перша імперія Наполеона, розгорнулася боротьба за територію Галичини. Наприкінці травня 1809 р. Львів зайняли війська Варшавського герцогства, підкріпивши цим польські претензії на Галичину. Проте вони змушені були відступити під тиском російської армії, яка наприкінці червня того ж року увійшла до Львова. Росія сподівалася, що як союзник Франції за Тільзітським миром відбере цей регіон в Австрії. Однак за умовами Шенбрунського миру (жовтень 1809 р.) Наполеон передав Росії лише Тернопільщину й Чортківщину. Львів наприкінці грудня російська армія залишила. Указом російського імператора Олександра I від 1810 р. ці землі отримали назву «Тернопільський край».

? Визначте причини кризи Першої імперії у Франції.

Реквізиція — примусове вилучення державою майна у власника з виплатою йому вартості цього майна.

Контрибуція — примусові грошові або натуральні стягнення, які накладаються на населення підкореної країни окупаційною владою.

Національно-визвольний рух — суспільно-політичний рух, метою якого є визволення своєї країни від іноземного панування.

Для участі в російській кампанії Наполеон I зібрав «Велику армію», що налічувала понад 325 тис. осіб. Коли ця армія перетнула річку Березіно (зараз територія Білорусі), повертаючись додому, то в ній налічувалося лише 27 тис. вояків. Інші загинули або опинилися в полоні. Такою стала ціна війни з Росією для Наполеона. Загальні втрати загиблими для Франції та її союзників у наполеонівських війнах, за підрахунками дослідників, становили близько 800 тис. осіб.

рії Наполеона I або були залежними від неї, відбувалися важливі зміни: скасовувалися давні повинності й станові привілеї, затверджувалася рівність громадян, запроваджувався Цивільний кодекс, церковні землі передавалися у власність держави тощо. Одночасно із цим захоплення нових територій Францією часто супроводжувалося пограбуваннями та **реквізиціями**, оскільки постачання армії здійснювалося за принципом «війна годує війну», тобто за рахунок підкорених земель. Важким тягарем для французького населення ставали **контрибуції** та необхідність постачати десятки тисяч солдатів до наполеонівської армії. Це спричиняло зростання патріотичних почуттів і виникнення **національно-визвольних рухів**, спрямованих проти панування Наполеона I. Так, в Італії в 1807 р. виникло таємне товариство карбонаріїв («вуглярів»). У Пруссії з'явилося таємне товариство «Тугендбунд». В Іспанії в результаті партизанської війни проти Франції Установчі кортеси в 1812 р. прийняли першу в історії країни Конституцію, що перетворила її на конституційну монархію.

4. Російська кампанія Наполеона I. Похід до Росії в червні 1812 р. розпочався невдало для Наполеона I. Розгромити російські війська окремо, як планувалося, імператор французів не зміг, і біля Смоленська вони об'єдналися. Унікаючи вирішальної битви, командувач російської армії Михайло Кутузов продовжував відступати, затаючи французькі війська у глиб країни. При цьому російська армія, відходячи, застосовувала тактику «спаленої землі» — знищувала все, що могло бути використано противником.

7 вересня **1812 р.** під селом Бородіно відбулася битва, результат якої Наполеон I вважав своєю перемогою, оскільки російська армія відступила й залишила Москву. Проте місто стало пасткою для французьких військ. Зайнявши його, Наполеон I так і не дочекався від російського імператора укла-

Битва під селом Бородіно. Художник Луї-Франсуа Лежен. 1822 р.

Лейпциг. Битва біля Гриммських воріт 19 жовтня 1813 р. Художник Ернст Вільгельм Штрасбергер. XIX ст.

дання бажаного миру. Із настанням холодів він залишив спалену Москву й рушив спустошеним раніше шляхом додому. Переслідування російських військ, напади партизанів і нестерпні морози перетворили відступ французьких військ на повільну загибель.

5. Падіння Першої імперії. Зрозумівши, що врятувати армію неможливо, Наполеон I залишив її та рушив до Парижа. Він прагнув зібрати нову армію, а крім того, отримав звістку про спробу державного перевороту в столиці. Повідомляючи про своє повернення, він визнав провал російської кампанії, але пояснив її тільки суворістю погодних умов у Росії взимку.

Провал російської кампанії викликав зростання антинаполеонівських настроїв у державах Європи й сприяв формуванню нової антифранцузької коаліції. Одночасно із цим завдана Наполеону I поразка розвіяла поширені в тогочасній Європі уявлення про його непереможність.

Повернувшись до Парижа, імператор почав збирати нову армію. Тим часом навесні 1813 р. його противники утворили шосту антифранцузьку коаліцію (1813—1814 рр.). Восени того ж року вона збрала понад 500 тис. солдатів, яким Наполеон I зміг протиставити лише 440-тисячну армію, більшість якої становили щойно мобілізовані юнаки. У жовтні 1813 р. під Лейпцигом відбулася «битва народів», як її назвали сучасники. Наполеон I зазнав поразки та відступив на територію Франції. Він відхилив пропозицію учасників коаліції укласти мир і відмовитися від завоювань Франції після 1792 р., оскільки був переконаний, що переможе противника.

На початку квітня 1814 р. війська шостої антифранцузької коаліції зайняли Париж, і Наполеон I зрікся престолу. Перша імперія у Франції припинила своє існування. За Наполеоном I зберегли титул імператора й передали йому в управління невеликий острів Ельба поблизу берегів Італії в Середземному морі.

За укладеною наприкінці травня 1814 р. Паризькою мирною угодою між шостою антифранцузькою коаліцією і Францією в країні відновлювалася монархія, і вона поверталася до кордонів початку 1792 р.

Після розгрому Наполеона I у Франції відбулася політична реставрація монархії Бурбонів. Королем Франції проголосили Луї XVIII, 59-річного брата Луї XVI, страченого в роки революції. Державним прапором замість синьо-біло-червоного триколора, що виник під час Французької революції, знову став білий прапор із ліліями Бурбонів. Союзники підтримували відновлення в країні дореволюційних порядків, але зобов'язали Луї XVIII прийняти Конституцію. Усі посади в державі отримали прихильники Бурбонів. З армії було звільнено близько 20 тис. офіцерів, які служили за часів Наполеона I. Колишні емігранти не приховували своїх намірів повернути втрачену в роки революції власність. Покращення

Готуючись до війни з Російською імперією, Наполеон I приділяв увагу тому, як формувалася її територія, намагаючись використати це у своїх інтересах. У розпочатій французькою пресою за сприяння імператора французів антиросійській пропаганді використовувалися сюжети з української історії. Відображенням цього стала стаття, опублікована в 1807 р. в урядовій газеті «Публіцист». Там зазначалося, що за отриманою у вищих колах інформацією стало відомо, що «з Польщею межує давня козацька Україна, одна з найбільш урожайних країн світу, яка своїми багатствами заслуговує на пильну увагу нашої держави. Тепер, коли справа Польщі розв'язана (Наполеон I утворив з відібраних у Пруссії та Австрії польських земель Варшавське герцогство. — Авт.), настала черга й родючої батьківщини Мазепи».

? Якими були причини падіння Першої імперії у Франції?

Реставрація (політична) — відновлення суспільно-політичних порядків, що існували раніше.

Зречення Наполеона у Фонтенбло 11 квітня 1814 р. Художник Франсуа Бушо. 1843 р.

відносин із Великою Британією призвело до повернення на ринки Франції британських товарів, що негативно вплинуло на місцевих виробників. У країні наростало невдоволення й почали посилюватися симпатії до колишнього імператора.

Працюємо з хронологією

- **1804—1814, 1815 рр.** — період існування Першої імперії у Франції.
- **1805 р.** — Трафальгарська битва.
- **1806 р.** — підписання Н. Бонапартом Декрету про Континентальну блокаду.
- **1812 р.** — російська кампанія Наполеона I.
- **Жовтень 1813 р.** — битва під Лейпцигом.
- **Квітень 1814 р.** — зречення Наполеоном I престолу.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- встановлення, кризи і падіння Першої імперії у Франції;
- характерні риси наполеонівських війн у період Першої імперії;
- роль російської кампанії 1812 р. в наближенні краху Першої імперії.

Запитання і завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Відгадайте дату або термін». *Правила гри.* Учитель/вчителька загадує дату або термін, записує на картці та кладе її в конверт. Учні та учениці можуть поставити визначену кількість запитань (наприклад шість), щоб з'ясувати, про що йдеться. Учитель/вчителька має відповідати на них лише «так», «ні» або «частково».
2. Проаналізуйте встановлення Першої імперії у Франції як історичну подію, визначивши її причини, зміст і наслідки. 3. Як і чому відбулося падіння Першої імперії у Франції? 4. Яку роль відігравали наполеонівські війни в розвитку Першої імперії? 5. Після зречення престолу Наполеон визнав, що російська кампанія 1812 р. стала його найбільшою помилкою. Як ви вважаєте, чому?
6. Простежте за картою (с. 22) напрямки походів Наполеона й територіальні зміни, пов'язані з наполеонівськими війнами. 7. Складіть хронологічну таблицю наполеонівських війн періодів Консульства та Першої імперії. 8. Підготуйте есе за темою «Моє ставлення до Наполеона як до історичної особи». Скористайтесь відповідним планом-схемою в додатках до підручника (с. 226).
9. Колективне обговорення. Проведіть дискусію за запитанням «Якими є місце і значення наполеонівських війн в історії Європи?». 10. **Робота в малих групах.** Обговоріть і розв'яжіть пізнавальні задачі. 1) Наполеон Бонапарт казав про себе: «Я буваю або лисом, або левом. Увесь секрет управління полягає в тому, щоб знати, коли саме потрібно бути тим або іншим». Проаналізуйте діяльність імператора французів та наведіть приклади, що підтверджують його слова. 2) Наполеон I одного разу глузливо зауважив: «Усі імперії гинуть від нетравлення». Як це твердження, на вашу думку, пов'язане з Першою імперією та результатами наполеонівських війн? 11. За додатковими джерелами візуальної інформації ознайомтеся з творами мистецтва періодів Консульства і Першої імперії у Франції та дайте відповіді на запитання: 1) Визначте тенденції, притаманні творам французького мистецтва цього періоду. 2) Які цінності ушляхетлюють ці твори? 3) Як знайомство із цими творами мистецтва сприяло розвитку ваших естетичних почуттів? 12. **Робота в парях.** Розподіліть ролі та розіграйте уявний діалог між французьким і британським підприємцями, у якому вони обговорюють, як запровадження Континентальної блокади вплинуло на їхні фінансові справи. За необхідності зверніться до додаткових джерел.

§4. Віденський конгрес. Священний союз

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: пояснити повернення Наполеона I до влади, відоме як «сто днів»; охарактеризувати основні рішення Віденського конгресу.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Що таке імперія? Які імперії вам відомі? Як було встановлено у Франції режим Першої імперії? 2. Якими були основні принципи Вестфальської системи міжнародних відносин?

1. Початок роботи Віденського конгресу. «Сто днів» Наполеона I. Після першого зречення Наполеона I у Відні відбувся конгрес, на якому зібралися представники держав Європи, щоб визначити нове становище Франції та досягти згоди про територіальні зміни. Головну роль у прийнятті рішень відігравали Велика Британія, Австрія, Росія та Пруссія.

Під час облаштування післявоєнної Європи вони дотримувалися таких принципів:

- створення навколо Франції бар'єру, який у разі ускладнень дозволив би її ізолювати;
- надання країнам — учасникам антифранцузьких коаліцій компенсацій за участь у боротьбі з Наполеоном;
- відновлення кордонів і форм політичного устрою держав такими, якими вони були в 1792 р.;
- створення в Європі системи політичної рівноваги: сила однієї держави урівноважується іншими, що не дозволяє їй установити своє панування.

У цей час Наполеон зі свого заслання стежив за подіями у Франції. Переконавшись, що дії Бурбонів і тих, хто повернувся до країни з ними, влаштовують далеко не всіх, він вирішив повернути владу. 1 березня 1815 р. Наполеон і 1600 солдатів висадилися на узбережжі Жуанвільської затоки й рушили на Париж, закликаючи населення підтримати повернення імператора й приєднатися до армії. Війська, які уряд направляв, щоб зупинити бунтівників, переходили на бік імператора. Наполеон видав декрет про відновлення імперії. Луї XVIII утік. Так розпочалися «сто днів» — період повернення до влади Наполеона I (20 березня — 22 червня 1815 р.) та тимчасового відновлення Першої імперії.

Із промови Наполеона у Греноблі (12 березня 1815 р.)

Звільнити Францію від образ із боку дворян, які повернулися, забезпечити селянам вільне володіння їхніми землями, захистити здобуті в роки революції соціальні надбання від меншості, яка прагне відновити старі привілеї та феодальні права минулого століття. Монархія Бурбонів довела свою нездатність відмовитися від своєї найгіршої опори — духовенства й дворян. Соціальна справа революції може бути зміцнена лише династією, зобов'язаною своїм тронем революції.

1. До чого закликав французький народ Наполеон I? 2. Якою, на вашу думку, мала бути реакція людей на це звернення?

? Визначте мету скликання Віденського конгресу.

Віденський конгрес — загальноєвропейська конференція у Відні, що проходила у вересні 1814 — червні 1815 р., де було змінено політичну карту Європи після розгрому наполеонівської Франції.

Віденський конгрес. Художник Жан-Батіст Ісабей. 1819 р.

«Сто днів» Наполеона. Художник Карл Штейбен. 1834 р.

Артур Веллінгтон у битві під Ватерлоо. Художник Роберт Александр Хіллінгфорд

Наполеон на острові Святої Єлени. Художник Франц-Йозеф Зандманн. Близько 1820 р.

На острові Святої Єлени Російську імперію в групі охорони Наполеона представляв генерал Александр де Бальмен, дядько приятеля Тараса Шевченка художника Якова де Бальмена, загибелі якого поет присвятив свою поему «Кавказ». Я. де Бальмен виконав 39 ілюстрацій до рукописного «Кобзаря».

Зі звернення Наполеона до французького народу після битви під Ватерлоо (1815 р.)

Розпочавши війну для збереження національної незалежності, я розраховував на об'єднання всіх зусиль, усіх бажань і на сприяння всіх авторитетів нації. Я мав підстави сподіватися на успіх. Обставини змінилися. Я приношу себе в жертву ненависті ворогів Франції. Моє політичне життя закінчилося, і я проголошую свого сина під ім'ям Наполеона II імператором французів. Об'єднайте ж усе для суспільного порятунку та збереження національної незалежності.

? **Робота в парах.** Опрацюйте зміст наведеного уривка з історичного джерела та дайте відповіді на запитання: **1.** До чого закликав Наполеон французький народ, удруге зрікаючись престолу? **2.** Чи можна стверджувати, що, навіть визнаючи свою поразку, він остаточно не здався?

Для боротьби з Наполеоном роботу Віденського конгресу було призупинено й утворено сьому антифранцузьку коаліцію (1815 р.). У червні 1815 р. поблизу селища Ватерлоо в Бельгії британська армія, очолювана Артуром Веллінгтоном, і пруська під командуванням Гебхарда Блюхера завдали поразки Наполеону. Після цього імператор удруге зрікся престолу. Він здався в полон військам Великої Британії та був засланий на невеликий острів Святої Єлени в Атлантичному океані, де мешкав під наглядом британського гарнізону до своєї смерті в 1821 р.

2. Підсумки Віденського конгресу. Утворення Священного союзу. На початку червня 1815 р. відбулося підписання заключного акта Віденського конгресу, де були сформульовані його основні рішення. Франція поверталася до кордонів 1792 р. без втрати власних територій і сплачувала переможцям 700 млн франків контрибуції.

У Франції, Іспанії та Неаполітанському королівстві відновлювалася влада Бурбонів. Велика Британія закріпила за собою частину колишніх французьких і голландських колоній — острови Мальту й Цейлон, Капську колонію на півдні Африки, отримала право контролю над Іонічними островами в Середземному морі. За наполяганням Великої Британії їй передали весь французький військовий флот. Росія отримала колишнє Варшавське герцогство, що стало тепер царством Польським, і зберегла приєднані раніше Фінляндію та Бессарабію. Вона повертала Австрії Тернопільщину, передану їй Наполеоном у 1809 р., а від австрійського імператора отримувала інші українські землі — Холмщину й Підляшшя.

Зберігалася політична роздробленість Італії. Австрія відновлювала свою владу над Ломбардією та отримувала Венецію. Зміцнювалося Сардинське королівство, до якого були включені Савоя, Ніцца та територія Генуезької республіки. Віднов-

? Чи можна стверджувати, що рішення Віденського конгресу суттєво змінили ситуацію в тогочасній Європі? Чому?

Із листа секретаря Віденського конгресу Фрідріха фон Генца (26 червня 1815 р.)

Суспільна увага, мабуть, не була збудженою до такого рівня, як напередодні відкриття цього урочистого зібрання. Від цього зібрання чекали реформи політичної системи Європи, гарантій вічного миру і, нарешті, повернення «золотого віку». Воно принесло лише реставрації, заздалегідь визначені силою армій, — угоди між великими державами, що мало сприяли встановленню рівноваги й підтриманню миру в Європі, досить довільні зміни у володіннях менш вагомих держав...

? **Робота в парях.** Опрацюйте зміст наведеного уривка з історичного джерела та дайте відповіді на запитання: **1.** Як оцінював роботу Віденського конгресу Ф. фон Генц? **2.** Чи поділяєте ви наведену точку зору? Чому?

Для створення в Європі системи політичної рівноваги на Віденському конгресі застосовувалися досить складні комбінації. Після закріплення за Росією Фінляндії, відібраної нею у Швеції, останній передали Норвегію, відібрану в Данії. Натомість Данії компенсували цю втрату передачею їй герцогства Люнебург.

Зберігалася політична роздробленість Італії. Австрія знову встановлювала свою владу над Ломбардією та отримувала Венецію. Зміцнювалося Сардинське королівство, влада якого поширювалася на Савою, Ніццу, П'ємонт і Генуя. Відновлювалися Папська держава й Неаполітанське королівство. Пармське герцогство, перейменоване на герцогство Парма, П'яченца і Гвасталла, передали в довічне управління дружині Наполеона Марі-Луїз, доньці імператора Австрії Франца І.

У період правління Марі-Луїз у герцогстві будувалися нові школи, лікарні, мости й розпочалося спорудження оперного театру. В історію герцогства вона увійшла як найулюбленіша його правителька.

лювалися Папська область і Неаполітанське королівство. Замість 350 німецьких світських і духовних державних утворень, що входили до колишньої Священної Римської імперії до наполеонівських війн, шляхом збільшення сформували 39, які разом склали Німецький союз, очолюваний спільним сеймом. Створювалася Швейцарська конфедерація з 19 кантонів, яка отримала стратегічно важливі альпійські перевали та проголосила вічний нейтралітет. До Голландії приєднувалися Бельгія та Люксембург, до Швеції — Норвегія, до Данії — Шлезвіг і Гольштейн. Пруссія отримала Північну Саксонію, лівий берег Рейну, більшу частину Вестфалії, шведську Померанію та острів Рюген.

Для утримання виробленої у Відні системи територіальних змін і боротьби з революційними рухами в Європі за пропозицією російського імператора Олександра І 25 вересня 1815 р. в Парижі монархи Австрії, Пруссії та Росії підписали акт про створення Священного союзу. Пізніше до нього приєдналися Франція та більшість європейських держав. Характер діяльності Священного союзу суттєво змінився після конгресу в місті Троппау в 1820 р., де було проголошено право воєнного втручання у внутрішні справи інших держав у разі початку там національно-визвольних повстань, революцій тощо.

«Королівський пиріг». Карикатура початку XIX ст.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- «сто днів» Наполеона;
- сутність і наслідки змін, запроваджених у Європі рішеннями Віденського конгресу.

Працюємо з хронологією

- **20 березня** — 22 червня 1815 р. — «сто днів» Наполеона.
- **Вересень 1814** — червень 1815 р. — Віденський конгрес.
- **1815 р.** — утворення Священного союзу.

Із протоколу конгресу Священного союзу в Троппау (19 листопада 1820 р.)

- I. Держави — учасники європейського союзу, які у своєму внутрішньому устрої зазнали в результаті заколоту змін, що своїми наслідками загрожують іншим державам, перестають бути складовою названого союзу... до того часу, поки їхнє становище не переконуватиме в гарантіях законного порядку та міцності.
- II. Союзні держави не обмежаться оголошенням цього виключення, але... зобов'язуються у визнанні всіх змін, здійснених незаконними шляхами.
- III. Якщо держави, у яких... здійснюються ці зміни, викликать побоювання в інших країн... і якщо союзні держави матимуть можливість серйозного і благодійного впливу, вони використають... попередньо дружні зусилля, а потім примусову силу...

? **Робота в малих групах.**

Обговоріть зміст наведеного уривка з історичного джерела та дайте відповіді на запитання: **1.** Яку інформацію про політику Священного союзу можна отримати за документом? **2.** За яких обставин держави — учасники союзу вважали можливим воєнне втручання у справи інших держав?

Запитання і завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Асоціації». Правила гри. Учитель/вчителька наводить імена історичних діячів і діячок, терміни або поняття за вивченою темою. Учні та учениці мають сказати, із чим або ким вони асоціюються в їхньому уявленні. За потреби вчитель/вчителька може запропонувати пояснити, чому виникла саме така асоціація. Гра проводиться в усній або письмовій формі з усім класом або окремими учнями та ученицями.
2. Які українські землі отримала Російська імперія за рішеннями Віденського конгресу? **3.** Чому повторне повернення Наполеона I до влади було коротким? **4.** Які держави були засновниками Священного союзу? **5.** Наведіть обґрунтоване судження про місце Віденського конгресу в історії Європи.
6. Простежте за картою атласу події, пов'язані з падінням Першої імперії у Франції, та зміни, спричинені рішеннями Віденського конгресу, на політичній карті Європи. **7.** Підготуйте есе за темою «Роль Наполеона в історії Франції та Європи».
8. **Робота в малих групах.** Обговоріть, наскільки реальними були цілі засновників Священного союзу. На підставі рішень Віденського конгресу визначте, як були реалізовані принципи облаштування післявоєнної Європи. **9. Колективне обговорення.** Яких принципів облаштування Європи дотримувався Віденський конгрес, приймаючи рішення?

Практичне заняття за розділом I

rnk.com.ua/100853

Узагальнення за розділом I

rnk.com.ua/100853

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом I

rnk.com.ua/100853

Розділ II. Європа та Америка в добу революцій і національного об'єднання (1815—1870 рр.)

§ 5. Початок становлення індустріального суспільства. Ідейні течії другого періоду Нової історії

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: пояснювати вплив індустріальної революції в Західній Європі на суспільний розвиток світу; визначати особливості консерватизму, лібералізму, соціалізму та націоналізму.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Що таке індустріальна революція? 2. Коли і де вона розпочалася? Якими були її наслідки? 3. Що таке націоналізм?

1. Індустріальна революція в країнах Західної Європи та її наслідки. Початок становлення індустріального суспільства. Індустріальна революція, яка розпочалася в другій половині XVIII ст. у Великій Британії й упродовж XIX ст. охопила інші країни Європи, США та Японію, стала одним із тих явищ в історії людства, що мало далекосяжний вплив на різні сфери його розвитку.

Країни, у яких відбулася індустріальна революція, успішно долали свою відсталість і переходили до стійкого зростання економіки. Одним із важливих наслідків індустріальної революції стало те, що традиційна аграрна економіка поступалася місцем новій індустріальній, де провідні позиції посідало виробництво машин. Одночасно із цим змінювалися вага й місце різних соціальних сил — формувалися промислове робітництво та підприємці-промисловці з їхніми інтересами й потребами.

Індустріальна революція впливала на більшість сторін повсякденного життя в країнах, де вона розгорталася (про це ви дізнаєтеся в наступних параграфах).

Розпочалося поступове, але стійке зростання середнього рівня доходів населення.

Перетворення, пов'язані з розгортанням індустріальної революції, сприяли змінам у складі населення країн, де вона відбувалася. Унаслідок **урбанізації** зростала кількість міст. Так, у 1800 р. в Європі існувало 17 міст із населенням понад 100 тис. осіб, а загалом міське населення налічувало близько 5 млн жителів. У 1890 р. таких міст уже було 103, а загальна кількість міського населення збільшилася в шість разів. Населення Лондона, Парижа, Берліна й Відня в 60—70-х рр. XIX ст. становило близько 1 млн осіб.

Суттєві зміни відбувалися і в політичному житті суспільства. У країнах Заходу поступово затверджувалися основи правової держави з визнанням принципів недоторканності приватної власності, верховенства закону, свободи підприєм-

? Визначте прояви й наслідки впливу індустріальної революції в країнах Західної Європи.

Американський економіст, лауреат Нобелівської премії 1995 р. з економіки Роберт Лукас, аналізуючи вплив індустріальної революції на суспільство країн Заходу, де вона відбувалася, зазначав: «Уперше в історії рівень життя простих людей почав проявляти стійке зростання... Нічого, що хоч віддалено нагадує цю економічну поведінку, не траплялося раніше». Середньосвітовий дохід із 1800 р. впродовж наступних двох століть, як дослідив американський економіст Ангус Медісон, зріс більше ніж у десять разів, тоді як населення світу — у шість.

Урбанізація — глобальний процес міграції населення із сільської місцевості в міську, що в результаті спричиняє стрімке зростання міст. Також під урбанізацією розуміють зростання значення міст у розвитку суспільства, що супроводжується зростанням і розвитком міських поселень, збільшенням питомої ваги міського населення, поширенням міського способу життя в певному регіоні, країні, світі.

Парламентська демократія — форма демократії, за якої уряд призначається парламентом як органом законодавчої влади й несе відповідальність перед ним за свою діяльність.

Індустріальне суспільство — стадія розвитку суспільства, за якої завершено створення розвиненої промисловості та відповідних соціальних і політичних структур.

Посмертний портрет Анрі де Сен-Сімона. Художник Іпполіт Равержі (за малюнком Аделаїди Лабіль-Гьяр). 1848 р.

? Визначте основні відмінності консерватизму й лібералізму.

Концепція — система поглядів, розуміння певних явищ, процесів.

Ідеологія — система політичних, правових, етичних, художніх, філософських, релігійних поглядів.

Консерватизм — сукупність ідейно-політичних і культурних течій, що виступають за збереження й дотримання традиційних цінностей та порядків.

Термін «консерватизм» уперше застосував у 1891 р. французький політик і письменник Франсуа-Рене де Шатобріан. Проте консерватизм як стиль мислення існував задовго до цього.

ництва, політичних прав і свобод. Відбувалося становлення основ демократії з виборністю органів влади, виборчим правом громадян, поділом влади на законодавчу, виконавчу й судову. У провідних країнах світу формувалися основи **парламентської демократії**.

Французький дослідник другої половини XVIII — першої половини XIX ст. Анрі де Сен-Сімон першим звернув увагу на нові особливості суспільства, що формувалося під впливом індустріальної революції. Він назвав його **індустріальним суспільством**. У 50—60 рр. XX ст. французький мислитель Р.-Ж. Арон та американський економіст У. Ростоу сформулювали дві теорії, які стали основою сучасного розуміння індустріального суспільства.

Ознаки індустріального суспільства як стадії суспільного розвитку:

- зайнятість більшості працюючого населення на заводах і фабриках;
- переважання промислового виробництва над аграрним;
- більша кількість міського населення порівняно із сільським;
- використання досягнень науково-технічного прогресу, механізація й автоматизація в промисловості;
- значні якісні зміни в політичній, соціальній, культурній і побутовій сферах, пов'язані з розгортанням індустріальної революції.

2. Консерватизм і лібералізм. Тогочасні мислителі по-різному пояснювали навколишню дійсність і процеси, які в ній відбувалися.

Відображенням цих спроб стало формування основних **ідеологічних концепцій** — консерватизму, лібералізму, соціалізму, націоналізму.

Значного поширення в тогочасних країнах Заходу набули ідеї **консерватизму**. Його прибічники віддавали перевагу тому, що вже виправдане часом, з обережністю ставилися до реформ, категорично відкидали будь-які радикальні, революційні методи перетворення суспільства й держави. Визнаючи природу людини недосконалою, консерватори вважали, що в суспільстві мають діяти сили, які її обмежуватимуть. Наявність приватної власності та нерівність між людьми консерватори сприймали як природні. Вони цінували стабільність.

Консерватори зі співчуттям ставилися до проблем бідноти й знедолених. Покращення їхнього життя вони пов'язували лише із церковною та громадською благодійністю — лікуванням, навчанням і створенням житла для них за рахунок добровільних пожертвувань заможних людей. Благодійність у цей час у Європі сприймалася як своєрідний громадський обов'язок знаті.

Одним із засновників консерватизму вважається британський державний діяч і мислитель Едмунд Берк. Його засу-

Едмунд Берк. Художник Джошуа Рейнольдс. 1771 р.

Томас Карлоїл. Художник Джон Еверетт Мілле. 1877 р.

Жозеф де Местр. Художник Карл Фогель фон Фогельштейн. Близько 1810 р.

дження Французької революції за її насильницький і безсистемний характер допомогло оформитися консерватизму як способу мислення. Е. Берк критикував революцію як намагання перебудувати суспільство відповідно до вигаданої і не-реальної моделі.

Прибічником консерватизму був історик Томас Карлоїл, автор «Історії Французької революції». Він вважав «старий порядок» більш справедливим, ніж ті відносини, які вона встановила. Саме йому належить відомий вислів: «Революції готуються геніями, робляться романтиками, а їхніми результатами користуються шахраї».

У Франції ідеї консерватизму пов'язували із Жозефом де Местром, який виступав за відновлення спадкової монархії в країні, беззаперечне визнання Папи Римського у справах церкви. Папу Римського він вважав «творцем європейської цивілізації та її історичним рятівником».

Прибічники **лібералізму** були послідовними противниками абсолютизму та права монархів за своїм бажанням розпоряджатися майном і життям підданих. Заперечуючи станові привілеї, вони виступали за рівність усіх громадян перед законом. За найманими працівниками ліберали визнавали право вести діалог на рівних із власниками підприємств про умови праці та створювати власні організації (професійні спілки). Ліберали вважали за необхідне поступово збільшувати кількість виборців і посилювати роль парламенту в державному житті.

Британський мислитель Джеремі Бентам, один із найвідоміших теоретиків лібералізму, вважав, що суспільство — це сукупність людей із їхніми власними інтересами. Досягти його процвітання можна лише за умови забезпечення прав особистості й недоторканності приватної власності. Дж. Бентам стверджував, що для розвитку вільного підприємництва не має існувати будь-яких перешкод, крім тих, що обмежують можливу шкоду для інших людей. Вбачаючи в тогочасному розвитку Великої Британії чимало пережитків минулого, Дж. Бентам виступав за реформу й парламент на основі розширення виборчого права, відокремлення церкви від дер-

Лібералізм — ідейно-політична течія, прибічники якої вважають правовою основою суспільства й економічного розвитку індивідуальні свободи людини.

Вважається, що Дж. Бентам і в наш час бере участь у засіданнях правління Університетського коледжу Лондона у вигляді так званої «автоікони» й офіційно вважається «присутнім, але таким, що не брав участі в голосуванні». «Засновник найщасливішої системи моральних принципів і законів» (так він назвав себе сам) заповів зберегти своє тіло для нащадків. Його останки одягли в костюм, посадили в улюблене крісло філософа, а на обличчі закріпили посмертну воскову маску.

Джеремі Бентам. Художник Генрі Вільям Пікерсгілл. 1829 р.

Бенджамен Констан. Художниця Ліна Вальє. 1847 р.

Алексіс де Токвіль. Художник Теодор Шассеріо. 1850 р.

жави, рівні права жінок і чоловіків, право на розлучення, заборону тортур і тілесних покарань, свободу слова, ліквідацію рабства.

Представник французького лібералізму Бенджамен Констан вважав справді вільним лише те суспільство, де визнається пріоритет прав окремої особистості. Захищаючи вільне підприємництво, Б. Констан стверджував, що держава не має його обмежувати. Політичним ідеалом мислителя була конституційна монархія за британським зразком. На його думку, лише королівська влада, яка має стати четвертою гілкою влади, може захистити право підприємців.

Виразником ідей класичного європейського лібералізму вважається французький державний діяч Алексіс де Токвіль. Він був автором праці «Демократія в Америці», у якій проаналізував взаємозв'язки між свободою та рівністю, політичною владою та суспільством. Зокрема, А. де Токвіль у душі лібералізму виступав проти посилення влади держави, оскільки вона завжди супроводжується адміністративною централізацією, бюрократизацією й через це обмежує права особистості. Діяч відкидав ідею встановлення соціальної рівності, підкреслюючи, що може бути лише «рівність у рабстві». Із цим також пов'язувалося заперечення А. де Токвілем загального виборчого права, оскільки, на його думку, воно призведе до переходу влади до рук черні, яка намагатиметься встановити загальну рівність.

Запропоновану мислителем модель суспільної перебудови визначають як «ліберальну демократію» з рівністю можливостей для всіх членів суспільства. При цьому втручання держави в економіку й порушення нею громадянських свобод, за переконанням А. де Токвіля, виступає як головна небезпека для її розвитку.

3. Соціалізм. Відповіддю на загострення соціальних суперечностей у країнах Європи у період розгортання там індустріальної революції стало поширення ідей **соціалізму**. Їхні прибічники шлях подолання існуючих проблем вбачали в лік-

? У чому полягає сутність ідей соціалістичної перебудови суспільства?

Соціалізм — ідеологія, ідеалом і метою якої є реалізація в суспільстві перетворень на принципах соціальної справедливості, свободи й рівності.

Роберт Оуен. Художник Вільям Генрі Брук. 1834 р.

Шарль Фур'є. Художник Жан Франсуа Жигу. 1835 р.

П'єр-Жозеф Прудон. Художник Гюстав Курбе. 1865 р.

відації приватної власності на засоби виробництва й заміні її на суспільну, створенні суспільства, де всі будуть рівними, а соціальне виробництво задовольнятиме потреби людини.

Ідеї перетворень у суспільстві на основі відмови від приватної власності й зрівнювального розподілу існували впродовж усієї історії людства. Проте прибічники соціалізму в XIX ст. намагалися створити на їх основі нові моделі суспільного розвитку.

На початку XIX ст. у Європі з'явилося чимало проектів соціалістичної перебудови суспільства. Серед найвідоміших були ті, які висували британський соціаліст Роберт Оуен, французькі соціологи Анрі де Сен-Сімон, Шарль Фур'є та П'єр-Жозеф Прудон.

Німецькі мислителі Карл Маркс та Фрідріх Енгельс запропонували модель, у якій соціалізм розглядався як перший етап до побудови комунізму, де пануватиме колективна власність як на знаряддя праці, так і на предмети споживання й існуватиме бездержавний устрій. Створена ними теорія отримала назву «марксизм».

На думку деяких дослідників, соціалістичні ідеї вперше висловив у V—IV ст. до н. е. давньогрецький мислитель Платон у працях «Держава» і «Зако́ни». Він стверджував, що основна ознака ідеальної держави — справедливість.

У комедії давньогрецького автора Аристофана (IV ст. до н. е.) у формі інакомовлення також викладені ідеї соціалізму: «Стверджую: все зробиться спільним має і в усьому нехай бере участь кожен... Ми суспільною зробимо землю, усю для всіх, усі плоди, що ростуть на землі, усе, чим кожен власник володіє...». Термін «соціалізм» уперше використав французький мислитель П'єр Леру в праці «Індивідуалізм і соціалізм» (1834 р.)

Із праці Ш. Фур'є «Теорія всесвітньої єдності» (1822 р.)

До того часу, доки великі й малі цього світу будуть сповнені взаємної ненависті, будь-яка свобода буде лише яблуком нових суперечок. Природним засобом викликати щире взаємне тяжіння різних класових груп є зацікавлення їх досягненням однієї спільної мети, інакше кажучи, треба асоціювати їх у виробництві. Фермер або орендар, що отримує свою частину пропорційно врожаю, докладатиме зусиль, щоб цей врожай, який належить господарю, був можливо більшим, оскільки якщо господар отримає мало, то й фермер отримає, відповідно, меншу частку. Таким чином, секрет єдності інтересів — в асоціації. Усі класи суспільства, асоційовані й об'єднані спільністю інтересів, забудуть про взаємну ненависть...

? **Робота в парах.** Обговоріть зміст тексту та дайте відповіді на запитання: **1.** У чому мислитель вбачав шлях до суспільної гармонії? **2.** Яким є ваше ставлення до поглядів Ш. Фур'є? Чому?

Український вчений і громадсько-політичний діяч другої половини XIX — початку XX ст. Михайло Туган-Барановський у праці «Соціалізм як позитивне вчення» зазначав, що термін «соціалізм» у XIX ст. підкреслював значення суспільного співробітництва в новій соціальній моделі на протиположності панівній економічній школі, яка визнавала ідеалом господарського устрою необмежену свободу одноосібного підприємництва. Таким чином, соціалізм ставав протилежністю індивідуалізму.

Йоганн Готліб Фіхте. Гравюра Йоганна Фрідріха Югеля за картиною Генріха Антона Даллінга. 1808 р.

Георг Фрідріх Вільгельм Гегель. Художник Якоб Шлезінгер. 1831 р.

Фрідріх Ліст. Художник Йозеф Кріхубер (літографія). 1845 р.

? Що нового вніс націоналізм в осмислення дійсності в період свого виникнення?

Нація — спільнота людей, яка об'єднана певною назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, сукупністю духовно-культурних, політичних цінностей та усвідомлює цю єдність. Нація має загальний проєкт майбутнього й право на самовизначення.

Термін «націоналізм» уперше почали використовувати в XIX ст. німецький мислитель Йоганн Готфрід Гердер і французький публіцист Огюстен де Баррюель.

4. Націоналізм. На думку деяких дослідників, XIX ст. в історії Європи можна назвати добою націоналізму, оскільки саме він став у цей час однією з найвпливовіших і найжиттєздатніших ідеологій. Початок його поширення на континенті як політичної ідеології пов'язують із Французькою революцією, яка проголосила **націю** об'єднанням вільних громадян і джерелом державної влади. Завдяки наполеонівським війнам ці ідеї набули значного поширення в Європі.

Подальший розвиток ідей націоналізму пов'язують із діяльністю німецьких мислителів. Так, Йоганн Готліб Фіхте після поразки Пруссії у війні з Наполеоном у своїх «Промовах до німецької нації» закликав німецький народ до об'єднання й пробудження своєї національної свідомості, що дозволить йому досягти культурної першості в Європі. Георг Вільгельм Фрідріх Гегель, підтримуючи ідею створення національних держав у Європі, вважав, що це є найбільш вдалою формою об'єднання громадян заради реалізації ідеалів свободи, безпеки, щастя та втіленням божественної ідеї.

Серед дослідників немає єдиної думки щодо того, кого вважати теоретиками європейського націоналізму цієї доби. Частина вчених знаходить його витoki в працях Ж.-Ж. Руссо та Е. Берка, інші вважають основоположником націоналізму німецького мислителя Фрідріха Ліста.

На початку XIX ст. націоналізм перестав бути лише західноєвропейським явищем і набув поширення в інших регіонах світу. Так, він сприяв розвитку національно-визвольного руху проти іспанського панування в Латинській Америці, розгортанню національних рухів у Центрально-Східній Європі, що перебувала під владою Австрійської, Османської та Російської імперій.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- зміни, які відбулися в країнах Західної Європи під впливом індустріальної революції;
- основні наслідки розгортання індустріальної революції в Європі;
- відмінності шляхів розвитку суспільства, які пропонували прибічники консерватизму, лібералізму, соціалізму і націоналізму.

Запитання і завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Закінчіть речення».
- Правила гри.* Учитель/учителька пропонує учням та ученицям закінчити речення з характеристиками подій, притаманних певному історичному явищу.
- Зразок речень:* 1) Індустріальна революція розпочалася в другій половині XVIII ст. у... 2) Унаслідок урбанізації в Європі зросла кількість... 3) Термін «консерватизм» у 1891 р. вперше вжив французький політик... 4) Автором праці «Демократія в Америці» був... 5) Французький мислитель П. Леру був тим, хто в 1834 р. вперше застосував термін... 6) Автором «Промов до німецької нації» є...
2. Які з ознак індустріальної революції в країнах Західної Європи ви вважаєте головними? Поясніть свою думку. 3. Президент США Авраам Лінкольн назвав консерватизм «прихильністю до старого й випробуваного замість прихильності до нового й невідомого». Поясніть, у чому полягали погляди консерваторів. 4. Прибічник французького лібералізму Б. Констан стверджував: «Під свободою я розумію панування особливості над владою». Як пропонували реалізувати цей принцип представники лібералізму? 5. Український вчений В. Вернадський писав, що «...соціалізм завжди заснований на підкоренні окремої особи добробуту більшості». Поясніть зміст наведеного твердження. 6. Німецький вчений XX ст. А. Ейнштейн сказав: «Націоналізм — дитяча хвороба, кір людства». Чи згодні ви із цим? Поясніть свою позицію.
7. Складіть таблицю «Ідейні течії другого періоду Нової історії».

Назва	Представники	Погляди на розвиток держави й суспільства

8. **Робота в малих групах.** Розподіліть ролі та розіграйте уявні діалоги про розвиток держави й суспільства між прибічниками консерватизму, лібералізму, соціалізму та націоналізму.

Поширення ліберальних ідей на тогочасних українських землях не набуло такого розмаху, як у Західній Європі. Дослідники пов'язують це перш за все з обмеженнями прав і свобод людини імперськими владними структурами.

У другій половині XIX ст. сприяти поширенню ліберальних ідей і поєднати їх із соціальними та національними дослідники намагався Михайло Драгоманов. У своїх працях він писав, що існування демократичної держави можливе лише за наявності конституційно закріплених прав і свобод громадян. На думку М. Драгоманова, у політичній діяльності слід дотримуватися загальнолюдської моралі за принципом «чисте діло потребує чистих засобів». Він вважав, що загальнолюдські цінності мають переважати над соціальними або національними.

М. Драгоманов створив концепцію суспільства як громади розвинених особистостей. Для нього людина була основою соціального устрою, найвищою цінністю, права якої має забезпечувати наявність вільної самоврядної громади.

§ 6. Повсякденне життя населення Західної і Центральної Європи

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: з'ясувати, які зміни відбувалися в житті людини під впливом становлення індустріального суспільства; аналізувати зміни в різних сферах повсякденного життя населення країн Західної і Центральної Європи в цей період.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Яким був кількісний і соціальний склад населення Європи в Ранній Новий час? 2. Назвіть основні соціальні наслідки початкового етапу індустріальної революції. 3. Укажіть зміни, які відбувалися у вигляді європейських міст у Ранній Новий час. 4. Що було характерно для європейського житла й хатнього начиння в названий період? 5. Якими були особливості шлюбно-сімейних відносин і становище жінки в Європі в Ранній Новий час? 6. Як упродовж цього часу розвивалася європейська мода? 7. Що таке індустріальне суспільство та урбанізація?

? Визначте основні зміни в житті людини, що відбувалися в цей час.

НАСЕЛЕННЯ КРАЇН ЄВРОПИ
ТА США в XIX ст., млн осіб

Країна	1800 р.	1900 р.
Австрія	20,0	47,0
Німеччина	24,5	56,4
Велика Британія	20,5	37,0
Франція	26,9	39,0
Італія	17,2	32,5
Росія	37,0	125,6
США	5,3	76,2

? **Робота в парак.** Обговоріть дані таблиці та дайте відповіді на запитання: 1. У якій країні темпи зростання кількості населення в цей період були найбільшими? Чим, на вашу думку, це було обумовлено? 2. Яка держава мала найбільшу кількість населення на початку та наприкінці XIX ст.?

Міграція населення — переселення людей з одного регіону або держави до іншого (іншої).

Еміграція — вимушене або добровільне переселення людей до інших країн з економічних, політичних або релігійних причин.

1. Людина в умовах становлення індустріального суспільства в країнах Європи. Суфражизм. У XIX ст. у Європі спостерігалось швидке зростання кількості населення. Протягом 1800—1900 рр. цей показник збільшився зі 190 млн до 420 млн осіб. Становлення індустріального суспільства в країнах Заходу спричиняло значні зміни в житті людини. Якщо раніше переважна частина населення жила в селах і працювала на землі, то зараз почала збільшуватися кількість жителів міст, де розташовувалися фабрично-заводські підприємства. Високим рівнем урбанізації характеризувалися промислові райони. Однак стрімке зростання кількості населення в цих регіонах загострювало тут соціальні проблеми.

Ознакою XIX ст. в країнах Заходу стали значні за обсягами **міграції населення**, яке вирушало до великих міст або інших країн у пошуках кращої долі. Міграційні процеси відбувалися у формі **еміграцій** та **імміграцій**.

Одним із джерел урбанізації стала також міграція населення як усередині країни, так і між країнами, континентами. Основний потік мігрантів був спрямований у великі промислові центри та США. Спочатку це були вихідці з Великої Британії, Німеччини, країн Скандинавії. В останній третині XIX ст. основу емігрантів склали переселенці з Італії та країн Східної Європи. Крім США, люди з Європи вирушали й до Латинської Америки. Так, до Бразилії після скасування там рабства в 1888 р. прибуло чимало трудових емігрантів.

Французька революція започаткувала на Заході рух жінок за зрівняння їх у правах із чоловіками. Ця боротьба жінок за **емансипацію** тривала протягом усього XIX ст. Вона мала три складові — права на освіту, на власність і виборчі права. Останню визначають як **суфражизм**. Упродовж XIX ст. він пройшов складний і тривалий шлях від появи цих ідей до перетворення суфражистського руху на вагомий чинник жит-

тя європейських країн. Суфражистки, пропагуючи свої ідеї, збирали мітинги й демонстрації, влаштовували обговорення, видавали за свої кошти й поширювали друковану літературу з викладом своїх вимог, надавали петиції до органів влади тощо.

У 1867 р. перші громадські об'єднання на підтримку надання виборчого права жінкам виникали у Великій Британії. Поштовхом для їхньої появи стали пропозиції члена палати громад британського парламенту ліберала Джона Стюарта Мілля додати до Другого білля про парламентську реформу положення про запровадження загального виборчого права.

У другій половині XIX ст. першою виборчі права жінкам у 1861 р. надала Південна Австралія, а в 1869 р. це здійснив штат Вайомінг у США.

2. Зміни у вигляді міст Європи в Новий час. У Новий час в повсякденному житті європейців під впливом розвитку економіки й процесів становлення індустріального суспільства відбувалося чимало змін.

«Довге» XIX ст. інколи називають «буржуазним», оскільки внаслідок руйнування «старого порядку» саме буржуазія стала тією верствою суспільства, чії смаки й уподобання виступали як визначальні. Це знайшло відображення і в повсякденному житті населення. Більшість сіл і селищ у цей час, як і за попередньої доби, зберігали свій традиційний вигляд. Однак значна частина міст зазнала суттєвих перетворень.

У XIX ст. відбувалися зміни в плануванні міст. Тепер вони склалися із центральної частини, де мешкало заможне населення й було зосереджено все необхідне для його життя,

Імміграція — в'їзд населення однієї країни до іншої на тимчасове або постійне проживання.

Емансипація (від латин. *emancipate*) — 1) звільнення особи від будь-якої залежності, підлеглості, гноблення тощо; 2) емансипація жінок — надання жінкам рівноправ'я в суспільному, трудовому та сімейному житті; прагнення досягти рівних прав чоловіків і жінок.

Суфражизм — правозахисний рух за здобуття жінками виборчого права, а також проти дискримінації жінок у правовій, політичній та економічній сферах. Рух зародився у Великій Британії на межі XIX—XX ст.

Повсякденне життя — один із процесів життєдіяльності людини, що відображається в буденних реаліях (умови життя, праці та відпочинку), а також чинники, які визначають норми поведінки та соціально-політичні уподобання більшості населення тієї чи іншої країни в певний історичний період.

? Яких змін зазнавали міста Європи в XIX ст.?

З опису подорожнім вигляду Берліна на початку XIX ст.

Більшість вулиць [міста] широкі й обставлені будинками в чотири та більше поверхів. Не бракує також просторих площ. Від цього тут навіть дихається легше, ніж у Відні, Гамбурзі та інших містах, де будинки й люди скупчені на невеликих територіях. Широкі вулиці та взагалі красива архітектура будинків надають Берліну такого вигляду, яким можуть похвалитися небагато великих міст. Вільгельмштрассе, яка майже вся вкрита палацами, Лейпцигерштрассе, Унтер-ден-Лінден, як і надзвичайно гарні площі — Оперна, Вільгельмова та інші, — викликають захоплення в іноземців...

? **Робота в парак.** Обговоріть зміст тексту та дайте відповіді на запитання: **1.** Яке враження справив на автора тогочасний Берлін? **2.** Які нові риси міської забудови можна визначити за джерелом?

Вулиця Унтер-ден-Лінден у Берліні. Між 1890 і 1905 рр.

Рококо — стиль мистецтва, для якого характерний відхід від реального життя у світ фантазії, театралізованої гри, міфологічних сюжетів тощо.

Класицизм — стиль мистецтва, якому притаманна підвищена увага до античних зразків духовної та матеріальної культури, що вважалися основою для наслідування; відображав природне прагнення людини краси, цілісності, простоти й зрозумілості змісту та форми.

Ампір — стиль мистецтва, що виник в Імперії Наполеона й став продовженням і завершенням класицизму. Для нього характерні масивні парадно-монументальні форми будівель та інтер'єрів.

? Які зміни в житло і хатнє начиння принесло в Європу «буржуазне» XIX ст.?

Голландська піч у замку Філіппсруе в Гессені (Німеччина)

і передмістя, де селилася міська біднота, розташовувалися підприємства, дешеві трактири, поштові станції тощо. Для зв'язку між центральною частиною та передмістями прокладалися нові широкі вулиці.

Майже всі міста тогочасної Європи поступово зростали та прикрашалися будинками, що відповідали новим умовам життя. Старі будівлі зникали одна за одною, а нові шикувалися в довгі вулиці. Збільшення міст, навіть великих, відбувалося досить повільно, але все-таки до середини XIX ст. вигляд більшості з них змінився.

У центральній частині міст створювали площі, парки, бульвари тощо. На вулицях з'явився перший громадський транспорт. Через зростання цін на землю ставало все більше багатопверхових будинків. Зокрема, у Парижі звели чимало семипверхових прибуткових будинків, що поділялися на квартири, які здавалися в оренду. У другій половині XIX ст. з'явилися водогони, що працювали на силі пари. Перший водогін створили в Лондоні, дещо пізніше — у Парижі.

В оформленні будівель застосовували елементи нових мистецьких стилів — рококо, класицизм та ампір.

У XIX ст. міській архітектурі довелося вирішувати нові завдання. Зокрема, необхідні були просторі зали громадських будівель — вокзалів, банків, торговельних і виставкових павільйонів тощо, де стіни не заважали б пересуватися великим потокам людей. Це обумовило появу нових архітектурних рішень, конструкцій і будівельних матеріалів. Так, у будівництві почали широко застосовувати металеві конструкції, бетон і скло. Проте на вигляд будівель у робітничих передмістях більшість цих архітектурних нововведень не поширювалася.

3. Житло і хатнє начиння. Житло та умови життя в ньому в цей час, як і раніше, залежали від рівня заможності господаря, його вподобань та інтересів. Найзаможніші особи мали власні великі будинки з десятками кімнат. Люди середнього достатку жили в невеликих будинках на кілька кімнат або винаймали квартири. Найбідніші селилися в хатинках на околицях, у підвалах, на горищах тощо.

Будинки заможних верств у цей час опалювали високими чотирикутними печами — «голландками» (їх назвали так тому, що вони поширилися з Голландії). Буржуазія встановлювала на кухнях «плиту» — невисоку пічку із залізною панеллю, де було декілька отворів над вогнем для приготування їжі. Люди середнього достатку також здебільшого використовували печі з плитами. Незаможні найчастіше готували їжу над вогнищем.

Для освітлення приміщень використовували спочатку винайдені наприкінці XVIII ст. масляні лампи зі склом, із середини XIX ст. — газові лампи, пізніше — газове освітлення, а із 70-х рр. XIX ст. до їхніх осель прийшло електричне освіт-

Церква Сен-Мадлен (Святої Марії Магдалини) у Парижі (Франція), збудована у стилі ампір. Архітектор П'єр-Александр Вільйон. 1807—1842 рр.

Палац Сан-Сусі в Потсдамі (Німеччина), збудований у стилі рококо. Архітектор Георг Венцеслаус фон Кнобельсдорф. 1745—1749 рр.

лення. Простолюдини часто освітлювали житло скіпкою. Усі ці способи освітлення досить часто спричиняли пожежі.

Заможні, а пізніше люди середнього достатку споживали їжу з порцелянового або фаянсового посуду, який набув поширення та значно подешевшав (у Європі відкрилися численні фабрики з його виробництва). Незаможне населення, як і раніше, користувалося переважно дешевим глиняним посудом. Завдяки фабрикам вироби зі скла стали доступні всім. Для приготування їжі використовували здебільшого мідний, залізний і чавунний посуд.

Попит буржуазії сприяв розвитку меблевого виробництва. Меблі вкривали червоним або чорним лаком і прикрашали різьбою, металевим оздобленням. Деякі предмети хатнього вжитку, такі як скрині, великі рундуки, майже зовсім вийшли зі споживання, тому що вже мало відповідали тогочасним потребам європейців. У незаможних верств населення можливостей стежити за змінами меблевих стилів узагалі не було, і вони найчастіше користувалися тим, що їм залишилося в спадок від родичів.

Невід'ємним елементом міських осель різного рівня забезпеченості ставали настінні й столові годинники. Вони немов символізували собою те, що в «буржуазному» XIX ст. «час — це гроші».

4. Шлюб і сім'я. Мода. Шлюб і сім'я залишалися одними з найважливіших ланок тогочасного європейського суспільства. Зміни, що відбувалися в суспільстві, впливали на них, проте загалом не порушували їхньої сутності. У цей час, як і раніше, були поширені великі сім'ї, де діти жили разом із батьками. У заможних людей це значною мірою обумовлювалося спільною сімейною справою, а в родинах середнього та невеликого достатку — піклуванням про старих батьків і фінансовою неспроможністю розпочати самостійне сімейне жит-

Годинники

Доба індустріалізації примусила людей цінувати час. Із середини XIX ст. зростала потреба в настінних і кишенькових годинниках. На початку XX ст. з'явилися й наручні годинники.

? Порівняйте риси, притаманні моді в Новий час та за попередньої доби.

Ставлення до шлюбу в середовищі буржуазії мало певні особливості. Чоловіки досить часто ставилися до вибору пари як до вигідної угоди, а жінки, у свою чергу, намагалися обміняти свою молодість і красу на вище становище в суспільстві. Таке уявлення про шлюб призвело до появи значної кількості шлюбних посередників, для яких укладання союзу між чоловіком і жінкою стало вигідною професією. Якщо раніше вони діяли потай, то тепер відверто пропонували свої послуги, розміщуючи оголошення в газетах. Новим явищем суспільного життя стала публікація в пресі шлюбних оголошень про пошук партнера з бажаними вимогами до нього. Ця традиція була започаткована у Великій Британії у XVIII ст. й поширилася звідти на всі європейські країни.

Листівка з демонстрацією модного одягу для чоловіків і жінок, у тому числі зображення рукавичок і капелюхів. 1844 р.

тя. Кількість дітей у сім'ї також найчастіше визначалася за можливістю та можливістю їх прогодувати.

Шлюби тогочасні європейці укладали як за взаємною симпатією, так і за домовленістю. Часто це був союз, що мав принести певну вигоду або користь. Шлюби осіб різного соціального або майнового становища суспільство найчастіше засуджувало.

Французька революція спричинила значні зміни як у стилі життя в цілому, так і в тогочасній моді зокрема. Віднині всі люди були рівноправними громадянами, що й обумовило основну рису тогочасного буржуазного вбрання — його одноманітність. Узагалі буржуазний костюм виник в Англії після перемоги там революції, а пізніше поширився на всю Європу. Тепер фактично представників різних станів уже не можна було розрізнити за одягом. Усі могли носити те, що дозволяли їхні прибутки.

Мода набувала загальнонаціонального характеру — однаково одягалися в певний час у Європі й Америці. Із цього можна зробити ще один висновок: у країнах, де зберігався свій національний костюм, ще не переміг процес індустріалізації й не набуло розвитку фабричне виробництво одягу.

Чоловічий костюм, на відміну від попередньої доби панування галантності, став більш практичним.

Тепер буржуазний костюм підкреслював, що це одяг невтомної заповзятливої людини, головним змістом життя якої є діяльність. Власник буржуазного костюма був активним, швидко рухався, й одяг не мав йому заважати. Зникли будь-яка декоративність, святкове різнобарв'я, кольори стали нейтральними. Костюм зводився до простих головних ліній.

У XIX ст. набагато частіше, ніж раніше, змінювалися стилі моди. Лише у Франції послідовно змінювалися стилі моди часів революції, Директорії, Консульства і Першої імперії, Реставрації тощо. Костюм перетворився на засіб підкреслення політичних уподобань його власника. Модні стилі швидко поширювалися й не менш швидко змінювалися завдяки масовому виробництву фабричної промисловості.

Жіноча мода намагалася підкреслити особисті якості й природну привабливість власниці вбрання. Водночас жінка прагнула виглядати просто та відчувати себе вільно, що й обумовило відмову від поширених раніше корсажів, нижніх спідниць і ватних підкладок, заміну чудернацьких башмачків на величезних підборах зручними сандалями.

У тогочасній Європі роль центру чоловічої моди відігравав Лондон, жіночої — Париж.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- зміни в житті людини в умовах становлення в країнах Європи індустріального суспільства;
- прояви боротьби жінок за свої права в цей період;
- нові риси в розвитку європейських міст у Новий час;
- зміни в житлі й хатньому начинні європейців у цей період;
- шлюбно-сімейні відносини й тенденції розвитку моди в Європі XIX ст.

Запитання і завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Продовжте розповідь». *Правила гри.* У грі беруть участь пари учнів та учениць. Вони мають викласти зміст розглянутого матеріалу, відповідаючи по черзі одним реченням, так, щоб вийшла спільна розповідь. Перемагає учень/учениця, чиє речення буде останнім.
2. Які зі змін, що відбувалися в житті людей у період становлення індустріального суспільства, ви вважаєте найважливішими й чому? 3. Порівняйте зміни, які відбувалися в Новий час у містах Центральної і Західної Європи та на українських землях. 4. Порівняйте житло й хатнє начиння європейського населення в XIX ст. й сучасності. 5. Визначте спільне й відмінне в тенденціях розвитку моди в XIX ст. та в наш час.
6. Складіть таблицю «Повсякденне життя населення Західної і Центральної Європи в Новий час».

Сфера життя	Які зміни відбулися

7. Підготуйте повідомлення з презентацією (представленням своєї роботи) за однією із запропонованих тем (на вибір): 1) «Європейська мода XIX ст.: тенденції та особливості»; 2) «Уявлення про здоров'я й безпеку людини в Європі в Новий час». Скористайтеся відповідним планом-схемою в додатках до підручника (с. 225).

Упродовж «довгого» XIX ст. українські міста й містечка, перебуваючи під імперською владою, зазнавали змін. У Наддніпрянській Україні, яка перебувала у складі Російської імперії, у центрі кожного губернського й повітового міста з'являвся адміністративний центр із площею, навколо якої розміщувалися будівлі в стилі класицизму. Центральні вулиці та площі великих міст за розпорядженнями імперської влади вимощувалися бруківкою та освітлювалися газовими ліхтарями. Однак більшість вулиць залишалася незабрукованою та майже непрохідною в дощову погоду.

У XIX ст. на місці давніх напівзруйнованих міських фортець і замків, які розміщувалися в центрі міст, прокладали нові вулиці й місця для прогулянок. Особливо багато таких змін зазнавали західноукраїнські міста на землях у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії. Наприклад, у Львові під давнім Високим замком створили парк. Передмістя поступово об'єднувалися з містами, а давні шляхи перетворювалися на міські вулиці. XIX ст. стало часом, коли у великих українських містах з'являлося дедалі більше кількоповерхових цегляних будинків. До участі в міській забудові в Наддніпрянщині залучалися відомі російські архітектори, на західноукраїнських землях — відомі австрійські архітектори. У 70-х рр. XIX ст. у великих містах з'явилися водогони, а у 80-х рр. XIX ст. — телефонний зв'язок.

§ 7. Велика Британія

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: аналізувати основні тенденції політичного й соціального розвитку тогочасної Великої Британії; визначати особливості зовнішньої і колоніальної політики, економічного життя Великої Британії цієї доби; з'ясувати місце й роль чартистського руху в історії Великої Британії.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Що змінила в розвитку країни Англійська революція? 2. Якими були особливості державного устрою країни наприкінці XVIII ст.? 3. Коли у Великій Британії розпочалася індустріальна революція та якими були соціальні наслідки початку її розгортання в країні? 4. Що таке індустріальне суспільство й парламентська демократія?

? Визначте основні тенденції політичного й соціального розвитку Великої Британії.

Торі та вігі, що тягнуть корону.
Карикатура 1789 р.

Майновий ценз — обмеження в політичних правах людей за обсягом їхнього майна або доходу.

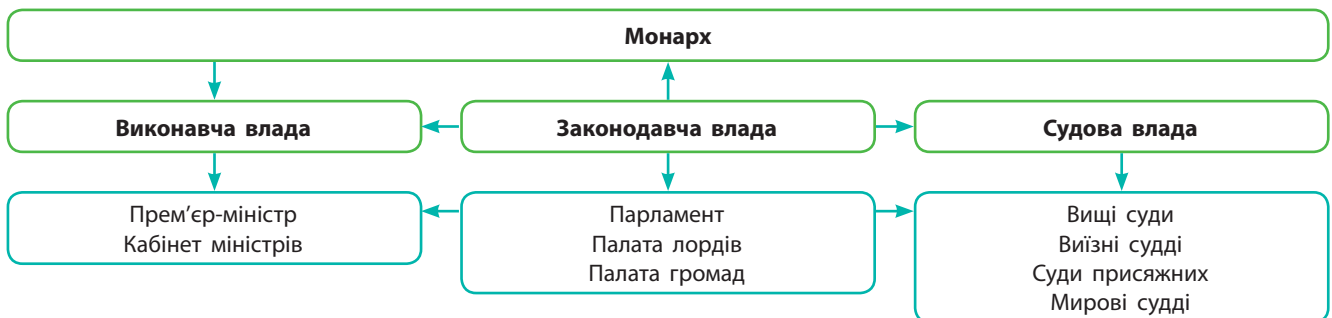
1. Політичний і соціальний розвиток Великої Британії.

У результаті завершення наполеонівських війн Велика Британія на тривалий час посіла провідні позиції у світовій політиці, стала економічним і фінансовим центром, зразком ліберального суспільства. На початку XIX ст. королівство Велика Британія, до якого входили Англія і Шотландія, перетворилося на Сполучене королівство Великої Британії та Ірландії. За формою державного правління це була спадкова обмежена монархія.

Першоджерелом влади в країні вважався монарх. Однак його повноваження в прийнятті законів обмежувалися згодою парламенту, у питаннях управління — згодою міністрів, яких призначав парламент, у судових питаннях — вироками незалежних судів. За монархом визнавалася також вища виконавча влада. Законодавча влада належала двопалатному парламенту. Він складався з палати лордів, місця в якій успадковувалися, і палати громад, депутати якої обиралися. Виконавчу владу разом із монархом поділяв уряд (кабінет міністрів), який формувала партія, що перемогла на виборах до палати громад. Лідер цієї партії ставав прем'єр-міністром. У країні діяли дві партії — торі та вігі, які сформувалися наприкінці XVII ст. і вели суперництво між собою. Партія торі представляла інтереси землевласницької аристократії (лендлордів) та англіканського духовенства, партія вігів — фінансово-промислових кіл і пов'язаного з ними нового дворянства.

Загального виборчого права в країні не було, діяв високий **майновий ценз**. Унаслідок цього в 1830 р. з усього населення

ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

Великої Британії, що налічувало близько 14 млн осіб, право голосу мали близько 220 тис. осіб. Існували також так звані «гнилі містечка» (поселення, де проживало лише 10—15 осіб), що посилали своїх депутатів до парламенту, і нові промислові міста (Бірмінгем, Манчестер, Лідс тощо), які взагалі не мали депутатських місць.

У 1783—1830 рр. англійський уряд очолювали торі, а в 1830—1841 рр. — вігі. З ініціативи торі в 1815 р. прийняли так звані «хлібні закони», за якими заборонялося ввезення зерна до країни, якщо ціна на нього знижувалася. З одного боку, вони захищали інтереси англійських виробників зерна, з іншого — викликали невдоволення переважно в міських жителів, оскільки дозволяли утримувати високі ціни на хлібні вироби. «Хлібні закони» тимчасово скасували в 1817 р. через хвилю масових протестів. Прагнучи приборкати їх, уряд торі призупинив чинність закону про недоторканність особи та дозволив заарештовувати учасників мітингів. Пізніше торі провели через парламент декілька законів, за якими влада отримала право забороняти збори з кількістю учасників понад 50 осіб, масові процесії, проводити обшуки в приватних будинках, піддавати суворій цензурі пресу.

У 1824—1825 рр. торі скасували заборону на створення працівниками тред-юніонів («союзів працівників»), або **професійних спілок**, й ототожнення страйків із кримінальними злочинами. Однак працівникам заборонялося чинити тиск на підприємців за допомогою страйків із метою покращення умов праці. Торі вважали, що своєю політикою захищають стабільність країни. Однак багатьох виборців вона розчарувала, і на парламентських виборах 1830 р. перемогли вігі.

Одним із найважливіших внутрішньополітичних заходів вігів стала парламентська реформа 1832 р. Завдяки їй, як вважав лідер вігів Чарльз Грей, Велика Британія зможе уникнути такої революції, як та, що відбулася в 1830 р. у Франції. За першою парламентською реформою «гнилі містечка» позбавлялися 143 депутатських мандатів, які передавалися промисловим містам, густонаселеним сільським районам, Шотландії та Ірландії. Кількість виборців збільшувалася до 720 тис. осіб за рахунок зниження майнового цензу. Загалом право голосу отримали близько 7,1% чоловічого населення країни. Реформа сприяла розвитку парламентської демократії в країні. Суспільство отримало більше можливостей шляхом виборів впливати на владу та її політику.

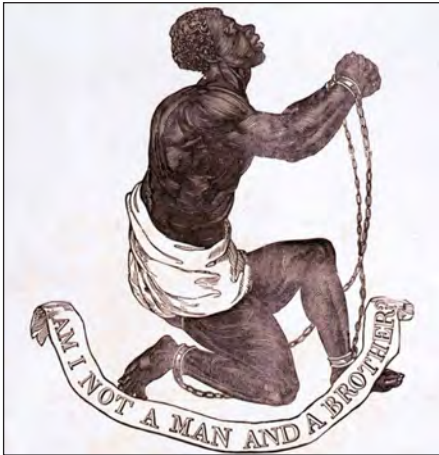
У 1833 р. вігі домоглися прийняття закону про скасування рабства в колоніях Великої Британії. Того ж року затвердили фабричний закон, який уперше встановлював обмеження тривалості робочого дня для дітей на ткацьких фабриках. Великим розчаруванням для незаможного британського населення став закон про бідних 1834 р. За ним скасовувався податок із підприємців на утримання бідності, ліквідовувалася допомога незаможним із боку церковних громад

Назви «торі» та «вігі» закріпилися за представниками цих партій під час запеклих парламентських дискусій 1698—1781 рр. Це були лайливі прізвиська, якими обмінювалися учасники суперечок. Представників «партії країни» називали вігами (від шотл. — «злочинець»), а «партії двору» — торі (від ірл. — «грабіжник»).

Професійна спілка (профспілка) — добровільне неприбуткове об'єднання людей, пов'язаних спільними інтересами з родом їхньої професійної діяльності, для захисту їхніх прав та інтересів.

Реформатори атакують дерево «гнилих містечок». Карикатура 1832 р.

«Хіба я не чоловік і не брат». Медальйон, розроблений для британської кампанії проти рабства 1837 р.

Діти працюють на бавовняній фабриці. 1837 р.

Бенджамін Дізраелі. 1878 р.

і створювалися робітні будинки для бідних, умови життя в яких були жахливими. Важливе значення мала муніципальна реформа 1835 р., за якою право участі у виборах до органів міського самоврядування отримали всі платники податків.

У 1837 р. королевою Великої Британії стала Вікторія (1837—1901 рр.). Її правління увійшло в історію як «Вікторіанська епоха». У цей період давній аристократичний устрій поступово оновлювався відповідно до засад західної демократії. Саме на цей період припало завершення формування парламентської двопартійної системи. Партію торі із 30-х рр. XIX ст. почали називати консервативною, а партію вігів — ліберальною.

У 1841 р. на парламентських виборах перемогли консерватори. Вони заборонили працю жінок і дітей на шахтах, обмежили тривалість робочого дня для жінок на фабриках 12 годинами. Широкої підтримки в суспільстві набуло скасування консерваторами «хлібних законів».

Трагічною сторінкою історії тогочасної Великої Британії став голод 1845—1849 рр. в Ірландії. Він був викликаний «картопляною хворобою» та неврожаєм картоплі — основного продукту харчування пересічних ірландців. Від голоду й масових епідемій загинув майже 1 млн осіб, а 1,5 млн ірландців, тобто близько 18% населення, залишили острів. Більшість переселилася до США.

Нову парламентську реформу 1867 р. здійснив уряд консерваторів, очолюваний Бенджаміном Дізраелі. За нею кількість виборців у країні збільшилася до 2,2 млн осіб, проте виборчі права, як і раніше, надавалися лише чоловікам.

У цей період тривало формування Британської колоніальної імперії. Велика Британія закріпила контроль над Канадою та своїми колоніальними володіннями, що залишилися в Північній Америці. Відбулася колонізація Австралії та Нової Зеландії, розпочалося захоплення Південної Африки. Було здебільшого завершено завоювання Індії. Велика Британія здійснювала перші спроби підкорення Афганістану, намагалася встановити контроль над Китаєм, Японією та іншими країнами Сходу. Активно велася боротьба за захоплення нових колоніальних територій в Африці.

У 1840—1842 рр. відбувалася «опіумна» війна між Великою Британією та Китаєм. Її спричинила конфіскація китайською владою опіуму, який британські купці нелегально завозили до Китаю. Здобувши перемогу у війні, Велика Британія примусила Китай підписати перший нерівноправний договір і відкрити для торгівлі з іншими країнами кілька китайських портів. Під час війни 1839—1842 рр. британські війська захопили острів Сянган (Гонконг), який згодом став опорною базою для їх просування до Китаю. На середину XIX ст. Велика Британія стала найбільшою колоніальною імперією у світі.

Карта світу 1886 р. (райони, що перебувають під контролем Великої Британії, виділено червоним)

2. Економічний розвиток Великої Британії. У 1815—1816 рр. Велику Британію охопила економічна криза. Вона ускладнювалася тим, що кількість безробітних у країні збільшилася за рахунок майже 300 тис. демобілізованих солдатів і матросів. Економіка потерпала також від спадів, пов'язаних із кризами перевиробництва товарів, що відбувалися в 1825, 1836, 1847 рр.

У 30—40-х рр. XIX ст. у Великій Британії завершилася індустріальна революція, унаслідок якої країна посіла перше місце у світі за рівнем розвитку промисловості. У 1840 р. у Великій Британії вироблялося 45% усієї світової промислової продукції. Провідною галуззю британської промисловості була текстильна, де працювало майже 200 тис. осіб. Стрімко розвивалися важка й вугільна галузі. Сформувалися нові промислові райони: металургії — Бірмінгем і Шеффілд, вугільної промисловості — Уельс, бавовняної промисловості — Ланкашир і Йоркшир.

Одночасно із завершенням індустріальної революції в країні розгорнулося будівництво залізниць. Протягом 1835—1849 рр. довжина залізниць збільшилася з 540 до 9,5 тис. км.

Швидкими темпами зростали обсяги зовнішньої торгівлі. Провідні позиції у вивезенні товарів посідали текстильні вироби й машини. У 1830—1849 рр. вивезення британських товарів на зовнішні ринки зросло більше ніж у чотири рази.

Уряд розумів, що економічні досягнення Великої Британії дозволять випередити інші країни у світовій торгівлі, і тому в інтересах держави не втручатися в розвиток економіки. Це сприяло виникненню руху британських політиків — прибічників **фрітредерства**. Ці погляди поширилися у 20-ті рр. XIX ст. серед вігів, а під час їхньої боротьби в парламенті

? Якими були особливості економічного розвитку Великої Британії в першій половині XIX ст.?

«Батьком» залізниць став британський винахідник Джордж Стефенсон, відомий створенням паровоза. Ознайомившись з устроєм парової машини Дж. Ватта, він у 1814 р. успішно випробував свій перший паровоз «Блюхер», призначений для перевезення вугілля рейковою колією. Усе своє життя Дж. Стефенсон проєктував і будував залізниці в країні, першим заявив про необхідність прокладення тунелів і зведення залізничних насипів на ділянках зі значним нахилом. Завдяки діяльності Дж. Стефенсона та його послідовників мережа залізниць швидко охопила всю Велику Британію.

Фрітредерство — напрям в економічній теорії та політиці, що характеризується вимогами вільної торгівлі та невтручанням держави в економічне життя країни.

Шахтний залізничний локомотив
Дж. Стефенсона. 1826 р.

Вогні доменної печі в місті
Коулбрукдейл. Художник Філіпп Якоб
Лютербург (Молодший). 1801 р.

? Чого і як прагнули досягти чартисти?

Чартизм (від англ. — хартія) — політичний і соціальний рух британських працівників у 30—40-х рр. XIX ст., що проходив під гаслом боротьби за реалізацію «Народної хартії».

проти «хлібних законів» набули завершеної форми. Фрітредство стало основою економічної програми лібералів.

Стрімкий економічний розвиток країни супроводжувався боротьбою робітництва за покращення умов праці та підвищення заробітної плати, а також боротьбою з безробіттям. Його досить специфічною формою став уже відомий вам луддизм (рух руйнівників машин), що виник у 60-х рр. XVIII ст. Наприкінці 1811 — на початку 1813 р. британські підприємства знову охопив цей рух. Його учасники руйнували не лише машини, а й цілі фабрики. Саме це спричинило поновлення владою смертної кари за руйнування машин. У 1816—1820 рр. відбулися останні великі виступи луддитів, після чого їхній рух припинився.

Велика Британія першою в Європі перетворилася з аграрної на індустріальну країну. У 1841 р. селянство становило лише 21% її населення. Провідні позиції в соціальній структурі суспільства посіли представники фінансово-промислових кіл і робітники фабрик та заводів. У країні встановилося індустріальне суспільство.

У 50—70-ті рр. XIX ст. Велика Британія перетворилася на «майстерню світу», посіла панівне становище на світовому ринку та у світовій фінансовій системі. Одночасно з цим вона набула визнання як «володарка морів» завдяки наявності найбільшого флоту.

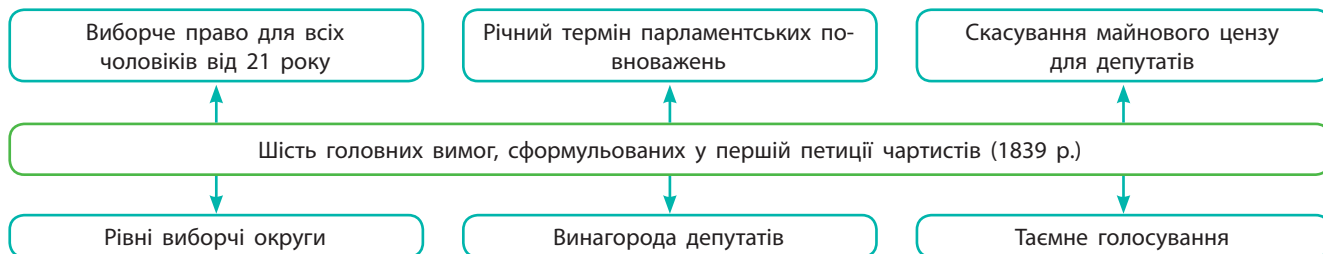
У 60-х рр. XIX ст. відбулося організаційне оформлення британських тред-юніонів, які створювали працівники для захисту своїх прав у трудових відносинах. У 1860 р. виникла британська Професійна рада із захисту інтересів праці, а в 1868 р. — Національний конгрес тред-юніонів. У його складі налічувалося 118 тис. осіб. Він до сьогодні виступає головним координатором промислового руху у Великій Британії.

3. Чартистський рух. Невдоволення обмеженістю першої парламентської реформи 1832 р. обумовило виникнення руху за перегляд виборчої системи. Активну участь у ньому брали британські робітники, які прагнули провести своїх представників до парламенту та здійснити реформи, що змінять на краще їхнє становище. Цей рух розгорнувся в 1836 р. і дістав назву **чартизм**.

Лідерами чартистів стали громадські діячі Вільям Ловетт, Фергюс Едвард О'Коннор та інші. Вимоги, які від імені прибічників чартизму проголошувалися їхніми лідерами, мали політичний характер і відображали прагнення тих, хто виступав за подальшу демократизацію країни.

На початку 1839 р. радикально налаштовані представники чартистів скликали так званий національний конвент у Лондоні, проте багато прибічників серед працівників фабрик вони не знайшли. Спроба повстання 1839 р. провалилася. Лідерів радикально налаштованих чартистів заарештували й засудили до заслання.

ОСНОВНІ ВИМОГИ ЧАРТИСТІВ

Помірковано налаштовані чартисти виступали за мирні засоби досягнення своєї мети. Вони сподівалися, що реформований відповідно до їхніх пропозицій парламент привертатиме більше уваги до становища працівників і шукатиме шляхи для усунення соціальних негараздів та несправедливості щодо них. Зібравши підписи для петиції на підтримку «Народної хартії», її представили до парламенту. Однак депутати відмовилися розглянути документ.

У травні 1842 р. чартисти подали 3,3 млн підписів у другій петиції про «Народну хартію», але палата громад знову її відхилила. У червні 1848 р. парламент утретє проігнорував вимоги чартистів. Це призвело до занепаду чартизму. Чимало його колишніх учасників у майбутньому стали радикальними політиками.

Значення чартистського руху полягає в тому, що він започаткував виникнення в британському суспільстві розуміння необхідності громадськими акціями чинити тиск на владу, вимагати від неї здійснення необхідних перетворень. У другій половині XIX ст. чимало вимог «Народної хартії» реалізували уряди лібералів і консерваторів.

Чартистський бунт. Художник Альфред Пірс. Гравюра з книги 1886 р.

Із вимог чартистів (витяги з «Народної хартії», схваленої на громадському мітингу в лютому 1837 р.)

...Сполучене королівство має бути поділено на 200 виборчих округів із можливо рівною кількістю жителів у кожному...

24 червня кожного року мають призначатися загальні вибори... (Участь у виборах беруть усі чоловіки, які досягли 21 року. — Авт.) Для кандидатів у палату громад не має бути жодних майнових цензів...

Кожному члену палати громад має виплачуватися щорічно з державної скарбниці винагорода в розмірі 400 фунтів стерлінгів.

Робота в парах. Обговоріть зміст тексту та дайте відповіді на запитання: **1.** Якими були вимоги чартистів? **2.** До яких змін у політичній системі Великої Британії могла привести реалізація вимог чартистів?

Із виступу громадського діяча і вченого Т. Маколея під час парламентських дебатів щодо другої петиції про «Народну хартію»

Я проти загального виборчого права... Я вважаю, що цивілізація тримається на охороні власності. Тому ми ніколи не можемо, не піддаючи себе надзвичайному ризику, довірити верховне управління країною якомусь класу, який, поза сумнівом, буде здійснювати нечувані й систематичні посягання на безпеку власності. Петиція вимагає верховної влади. У кожному виборчому окрузі по всій імперії капітал і накопичена власність мають бути беззаперечно кинуті до ніг праці. Як можна мати сумніви щодо того, яким буде результат?

Робота в парах. Обговоріть і визначте за твердженням Т. Маколея, прибічником якої ідейно-політичної течії він був. Висловіть критичні зауваження до нього з позиції представника іншої ідейно-політичної течії.

Працюємо з хронологією

- **1832 р.** — перша парламентська реформа у Великій Британії.
- **1836—1848 рр.** — чартистський рух.

Королева Вікторія. Художник Джордж Хейтер. 1838 р.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- тенденції, притаманні політичному й соціальному розвитку Великої Британії в 1815—1870 рр.;
- особливості економічного розвитку Великої Британії в цей період;
- роль чартистського руху в історії Великої Британії.

Запитання і завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Три речення». *Правила гри.* Учні та учениці мають передати зміст визначеного пункту параграфа трьома простими реченнями. Перемагають ті, чия розповідь буде коротшою, але при цьому правильно передаватиме зміст матеріалу. Для зручнішого виявлення переможців гру доцільно провести в письмовій формі.
2. Розкрийте зміст тенденцій політичного й соціального розвитку Великої Британії в 1815—1870 рр. 3. Які риси притаманні економічному життю тогочасної Великої Британії? 4. Яку роль відіграв чартистський рух у розвитку Великої Британії?
5. Покажіть на карті атласу колоніальні володіння Великої Британії станом на 1870 р. 6. Розпочніть складати порівняльну таблицю «Розвиток Великої Британії і Франції в 1815—1847 рр.».

Сфера розвитку	Велика Британія	Франція

7. **Колективне обговорення.** Проведіть дискусію за запитанням «Які риси були притаманні британській моделі розвитку в розглянутий період?». 8. За допомогою додаткових джерел підготуйте повідомлення за темою «Відображення особливостей соціального розвитку Великої Британії в 1815—1870 рр. у біографії і творчості письменника Чарльза Дікенса».

§ 8. Франція

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: аналізувати особливості політичного й соціального розвитку Франції в 1815—1847 рр.; з'ясувати характерні риси економічного розвитку тогочасної Франції.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Що таке політична реставрація? 2. Як відбулася реставрація монархії Бурбонів у Франції? 3. Назвіть особливості економічного розвитку Франції в період Консульства і Першої імперії. 4. Коли у Франції розпочалася індустріальна революція?

1. Політичний і соціальний розвиток Франції в 1815—1830 рр. Після завершення наполеонівських війн у деяких країнах Європи розпочалася доба **політичної реакції** 1815—1830 рр. Ті, хто в попередні роки втратили власність і владу, тепер намагалися їх повернути. Однак ці спроби зустріли опір. У громадсько-політичних колах поширювалися уявлення про революційну та еволюційну моделі суспільного розвитку, кожна з яких мала багато прихильників. Тогочасна Велика Британія засвідчувала можливість розвитку шляхом реформ без революційних заворушень. А ось Франція, де протягом 60 років після завершення наполеонівських війн відбулися три революції, уособлювала протилежну модель розвитку.

Друге зречення Наполеона завершило період Першої імперії у Франції та спричинило повернення влади династії Бурбонів. За «Хартією 1814 р.», як називалася нова Конституція, затверджена королем Луї XVIII, у країні встановилася конституційна монархія.

В очах більшості французького населення «Хартія 1814 р.» була досить непривабливою порівняно з такими самими документами попередніх часів. Унаслідок встановленого Хартією вікового й майнового цензу право голосу в країні отримали лише 90 тис. осіб, а право бути обраними — 15 тис. осіб.

В оточенні Луї XVIII переважали ультрароялісти (крайні монархісти), як називали прихильників повернення до дореволюційного порядку та необмеженої влади короля.

У відповідь на посилення політичної реакції у Франції, як і в Італії, почали виникати таємні антимонархічні організації з представників ліберальної опозиції, метою яких було усунення від влади Бурбонів. До них належали впливові діячі, наприклад генерал маркіз Жильбер де Лафает. У 1822 р. вони підняли повстання, яке було жорстоко придушене.

Ситуація в країні загострилася після 1825 р., коли престол посів Шарль д'Артуа під ім'ям Шарль X. У країні розгорнувся «білий терор» — політичні репресії проти представників попереднього режиму. Загальне обурення викликало рішення короля сплатити аристократії, що втратила майно, 1 млрд франків компенсації. Гроші для цього передбачалося отримати за рахунок зниження прибутків власників державних боргових зобов'язань — облігацій. Унаслідок цього великі банкі-

? Назвіть особливості політичного й соціального розвитку Франції в цей період.

Політична реакція — у широкому розумінні: громадський рух у напрямку, протилежному попередньому або сучасному, якщо той вважається більш прогресивним.

Жильбер де Лафает. Художник Жозеф-Дезіре Корт. 1834 р.

Читання ордонансів у газеті «Монітер» («Вісник») у саду Пале-Рояль 26 липня 1830 р. Художник Іпполіт Беланже (літографія). 1831 р.

? Визначте особливості політичного життя Франції періоду Липневої монархії.

Липнева революція 1830 р. — повстання у Франції проти режиму династії Бурбонів, встановленого в країні після другої реставрації.

Споруження барикади 27 липня 1830 р. Художник Ахілл-Луї Мартіне (гравюра). 1897 р.

ри й підприємці отримали б на 40% менший прибуток, ніж їм обіцяли.

У березні 1830 р. Палата депутатів висунула вимогу про відставку уряду ультрароялістів. У відповідь на це король розпустив її та призначив нові вибори. Однак у новообраній Палаті депутатів більшість також становили противники Шарля X. У цій ситуації 25 липня 1830 р. він підписав чотири ордонанси (укази), якими фактично скасував «Хартію 1814 р.» і здійснив державний переворот. Згідно із цими указами розпускалася новообрана Палата депутатів, запроваджувалися нові обмеження виборчого права, скасовувалася свобода друку, відновлювалася цензура та призначалася дата проведення нових виборів.

Такі дії короля викликали обурення більшості населення Парижа, у місті лунали заклики до опору владі. У популярній газеті «Національ» 26 липня 1830 р. було опубліковано протест на ордонанси короля, де проголошувалося: «Дію правового порядку припинено, розпочався режим насильства. Уряд порушив законність і цим звільнив нас від обов'язку підпорядковуватися йому».

2. Липнева революція 1830 р. Липнева монархія у Франції.

27 липня 1830 р. вулиці Парижа вкрилися барикадами. Урядові війська були безсилі: у Липневій революції брав участь кожен десятий житель міста.

28 липня повстале населення оволоділо збройним складом, міською ратушею та собором Паризької Богоматері. Коли наприкінці дня на бік повстанців цілими підрозділами почали переходити урядові війська, стало зрозуміло, що в революції відбувся перелом.

29 липня було відновлено Національну гвардію, очолювану генералом Ж. де Лафаетом, яка ввечері захопила королівський палац Тюїльрі. Було створено Тимчасовий уряд, який очолили банкір Ж. Лаффітт і генерал Ж. де Лафает. Шарль X направив до них посланців із пропозицією розпочати переговори, але їх відмовилися прийняти. Повстання в Парижі, що увійшло в історію як «три славні дні», завершилося перемогою.

Лідери повстанців вирішили зберегти в країні монархію, але змінити короля. Корону запропонували близькому до ліберальної опозиції герцогу Луї Філіппу Орлеанському, представнику молодшої (Орлеанської) гілки Бурбонів. Шарль X зрікся престолу. Законодавчий корпус прийняв нову Конституцію («Хартія 1830 р.») і проголосив Луї Філіппа Орлеанського королем французів. Поступово вся Франція визнала здійснену в Парижі зміну влади. Правління Луї Філіппа отримало назву **Липнева монархія**.

«Хартія 1830 р.» зберігала органи виконавчої та законодавчої влади, що існували за «Хартією 1814 р.», і порядок їх формування. Майновий цenz виборців знижувався до 200 фран-

ків, а вік — до 25 років. Однак для більшості населення обсяг майнового цензу залишався великим і не давав можливості бути виборцями.

Проголошувався принцип народного суверенітету (зверхності) і скасовувалося божественне право короля на управління. Католицизм уже не вважався державною релігією. Гарантувалися права і свободи громадян, заборонялися надзвичайні суди. Король позбавлявся права законодавчої ініціативи. Державним прапором Франції став триколон доби Французької революції. Коронацію нового монарха замінили складанням ним присяги французькому народу в присутності обох палат Законодавчого корпусу.

Значення Липневої революції полягало в тому, що вона показала неможливість відновлення у Франції «старого порядку» через опір цьому населення країни. Водночас ці події сприяли прискоренню процесу розгортання індустріальної революції в країні.

У результаті Липневої революції 1830 р. до влади у Франції прийшла фінансова аристократія — банкіри, великі біржові спекулянти, власники шахт, копалень, земель тощо. Як влучно висловився один із керівників революціонерів, «Францією тепер правитимуть банкіри». Однак, якщо раніше вони захищали свої права і власність від посягань старого дворянства, то тепер для них виникла нова небезпека з боку середньої і дрібної буржуазії та робітництва. Швидко з'ясувалося, що Липнева монархія не влаштовує більшість політичних сил у країні. Проведена владою в 1831 р. виборча реформа лише посилила існуюче невдоволення в суспільстві. Збереження високого майнового цензу спричиняло те, що лише 57 тис. громадян із 35-мільйонного населення Франції мали право обиратися до Палати депутатів. Лише один із 170 французів міг бути виборцем. Серед останніх небагато дійсно могли займатися політичною діяльністю. За твердженнями сучасників, коли делегація французьких промисловців звернулася до тогочасного французького глави уряду з проханням знизити майновий ценз, той відповів: «Збагачуйтесь панове, і ви станете виборцями».

У Франції залишалося чимало прихильників повернення до республіканської форми правління, що поділялися на поміркованих і радикальних. Помірковані республіканці заперечували необхідність радикальних соціальних перетворень. Вони виступали лише за зниження майнового цензу й збільшення кількості виборців шляхом парламентської реформи, як це відбулося в 1832 р. у Великій Британії. Радикальні республіканці виступали за повну ліквідацію існуючих порядків і побудову нового суспільства, що мало ґрунтуватися на соціальній рівності й відсутності визиску. Вони вели боротьбу з режимом Липневої монархії, створюючи таємні товариства («Друзі народу», «Права людини і громадянина», «Пори року»), організували змови й повстання. У 1832, 1834

Сучасні дослідники вважають, що назвою «три славні дні» французькі ліберали намагалися порівняти події, що відбулися в тогочасній Франції, зі «Славною революцією» кінця XVII ст. в Англії. Французькі ліберали, як і їхні попередники британські віги, прагнули уникнути радикалізації процесу зміни влади в країні й забезпечити спадкоємність між новими й існуючими державними установами у Франції. Одночасно зі зміною династії французькі ліберали прагнули розвивати правові норми «Хартії 1814 р.» і здобути остаточну перемогу над прибічниками відновлення у Франції «старого порядку».

Луї Філіпп Орлеанський. Художник Франц Ксавер Вінтерхальтер. 1839 р.

ПОЛІТИЧНІ НАПРЯМИ ПЕРІОДУ ЛИПНЕВОЇ МОНАРХІЇ У ФРАНЦІЇ

? Визначте за текстом, чого прагнули прихильники наведених політичних напрямів.

Бонапартисти у Франції прагнули відновити імперію на чолі з племінником Наполеона I й сином одного з його братів Шарлем Луї Бонапартом. Останнього французька влада спочатку вислала з країни, а пізніше за спробу державного перевороту посадила до в'язниці, із якої він утік до Великої Британії. Постійне застосування владою сили для придушення протестів, заколотів і повстань спричинило те, що в 40-х рр. XIX ст. Липнева монархія нагадувала режим реставрації Бурбонів, а в країні склалися умови для нової зміни влади примусовим шляхом. У період Липневої монархії Франція знову повернулася до колоніальних загарбань. У 1830 р. вона розпочала 30-річну війну за підкорення Алжиру.

? Визначте зміни, що відбувалися в економічному розвитку тогочасної Франції.

Гаслом повстанців під час виступу робітників ткацьких фабрик у Ліоні став вислів: «Жити в праці або вмерти в бою». Рішучі дії робітництва примусили військові підрозділи й загони Національної гвардії відступити, проте, здобувши перемогу, повстанці не уявляли, що робити далі. Зрештою влада приборкала протестувальників. Однак невирішеність проблем спричинила через три роки новий виступ ліонських ткачів.

і 1839 рр. радикали здійснили збройні повстання в Парижі з метою встановлення республіки, але урядові сили їх придушили.

Прихильники монархії в той час поділялися на орлеаністів, які підтримували правління Луї Філіппа Орлеанського, легітимістів, що вважали законною (легітимною) лише позбавлену влади династію Бурбонів і виступали за її відновлення, та бонапартистів, які були прибічниками відродження Імперії Наполеона. Орлеаністи намагалися захистити режим Липневої монархії, а легітимісти й бонапартисти — його повалити. Усі виступи легітимістів і бонапартистів влада придушила, а їхніх учасників заарештувала й засудила. Прозростання невдоволення французького населення правлінням Луї Філіппа також свідчили численні замаху на його життя (щонайменше сім).

3. Економічний розвиток Франції. У промисловості Франції цього періоду набирала обертів індустріальна революція, яка розпочалася в країні наприкінці XVIII ст. У цей час значно зросли темпи механізації виробництва. Зокрема, кількість парових машин зросла із 65 у 1820 р. до 625 у 1830 р. і 4853 — у 1848 р. Протягом 1818—1848 рр. виплавка чавуну збільшилася зі 114 до 600 тис. тонн, видобуток вугілля — з 1 до 5 млн тонн. Обсяги промислового виробництва за цей період зросли на 60%. Країна посіла перше місце у світі за випуском шовкових тканин, інтенсивно розвивалися вовняна й особливо бавовняна промисловість, що розміщувалася в Ельзасі та Нормандії і виробляла дешевий ситець для масового збуту.

У 20-х рр. XIX ст. розпочалося формування французького машинобудування. У 30-х рр. XIX ст. з'явилися перші пароплави, а з 1831 р. розгорнулося будівництво залізниць. На великий центр виробництва готового взуття й одягу в 40-х рр. XIX ст. перетворився Париж. Саме тут було збудовано першу в країні взуттєву фабрику.

На 1848 р. індустріальна революція у Франції увійшла в завершальну фазу, що тривала до кінця 60-х рр. XIX ст. У цей час за обсягами промислового виробництва країна посіла друге місце у світі після Великої Британії. Однак у країні залишалася також чимало мануфактур і дрібних майстерень, особливо з виробництва предметів розкоші й галантерейних товарів, за якими Франція утримувала першість у Європі. Од-

Внутрішній вигляд типового будинку та ткацької майстерні. Близько 1830 р.

Повстання ліонських ткачів 1831 р. Невідомий художник (гравюра). XIX ст.

ночасно з розвитком промисловості зростала кількість робітників. Умови їхнього життя та праці були надзвичайно важкими. Неможливість досягти змін у своєму становищі мирним шляхом викликала великі повстання робітників ткацьких фабрик у Ліоні (центрі французької шовкової промисловості) у листопаді 1831 та квітні 1834 р. Вони супроводжувалися жорстокістю та насильством з обох сторін.

Сільське господарство в цей період зберігало досить вагоме місце в економіці Франції. Збільшувалися посівні площі картоплі, виноградників, розвивалося тваринництво. Загальний обсяг продукції сільського господарства в 1815—1848 рр. зріс на 50 %.

Переважали дрібні господарства, які мали тенденцію до подальшого подрібнення через збільшення кількості сільського населення. Це значною мірою стримувало капіталістичні відносини у французькому сільському господарстві. Станом на 1848 р. з 8 млн селянських господарств у Франції 3 млн було оголошено незалежними й звільнено від сплати податків. Бідність значної частини селянства визначала нерозвиненість внутрішнього ринку й обмеженість попиту на продукцію промисловості.

Незважаючи на успіхи індустріальної революції, Франція в цей період ще перебувала в стані переходу до індустріального суспільства. Близько 75 % її населення проживало в селах.

Становище французького робітництва в середині XIX ст. було дуже важким. Підприємці, прагнучи повернути з прибутком гроші, які вони вкладали в розвиток виробництва, встановлювали робочий день тривалістю 13—16 годин. Економія на оплаті праці робітників призводила до того, що на підприємствах працювали всі члени сімей робітників, навіть діти. Будь-який соціальний захист був відсутній. Професійні спілки з 1789 р. перебували під забороною.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- тенденції політичного й соціального розвитку Франції в цей період;
- причини й наслідки Липневої революції 1830 р.;
- Липневу монархію як політичний режим;
- зміст явищ, що відбувалися в економічному розвитку Франції в 1815—1830 рр.

Працюємо з хронологією

- **1830 р.** — Липнева революція у Франції.
- **1830—1848 рр.** — період існування Липневої монархії.

«Хартія 1814 р.». Фотокопія

Запитання і завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Аукціон». *Правила гри.* На аукціоні можна «придбати» бали за свої знання за розглянутим матеріалом. Для цього учні та учениці мають навести правильні розгорнуті характеристики вивчених подій і явищ (тричотири речення). Одна правильна характеристика дає 1 бал. Характеристики не можна повторювати.
2. Що було притаманно політичному й соціальному розвитку Франції в 1815—1830 рр.? 3. Чим Липнева революція 1830 р. відрізнялася від Французької революції кінця XVIII ст.? 4. Чи можна, на вашу думку, погодитися з характеристикою Липневої монархії як «державної тиранії»? Чому? 5. Визначте спільне й відмінне в розвитку економіки Великої Британії та Франції в цей період.
6. Закінчіть складати порівняльну таблицю «Розвиток Великої Британії і Франції в 1815—1847 рр.» (с. 50).
7. **Колективне обговорення.** Проведіть дискусію за запитанням: «Які риси були притаманні моделі суспільного розвитку, що існувала в цей період у Франції?». 8. Розв'яжіть пізнавальну задачу. Опозиційна французька газета «Триб'юн», що видавалася в роки Липневої монархії та виступала за встановлення республіки й загальне виборче право, за чотири роки витримала 111 судових процесів, її редактора 200 разів було засуджено загалом до 49 років ув'язнення та 157 тис. франків штрафу. Які висновки щодо суспільно-політичного життя Франції в період Липневої монархії можна зробити за цими фактами? 9. **Робота в малих групах.** У складі малих груп обговоріть і визначте: 1) чим розвиток Франції в періоди Реставрації та Липневої монархії наближав новий революційний вибух? За яких умов його можна було уникнути? 2) Як впливало на розвиток Франції панування фінансової аристократії, або «правління банкірів»? Назвіть, які суспільні верстви й чим саме не задовольняла таке становище. Ситуація, коли населення невдоволене правлінням фінансової аристократії в країні, характерна лише для тогочасної Франції або може виникнути в будь-якій країні? Поясніть свою думку. 10. За додатковими джерелами ознайомтеся з творами французького мистецтва цієї доби. Підготуйте презентацію про особливості тогочасного мистецтва Франції.

§ 9. Німеччина та Італія

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначати характерні риси розвитку держав Німецького союзу; характеризувати особливості суспільного життя німецьких держав у цей період; аналізувати становище італійських земель після Віденського конгресу; з'ясувати особливості розгортання подій італійського Відродження (Рісорджименто).

1. Німецький союз. Особливості економічного розвитку держав Німецького союзу. Рішення Віденського конгресу закріпили політичну роздробленість Німеччини та Італії. В історії Німеччини та Італії 1815—1847 рр. стали періодом формування передумов для об'єднання цих країн у 50—60-х рр. XIX ст.

Більшість німецьких політиків і суспільних діячів були впевнені, що після перемоги над Наполеоном німецький народ отримає державну єдність. Однак ці сподівання не справдилися. Створений за рішеннями Віденського конгресу Німецький союз із 35 німецьких монархій і чотирьох вільних міст утворював лише **конфедерацію**.

Вищим органом цього об'єднання стали Союзні збори, членів яких призначали монархи держав — членів союзу. Президентом союзу був імператор Австрії як представник найбільшої за територією та населенням держави об'єднання. Кожна з держав союзу зберігала свій суверенітет і власну систему управління. Так, лише вісім держав союзу мали Конституції, які обмежували владу їхніх монархів, в інших існував абсолютизм.

У період наполеонівських війн у більшості німецьких держав, що входили до створеного французьким імператором Рейнського союзу, ліквідували залежність селянства, запровадили Цивільний кодекс Наполеона й усунули залишки «старого порядку», які перешкоджали розвитку капіталістичних відносин.

Індустріальна революція в німецьких державах розпочалася в 30-х рр. і тривала до 70-х рр. XIX ст. Серед причин такого відставання дослідники називають політичну роздробленість Німеччини, ізоляваність країни від світових торговельних шляхів, відсутність власного торговельного флоту, різні системи законодавства та грошові одиниці. Усе це гальмувало процес створення єдиного ринку. Основні німецькі промислові райони — Рейнсько-Вестфальський, Прусько-Сілезький і Саксонський — економічно були мало пов'язані між собою.

Негативно впливало на розгортання індустріальної революції те, що на внутрішньому ринку німецьких держав панівні позиції посідали дешеві фабрично-заводські вироби британської і французької промисловості.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Покажіть на карті атласу німецькі та італійські землі станом на 1815 р. 2. Які рішення щодо німецьких та італійських земель прийняли на Віденському конгресі? 3. Що таке націоналізм? Якими були його особливості?

? Визначте особливості політичного й економічного життя німецьких держав у цей період.

Конфедерація — союз суверенних держав, об'єднаних спільними керівними органами, створений із певною метою, переважно зовнішньополітичною та воєнною.

Клятва князів під час утворення Рейнського союзу. Художник Шарль Етьєн П'єр Мотте. Між 1820 і 1830 рр.

Краєвид із королівських млинів у Берліні. Художник Альберт Швенді. 1850 р.

Поширення митних бар'єрів у багатьох німецьких державах (деякі держави були настільки малими, що перевізникам доводилося завантажувати та розвантажувати вантаж двічі й тричі на день). Карикатура. 1834 р.

Особливістю німецької індустріальної революції стало те, що вона розгорталася на основі власного машинобудування й технічних досягнень. У німецьких державах під її впливом виникли потужні для свого часу машинобудівні підприємства. Розвитку промисловості сприяло використання машин і запровадження технічних винаходів. У 1822 р. в усій Німеччині працювало лише дві парові машини, у 1847 р. — близько тисячі. Серед галузей промисловості провідними були вугільна, металургійна й текстильна. Завдяки винаходу барвників успішно розвивалася хімічна промисловість.

У 1835 р. в Німеччині збудували першу залізницю завдовжки 6 км. Це було пізніше, ніж у Великій Британії та Франції.

Найбільшим торговельно-промисловим центром Німеччини наприкінці 40-х рр. XIX ст. стала столиця Пруссії — Берлін. Тут зосереджувалося дві третини машинобудівних і ситцевобивних підприємств Пруссії, поряд із мануфактурами діяли перші фабрики. У 1846 р. із 400 тис. жителів міста 70 тис. осіб працювали на великих мануфактурах і фабриках. Однак їхнє становище було досить важким: низька заробітна плата, робочий день тривалістю 14—15 годин, відсутність соціального захисту тощо.

У сільському господарстві німецьких держав у цей період також розпочалися процеси оновлення. Проте відбувалися вони досить повільно. Цьому перешкоджали малоземелля, наявність високої земельної ренти, заборгованість і низька купівельна спроможність більшості селянства.

У 1819—1830 рр. Пруське королівство почало укладати договори з іншими німецькими державами про скасування митних обмежень. У 1834 р. 18 німецьких держав об'єдналися у великий Прусько-Німецький митний союз. Пізніше до нього приєдналися інші німецькі держави. Його учасники скасовували мито на товари, що перевозилися через їхні кордони. Провідну роль у ньому відігравала Пруссія. Існування митного союзу сприяло посиленню економічних зв'язків між німець-

кими державами й формуванню єдиного національного ринку в країні.

2. Розгортання руху за єдину Німеччину. Виникнення Німецького союзу мало прискорити єдність Німеччини та лібералізацію її суспільно-політичного життя. Проте відсутність бажаних змін сприяла посиленню національних рухів серед різних верств населення німецьких держав.

Й. Г. Фіхте, Г. В. Гегель, як ви вже знаєте, були тими мислителями, що започаткували німецький націоналізм.

Мрії про єдину Німеччину, у якій невід’ємні права людини і громадянина будуть забезпечені конституцією, набули поширення насамперед у студентському середовищі. У 1815 р. студенти Єнського університету створили братство, яке пропагувало ідею об’єднання німецьких держав. Ці погляди вони поєднували з виступами проти існуючих порядків.

Восени **1817 р.** у замку Вартбург студенти влаштували святкування 300-річного ювілею початку Реформації. На святі несподівано для багатьох вони здійснили спалення на багатті символів влади в німецьких державах. Ці події стали поштовхом для того, щоб, за висловом австрійського канцлера Клементя фон Меттерніха, розпочати кампанію проти «надзвичайного лібералізму» і «бунтівного духу німецького студентства». Однак рух за демократизацію та об’єднання Німеччини серед студентської молоді не припинявся.

У березні 1819 р. в місті Мангейм студент Карл Занд, що належав до місцевого студентського братства, убив консервативного письменника Августа фон Коцебу. Це спонукало Зібрання Німецького союзу у вересні того ж року прийняти рішення, якими заборонялася діяльність студентських націоналістичних братств; керівництво університетів зобов’язували звільнити ліберально налаштованих викладачів, посилювалася цензура преси.

Під впливом повідомлень про події Липневої революції 1830 р. у Франції опозиційний рух у німецьких державах активізувався. Це примусило владу піти на певні поступки, але не зупинило піднесення національного руху.

Так, у травні 1832 р. у Пфальці відбулося «Гамбаське свято» — демонстрація за участю майже 30 тис. осіб, серед яких були представники різних соціальних верств. У промовах демонстрантів висувалися вимоги боротьби за демократичні реформи та об’єднання Німеччини.

Для влади німецьких держав це стало приводом скасувати через Зібрання Німецького союзу зроблені раніше поступки. Відповіддю на це став Франкфуртський бунт 1833 р., під час якого радикально налаштована молодь намагалася захопити Зібрання Німецького союзу й призначити тимчасовий уряд. Бунт за допомогою австрійських і пруських військ придушили, а його учасників, що не змогли втекти, жорстоко покарали.

? З’ясуйте, якими були основні події руху за єдину Німеччину та їхнє значення для його розгортання.

У «Промовах до німецької нації» Й. Г. Фіхте зазначав, що німецькому народу притаманні оригінальна мова й національний характер, що обумовлюють його неповторний національний дух. Однак, якщо минуле німецького народу не залежало від нього, то тепер він мав сам творити свою історію. Цей заклик підтримало багато людей.

Хо́да студентів до Вартбурга 1817 р.

Франкфуртський бунт 1833 р.
Репродукція кольорової різьби по
дереву Франсуа Жоржена

? Визначте особливості становища
Італії після Віденського конгресу.

У більшості німецьких держав запанувала політична реакція.

Унаслідок переслідувань чимало німецьких патріотів залишили німецькі держави. У 1834 р. у Швейцарії виникло товариство «Молода Німеччина», яке вважало своєю метою боротьбу за об'єднання Німеччини та створення республіки. У програмових документах товариства висувалися вимоги свободи друку і зборів, запровадження вільної підприємницької та торговельної діяльності, ліквідації залишків кріпосництва. Здійснити це збиралися шляхом революційного перевороту. Висилка в 1836 р. німецьких емігрантів зі Швейцарії призвела до розпаду «Молодої Німеччини».

Однією з помітних постатей у національному русі Німеччини 30—40-х рр. XIX ст. став професор-економіст Ф. Ліст. Пропагуючи ідею об'єднання німецьких держав, він першим розкрив взаємозв'язок між розвитком економіки й національним об'єднанням країни.

Ф. Ліст вважав, що економічні інтереси є відображенням потреб нації. На тогочасний світ вчений дивився як на «світ націй», що мають власні інтереси та діють із метою досягнення сприятливих умов для їх задоволення. На думку сучасних дослідників, Ф. Ліст став одним із засновників німецького економічного націоналізму. Він вбачав у ньому дієву силу для формування нації та побудови національної держави.

3. Італія після Віденського конгресу. Рішення Віденського конгресу не призвели до об'єднання Італії. Вона залишалася поділеною на декілька королівств і герцогств, а в північно-східній частині утворилося Ломбардо-Венеціанське королівство, що належало Австрійській імперії. У 1815—1830 рр. в Італії, як і в інших регіонах Європи, відбулася Реставрація — спроба повернення «старого порядку» і політичної реакції. В італійських державах знову посилювали свою владу монархи, панівні позиції посідали дворяни й духовенство, негативно налаштовані до всіх змін, що відбувалися тут під впливом революції у Франції та наполеонівських війн. Повалення влади Наполеона не сприяло національному визволенню Італії, французьке гноблення поступилося австрійському, оскільки майже всі держави Апеннінського півострова певною мірою залежали від Австрії. Однією з найвідсталіших держав Італії була Папська область, що перебувала під світською владою Папи Римського. Серед усіх держав півострова лише Сардинське королівство (континентальна частина якого мала назву П'ємонт), користуючись своїм розташуванням між Францією та Австрією, наважувалося проводити самостійну політику.

Швидко проявилися негативні наслідки австрійського панування для Ломбардо-Венеціанського королівства. Воно не отримало автономії та управлялося Австрією. Більшість італійців не мала можливості обіймати високі посади в адміністрації, судах та армії.

На території королівства перебувала австрійська армія та діяла австрійська поліція. Усі періодичні видання підлягали цензурі, переслідувалися будь-які національно-ліберальні ідеї. Імператор Австрії Франц I, характеризуючи свою політику, говорив: «Насамперед необхідно, щоб ломбардці забули про те, що вони італійці». Однак це мало протилежний результат: саме в Ломбардії набагато активніше, ніж в інших регіонах півострова, розвивався національно-визвольний рух.

Період із кінця XVIII ст. до 1870 р. в історії Італії називають епохою Рісорджименто (Відродження). Це був час розгортання національно-визвольного руху й боротьби за відродження італійської державності. У 1818 р. в Ломбардії граф Федеріко Конфалоньєрі очолив таємне товариство «Італійська федерація». Метою організації стало звільнення від австрійського панування, здобуття незалежності й створення конституційної монархії в Північній Італії.

У Центральній та Південній Італії активно діяли **карбонарії**, які з'явилися тут на початку XIX ст. Після 1815 р. вони створили розгалужену мережу таємних венг (осередків). Більшість карбонаріїв становили представники ліберального дворянства, буржуазії та інтелігенції. Своєю головною метою вони вважали боротьбу за об'єднання й незалежність Італії.

Політична роздробленість Італії стала серйозною перешкодою для її економічного розвитку. Між італійськими державами існували митні кордони, у кожному королівстві й герцогстві діяли власні системи міри й ваги, грошові системи, закони. За рівнем економічного розвитку Італія суттєво поступалася Великій Британії, Франції та Пруссії. У першій половині XIX ст. вона залишалася аграрною країною, більшість населення якої становило селянство. Основна його частина складалася з особисто вільних малоземельних або безземельних селян, які брали землю в оренду.

Індустріальна революція розпочалася в Італії в 30—40-х рр. XIX ст. У бавовняному й вовняному виробництві Ломбардії, Тоскани й П'ємонті почали використовувати машини. На півночі країни з'явилися десятки підприємств з обробки бавовни, обладнаних британськими машинами та іншими механізмами. У Ломбардії в 1818—1821 рр. уперше застосували чотири механічні ткацькі верстати, а в 1847 р. їх було вже понад 850. Оплата праці італійського робітництва була низькою. Так, у 30-х рр. XIX ст. робітник у текстильному виробництві Південної Італії отримував платню, яка була вдвічі нижчою за ту саму роботу, що виконував французький робітник, і втричі нижчою за оплату британського робітника. Широко застосовувалася праця жінок і дітей, яка оплачувалася гірше, ніж праця чоловіків.

У 1839 р. в Італії збудували першу залізницю. У 40-х рр. XIX ст. в країні розгорнулося активне будівництво залізниць в усій країні.

Федеріко Конфалоньєрі. Ілюстрація з книги Паскуале де Люче «Слава визволителів і постаті Рісорджименто». 1909 р.

Карбонарії (від латин. — вугілля) — члени таємної політичної організації, що існувала в 1807—1832 рр. в Італії й боролася проти чужоземного панування, за возз'єднання країни.

Арешт карбонаріїв 1820 р. Художник Карло Феліче Біскарра

? За що боролися представники італійського радикального руху 20—30-х рр. XIX ст.?

Джузеппе Мадзіні. 1860 р.

4. Радикальний рух в Італії у 20—30-х рр. XIX ст. Складовою італійського Відродження (Рісорджименто) став радикальний рух, що охопив держави Апеннінського півострова у 20—30-х рр. XIX ст. У липні 1820 р. першими в Італії підняли повстання карбонарії в Неаполітанському королівстві. Основну частину повстанців склали військові. Виступ тривав декілька днів і завершився їхньою перемогою. Король змушений був затвердити запропоновану повстанцями Конституцію та дати згоду скликати парламент. Тим часом європейські монархи на засіданні Священного союзу обговорили становище в Неаполі та доручили Австрії придушити повстання. Австрійські війська розгромили неаполітанську армію й відновили в країні абсолютну монархію. На всіх учасників повстання чекала жорстока розправа.

У березні 1821 р. розпочалося повстання в П'ємонті. Його також очолили карбонарії — офіцери сардинської армії. Повстанці висунули мету здобуття незалежності всієї Північної Італії. Було проголошено Конституцію та сформовано тимчасовий уряд. Проте на початку квітня австрійська армія разом із прибічниками сардинського короля Віктора Еммануїла I придушила повстання.

Після революцій 1820—1821 рр. у Неаполі та П'ємонті арешти карбонаріїв розпочалися в усій Італії. Проте це не завадило вцілілим карбонаріям під впливом Липневої революції 1830 р. у Франції в лютому 1831 р. підняти повстання в Пармі, Модені та Папській області. Спочатку повстанці перемагали, але внаслідок інтервенції австрійських військ зазнали поразки.

Однією з причин поразок карбонаріїв було те, що вони діяли переважно ізольовано в межах окремих держав. У 1831 р. в Марселі колишній карбонарій **Джузеппе Мадзіні** заснував першу єдину загальноіталійську підпільну організа-

Український вчений М. Варварцев, дослідивши діяльність Дж. Мадзіні, звернув увагу на його інтерес до визвольних традицій народів Російської імперії. Так, у праці «Віра й майбутнє» Дж. Мадзіні високо оцінював роль Б. Хмельницького в подіях Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., коли «простолюдни в Литві, Галичині, Україні бурхливо виявили надію на свободу». Ідеї Дж. Мадзіні, як зазначав дослідник, вплинули на ідейні засади Кирило-Мефодіївського братства в питаннях методів захисту національної окремішності, досягнення політичної незалежності України та її ролі натхненника визвольних процесів серед слов'янських народів. Сформульований Дж. Мадзіні «принцип національності» вплинув на діяльність опозиційних російській імперській владі Харківсько-Київського таємного товариства, Українського центрального комітету та його керівника Андрія Красовського, який зустрічався з лідером

італійських патріотів за кордоном. Український громадсько-політичний діяч XIX ст. М. Драгоманов зазначав, що ідеї та досвід діяльності Дж. Мадзіні мали важливе значення для формування політичного досвіду діячів українського національного руху, що мало перерости в революцію.

До складу його організації приєдналося чимало карбонаріїв після поразки їхнього руху.

У різних місцях Апеннінського півострова з'явилися осередки «Молодої Італії», які мали готувати загальноіталійське повстання. Однак спроби підняти повстання в П'ємонті й Савої в 1833—1834 рр. і на Сицилії в 1837 р. виявилися невдалими. Незважаючи на героїзм учасників, масової підтримки повстання не отримали. Унаслідок цього Дж. Мадзіні та його прибічники дійшли висновку, що найближчим часом здійснити загальноіталійське повстання неможливо.

Діяльність італійських карбонаріїв та організації «Молода Італія» знайшла відображення у творах зарубіжної літератури. Французький письменник XIX ст. Стендаль присвятив повість «Ваніна Ваніні» коханню аристократки й карбонарія. Змови карбонаріїв згадуються у творах «Людської комедії» французького письменника Оноре де Бальзака. Підозри в належності до карбонаріїв висувалися головному герою романа французького письменника XIX ст. Александра Дюма «Граф Монте-Крісто». У романі російського письменника XX ст. Анатолія Виноградова «Засудження Паганіні» весь життєвий і творчий шлях головного героя пов'язаний із карбонаріями. Діяльність учасників організації «Молода Італія» висвітлена в романі англійської та американської письменниці Етель Ліліан Войніч «Овод».

Від початку 30-х рр. XIX ст. в портових містах українських Причорномор'я і Приазов'я існувало чимало прибічників створеної Дж. Мадзіні організації «Молода Італія». Вони пропагували ідеї звільнення Італії та її об'єднання серед місцевої італійської діаспори та моряків-італійців із торгових суден, які заходили до місцевих портів. Саме тут розпочав свою боротьбу за об'єднання Італії юнак Дж. Гарібальді, що був матросом сардинського торгового флоту. Він неодноразово відвідував Одесу, Феодосію та Керч. Тут він став членом «Молодої Італії» та встановив зв'язки з місцевими італійськими патріотами й тими, хто надавав їм підтримку.

У 30—40-х рр. XIX ст. в портових містах українського Причорномор'я та Приазов'я в місцевих італійських громадах отримували притулок учасники повстань і заворушень в Італії.

цію «Молода Італія». Він сформулював принцип «Кожній нації — держава» і розгорнув боротьбу за створення італійської національної держави. Дж. Мадзіні сподівався досягти цього шляхом повстання, здійсненого «з народом і для народу». У майбутньому члени «Молодої Італії» бачили свою батьківщину єдиною незалежною демократичною республікою.

5. Діяльність італійських поміркованих лібералів наприкінці 30 — у 40-х рр. XIX ст.

Спроби здійснити об'єднання Італії шляхом загальноіталійського повстання виявилися невдалими. Тому із середини 30-х рр. XIX ст. в італійському національно-визвольному русі на перший план вийшли помірковані ліберали. Серед них були великі землевласники, банкіри, підприємці, юристи тощо. Вони вважали єдиним можливим способом об'єднання Італії перетворення згори шляхом реформ.

Ідеолог цих перетворень Вінченцо Джоберті уявляв майбутню об'єднану Італію федерацією держав, створеною за згодою їхніх монархів «без крові, без хвилювань, без революцій».

Свою діяльність ліберали спрямовували на здійснення заходів, що сприяли зростанню національної свідомості італійського народу. У 1839—1847 рр. вони щорічно збирали загальноіталійські конгреси вчених. Хоча політичні проблеми на них прямо не обговорювалися, ця форма спілкування сприяла згуртуванню прибічників поглядів поміркованих лібералів.

Із часом ставлення лібералів до австрійської влади та її втручання у справи в Італії ставало більш різким. У 1846—1847 рр. у багатьох їхніх газетах і журналах почали з'являтися заклики до загальноіталійської війни проти Австрії.

Джузеппе Гарібальді. 1866 р.

Із-поміж членів «Молодої Італії» вирізнявся **Джузеппе Гарібальді**. За участь у підготовці повстання 1834 р. його засудили до смертної кари, і він емігрував до Південної Америки. Там Дж. Гарібальді перебував до 1848 р. в оточенні борців за незалежність південноамериканських держав. У 1848 р. він повернувся до Італії та присвятив життя боротьбі за її об'єднання, ставши героєм Рісорджименто.

? Чого і як прагнули досягти італійські помірковані ліберали?

Працюємо з хронологією

- **1831 р.** — утворення товариства «Молода Італія».
- **1834 р.** — утворення товариства «Молода Німеччина».

Приклад італійських карбонаріїв, які здобули визнання своєю самовідданою боротьбою за майбутнє Італії, надихав патріотів у різних куточках тогочасної Європи. Організації карбонаріїв створювалися у Франції, Швейцарії, Німеччині, Іспанії та на Балканах. У листопаді 1833 р. польські патріоти К. Борковський, С. Гошинський, І. Кульчинський та інші заснували організацію карбонаріїв у Галичині. Сучасний український дослідник Феодосій Стеблій звертає увагу на те, що їй був підпорядкований «Союз друзів народу», до якого належали 12 українських студентів Львівського університету. У 1834 р. австрійська влада викрила цю організацію. Сім її членів за вироками суду ув'язнили. У 1835 р. львівські карбонарії увійшли до новоствореної організації «Співдружність польського народу», яку очолював соратник Дж. Мадзіні Шимон Конарський.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- характерні риси політичного й економічного розвитку держав Німецького союзу в середині XIX ст.;
- тенденції суспільного життя тогочасних німецьких держав;
- особливості становища італійських земель після Віденського конгресу;
- розгортання італійського національного руху в цей період.

Запитання і завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Хто більше?». *Правила гри.* Окремі гравці, пари або команди отримують завдання за встановлений час навести якомога більше дат, визначень термінів і понять, персоналій, характеристик, які пов'язані з розглянутим матеріалом. Перемагають ті, чий перелік буде довшим.
2. Що з політичного й економічного розвитку тогочасних німецьких держав, на вашу думку, було найважливішим і чому? 3. Наведіть факти, що свідчать про те, що рух за єдину Німеччину посідав помітне місце в суспільному житті країни. 4. Які події та явища життя Італії після Віденського конгресу, на вашу думку, мали важливе значення для її подальшого розвитку? Поясніть свою думку. 5. **Робота в малих групах.** Обговоріть і порівняйте радикальний та помірковано-ліберальний напрями в суспільно-політичному житті Італії 20—40-х рр. XIX ст.
6. Покажіть на карті атласу події, пов'язані з розвитком Німеччини та Італії в цей період. 7. Складіть порівняльну таблицю «Німеччина та Італія в 1815—1847 рр.».

Питання для порівняння	Німеччина	Італія
Політичне життя		
Економічний розвиток		
Суспільне життя		

8. **Колективне обговорення.** Проведіть дискусію за запитанням «У чому було спільне й відмінне в розгортанні національних рухів у Німеччині, Італії та на українських землях у 20—40-х рр. XIX ст.?».
9. **Робота в парах.** Розподіліть ролі та розіграйте діалог між німецьким та італійським підприємцями першої половини XIX ст., у якому вони скаржаться один одному на те, як роздробленість Німеччини та Італії заважає їхній діяльності. 10. Підготуйте есе за темою «Чому й чим ідеї Дж. Мадзіні приваблювали діячів тогочасного українського руху?».

§ 10. Австрійська та Російська імперії

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: з'ясувати особливості політичного й соціально-економічного розвитку Австрійської імперії; визначити риси, притаманні розвитку Австрійської імперії в передберезневий період; проаналізувати тогочасні національні рухи слов'янських народів Австрійської імперії; визначити риси, притаманні політичному й соціальному життю Російської імперії; встановити, яке місце в суспільному житті Росії посів рух декабристів; дати характеристику основних ідейних напрямів у суспільному житті Російської імперії 30—40-х рр. XIX ст.; характеризувати зовнішню політику Російської імперії в цей період.

1. Особливості політичного й соціально-економічного розвитку Австрійської імперії. За державним устроєм Австрійська імперія залишалася абсолютною монархією, якою правила представники династії Габсбургів. Роль дорадчих органів при імператорі виконували Придворна військова рада, Гофрат (Палацова рада) і Таємна рада. Імператор призначав склад уряду й канцлера, що був його керівником. За правління **Франца I** та **Фердинанда I** визначальну роль в імперії відігравав спочатку міністр закордонних справ, а пізніше — міністр-президент (глава уряду) **К. фон Меттерніх**.

Поділяючи ідеали консерваторів, **К. фон Меттерніх** був прибічником абсолютизму й стверджував, що його завданням є підтримувати владу. Прояви ліберальних і національних ідей він засуджував як небезпечні. Однак при цьому діяч вважав, наприклад, корисним для стабілізації ситуації в імперії створити можливості для діалогу з розв'язання проблем мирним

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Що ви знаєте про реформи Марії-Терезії та Йосифа II в імперії Габсбургів? 2. Які українські землі входили до складу імперії Габсбургів наприкінці XVIII ст.? 3. Яким був державний устрій Російської імперії наприкінці XVIII ст.? 4. Яку роль відігравали Австрія та Росія в міжнародних відносинах у Європі в 1789—1815 рр.?

? Визначте риси, притаманні політичному й соціально-економічному розвитку Австрійської імперії в цей період.

Клеменс фон Меттерніх. Художник Томас Лоуренс. Близько 1820—1825 рр.

Граф (пізніше князь) **Клеменс фон Меттерніх** вважається одним із видатних політиків XIX ст. На Віденському конгресі 1814—1815 рр. він став творцем нової системи міжнародних відносин у Європі після повалення Наполеона Бонапарта. **К. фон Меттерніх** вважав, що період існування відносно ізольованих одна від одної держав завершився, склалася їх спільність, і кожна своїми інтересами пов'язана з іншими. Саме він увів у тогочасну європейську дипломатію поняття «політика рівноваги в Європі», «політика союзів», «політика європейської безпеки». Однак для підтримання рівноваги в Європі **К. фон Меттерніх** наполягав на застосуванні «права сили» — втручання у справи інших держав із метою їх підпорядкування загальному ладу. Саме тому він став одним з організаторів Священного союзу.

У 20-х рр. XIX ст. **К. фон Меттерніх**а називали «великим інквізитором Європи». У багатьох європейських столицях діяли створені за його наказом «чорні кабінети», де дешифрували перехоплені австрійськими агентами дипломатичні повідомлення й передавали їх до Відня.

Франц I. Художник Леопольд Купельвізер. Близько 1830 р.

У 1842 р. в Австрійській імперії під впливом перших стихійних виступів робітництва відбулися перші кроки влади щодо впорядкування умов праці на фабриках. Було ухвалено перший закон, що обмежив використання дитячої праці. Він установлював для дітей 9—12 років максимальний 10-годинний робочий день, для дітей 12—16 років — 12-годинний. Дітей 9—12 років дозволялося брати на роботу лише в тому випадку, якщо вони вже навчалися в школі щонайменше три роки. Працювати в нічну зміну діти могли лише за власною згодою.

шляхом, щоб уникнути повстань і революцій. К. фон Меттерніх пропонував скликати збори з представників усіх народів імперії, надати більше повноважень провінційним зборам і сеймам. Проте імператор ці ідеї відхилив.

Франц I розглядав такі перетворення як претензії на його владу. Із його схвалення заборонялися організації, літературні твори за підозрами у проявах вільнодумства. Навіть саме слово «конституція» вживати заборонили.

Мир і спокій в імперії влада підтримувала, застосовуючи австрійську армію для придушення протестів і місцевих виступів.

Австрійська імперія була другою за розмірами території після Російської імперії. У Європі її називали «клаптиковою монархією», оскільки вона складалася з адміністративних утворень (королівства, провінції тощо) із багатонаціональним населенням. Правлячи такою державою, влада дотримувалася давнього імперського принципу «розділяй і володарюй». Суперечності між народами, що перебували у складі імперії держави, використовувалися для утримання в покорі одних спільнот силами інших.

Австрійська частина імперії в цей період залишалася аграрною, більшість її населення працювала в сільському господарстві. Австрійське селянство могло вільно продавати й закладати свої землі. У 30—40-х рр. XIX ст. внаслідок розширення селянства з'явилися чимало заможних господарів, які використовували найману робочу силу. Одночасно панщина часто замінювалася грошовою виплатою.

Індустріальна революція в Австрійській імперії розпочалася в 30—40-х рр. XIX ст. в її найбільш розвинених провінціях — Нижній Австрії та Чехії. Перша в імперії парова машина, завезена з Великої Британії, з'явилася на фабриці в Брно в 1816 р. На початку 30-х рр. в Австрії діяло 11 парових машин, у 40-х рр. — 30, у середині XIX ст. — 900. Будівництво залізниць в імперії розпочалося в 1828 р., а на середину XIX ст. їхня протяжність становила 1357 км. Спочатку паровози й вагони закуповували у Великій Британії, а із 40-х рр. XIX ст. було налагоджено їх власне виробництво. У 1830 р. відкрилася перша пароплавна лінія, яка з'єднала Відень із Пештом в Угорщині.

Характерною для Австрійської імперії була нерівномірність розвитку її частин: одні провінції (Чехія, Ломбардо-Венеція, Нижня Австрія) виробляли основну частину промислової продукції, а інші (Галичина, Буковина, Далмація) відігравали роль аграрно-сировинних придатків, ринків збуту готової продукції.

? У чому полягав основний зміст передберезневого періоду?

2. Передберезневий період. Початок національних рухів слов'янських народів Австрійської імперії. Вплив Липневої революції у Франції призвів до активації суспільного життя в Австрійській імперії. Час від 1830 р. до революції

Після отримання повідомлень про Липневу революцію у Франції, а пізніше про революцію в Бельгії К. фон Меттерніх висловив різко негативне ставлення до цих подій. Він заявив: «Знищено справу всього мого життя». К. фон Меттерніх висунув пропозицію європейським монархам здійснити інтервенцію до Франції та Бельгії. Однак її не підтримали. Пропозиції запровадити в країні конституцію, які лунали в передберезневий період, К. фон Меттерніх відкидав, стверджуючи, що це «легалізована революція».

1848—1849 рр. дослідники називають передберезневим періодом (революція розпочалася в країні в березні).

Представники різних верств населення, за винятком правлячої верхівки, висловлювали думку про доцільність здійснення в державі різноманітних перетворень і реформування її устрою. Незважаючи на суттєві відмінності в поглядах, вони сходилися в необхідності встановлення обмеженої монархії, скликання представницького органу влади із законодавчими функціями для прийняття Конституції, запровадження основних громадянських і політичних свобод.

На початку 30-х рр. XIX ст. угорський громадсько-політичний діяч граф Іштван Сечені розробив програму реформ, яка передбачала ліквідацію залишків залежності селянства й заміну панщини найманою працею в сільському господарстві, ліквідацію ремісничих цехів, підтримку національної промисловості, створення Національного банку та мережі кредитних установ. Проте уряд К. фон Меттерніха відкидав навіть можливість обговорення таких перетворень.

У період наполеонівських війн у Європі, як уже відомо, поширилися уявлення про те, що кожна нація має право на самовизначення. Унаслідок цього народи Австрійської імперії все наполегливіше вимагали надання громадянських свобод і забезпечення національного рівноправ'я. В історії словенців, хорватів, сербів, чехів, словаків, поляків, українців, що перебували під австрійською владою, кінець XVIII — перша половина XIX ст. стали часом початку національних рухів.

Велику роль у цьому відігравали слов'янські просвітителі, яких називали «будителями». Чимало зробили для національного відродження чеського народу Йозеф Добровський, автор праць з історії мови та культури чехів, і Йозеф Юнгман, який

В Австрійській імперії слов'янські народи налічували близько 18 млн осіб. Влада побоювалася, що їх національний рух може здобути підтримку Росії та перетворитися на небезпечну силу. У 1843 р. К. фон Меттерніх надав імператорові меморандум про розгортання в імперії слов'янських рухів, де рекомендував установити за ними особливий нагляд, щоб уникнути впливу на них «неприборканості мадяризму» угорців і польського ви-

звольного руху. Особливу небезпеку К. фон Меттерніх вбачав у визвольному русі угорців і сподівався в майбутньому використати слов'ян у боротьбі проти нього. Так само в Галичині пропонувалося зіштовхувати поляків та українців, заохочуючи по черзі обидві спільноти. Щодо чеського руху пропонувалося проводити більш терпиму політику, оскільки влада вважала його найбільш лояльним серед усіх національних рухів.

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ станом на 1848 р.

Народи	Кількість, млн осіб
Слов'янські народи	18
Австрійські німці	7
Італійці	5
Угорці	5
Румуни	2
Разом	37

? Які висновки про національний склад населення Австрійської імперії можна зробити на підставі аналізу наведених даних?

«**Будителі**» — узагальнена назва активного представництва національного, культурного й мовного відродження в середовищі слов'янських народів кінця XVIII — початку XIX ст., рух національно свідомої інтелігенції в чеських, словацьких, хорватських, словенських, болгарських, українських землях. Свою назву «будителі» отримали за заклики «прокинутися від багаторічного сну» і згадати про своє давнє коріння. Першість належала чехам Й. Добровському та Й. Юнгману.

створив підручник чеської літератури та чесько-німецький ясловник. Видатними діячами словацького відродження були Ян Коллар, поет, автор збірок словацьких народних пісень, і Людовіт Штур, який розпочав створення словацької літературної мови.

Вагомими були здобутки «будителів» західних українців, що перебували під владою Габсбургів. Михайло Поп-Лучкай створив першу на західноукраїнських землях «Граматику слов'яноруську» та шеститомну «Історію карпатських русинів». Історик Денис Зубрицький дослідив історію галицьких українців, корінного населення краю, в «Описі історії народу руського».

На національне відродження слов'ян, як і інших народів Австрійської імперії, впливали здобутки угорців (мадярів) у боротьбі проти онімечування, а особливо заміна середньовічної латини угорською мовою як офіційною мовою королівства. Однак угорці самі здійснювали мадяризацію слов'ян. Це ставало поштовхом для активізації національних прагнень слов'ян, зокрема закарпатських русинів, які перебували у складі Угорського королівства.

? Сформулюйте характерні риси політичного й соціально-економічного розвитку Російської імперії.

Самодержавство — назва та зміст державного ладу, форми абсолютної монархії Московської держави й Російської імперії з другої половини XV ст. і до лютого 1917 р.

Олександр I. Художник Джордж Доу. 1826 р.

3. Особливості політичного й соціально-економічного життя Російської імперії.

У цей період Російська імперія стала найбільшою за площею державою світу, що простягалася на величезних просторах Східної Європи, Північної Азії та частини Північної Америки (Аляска). Кількість населення імперії впродовж першої половини XIX ст. значно збільшилася переважно завдяки приєднанню нових територій — Фінляндії, Царства Польського, Бессарабії, Північного Казахстану.

За складом населення Російська імперія була багатонаціональною державою, її народи сповідували всі світові релігії (християнство, іслам, буддизм), однак статус державної релігії мало лише православ'я.

Російське суспільство поділялося на привілейовані (дворянство, духовенство, купецтво, козацтво) і непривілейовані стани (селянство і міщанство). Найбільшим за кількістю станом було селянство, що налічувало понад 30 млн осіб. Із них близько 20 млн становили кріпосні селяни.

За політичним устроєм Російська імперія була **самодержавною** монархією. Більшість дослідників вважають її формою абсолютної монархії. Російський імператор мав необмежену владу. Конституції та парламентських установ у країні не існувало. Імперією в цей період правили Олександр I та Микола I. Олександр I спочатку підтримував проекти перетворення Росії на конституційну монархію, однак після розгрому Наполеона утвердився в думці, що саме самодержавство об'єднало народ для боротьби із Францією, і тому не бажав його скасування.

Правління Миколи I розпочалося жорстоким придушенням виступу опозиційно налаштованих до самодержавства росій-

РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ В ХІХ ст.

Досліджуючи феномен російського самодержавства як форми державного правління, український вчений М. Палієнко зазначав, що воно «означає не абсолютизм, необмежену владу, а ідею верховенства й повноту прав непохідної від когось влади монарха». На його думку, імператор вважався уособленням «усіх верховних повноважень державної влади, а владні повноваження інших її представників виступали як прояв його волі».

Сучасники розповідали, що одного разу Микола I спитав свого 15-річного сина, майбутнього імператора Олександра II, на чому тримається управління багатомовною сім'єю народів, які населяють імперію. Спадкоємець престолу відповів: «На самодержавстві й законах». Микола I обурився: «Законах — ні! Лише на самодержавстві».

ських дворян та офіцерів. Микола I не підтримував ідей будь-яких змін в управлінні імперією й намагався «вдосконалити» його бюрократизацією та посиленням ролі поліції.

Однією з головних проблем внутрішньополітичного життя імперії в цей час стало кріпосне право. Влада не наважувалася на рішучі зміни, оскільки її опорою виступали дворяни — власники кріпосних. Для національної політики імперії було характерне здійснення щодо неросійських народів політики національно-культурної асиміляції, ігнорування особливостей національного походження, їх русифікація. Будь-які спроби неросійських народів боротися проти імперської влади придушувалися.

За рівнем економічного розвитку Російська імперія значно поступалася тогочасним провідним країнам Заходу. Індустріальна революція розпочалася в країні на межі 30—40-х рр. XIX ст. і розгорталася дуже повільно. Їй заважала відсутність ринків вільнонайманої робочої сили та збуту продукції в умовах панування кріпосництва. Перші фабрично-заводські підприємства виникли в 30-х рр. XIX ст. у текстильній і гірничодобувній галузях промисловості. Російська імперія залишалася аграрною країною. Її зовнішня торгівля спрямовувалася на вивезення сировини (зерно, льон, деревина, залізо) до Західної Європи та завезення промислового обладнання, предметів розкоші й товарів із колоній (чай, кава, прянощі).

? Чому дослідники порівнюють російських декабристів з італійськими карбонаріями?

Декабристи — учасники таємних антиурядових товариств у Російській імперії, що готували державний переворот, спрямований проти самодержавства та кріпосного права. Повстання відбулося в грудні (російською мовою — «декабрь») 1825 р.

Сенатська площа 14 грудня 1825 р.
Художник Карл Кольман. 30-ті рр.
XIX ст.

4. Рух декабристів. Відмова Олександра I від намірів реформування Російської імперії викликала велике розчарування в прибічників цього шляху. Відтоді в Росії виникло протистояння між владою, що діяла методами політичної реакції, і патріотами, які прагнули змін у суспільно-політичному житті. Пізніше їх почали називати **декабристами**.

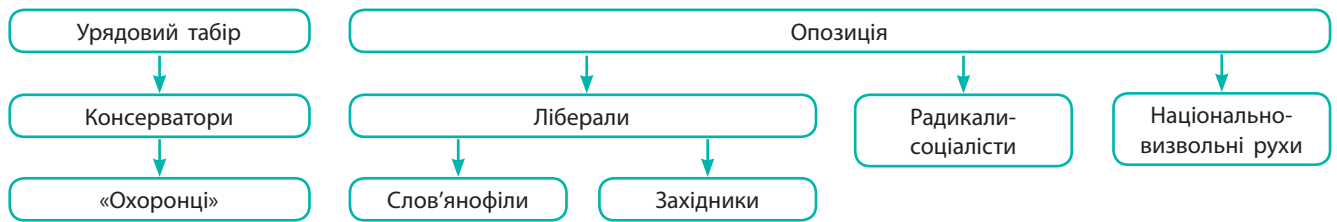
Сучасні дослідники вважають російських декабристів складовою загальноєвропейського руху, спрямованого проти абсолютизму. Вони, як і італійські карбонарії, виступали за соціально-політичну перебудову своєї країни.

Перші таємні товариства створили гвардійські офіцери, учасники закордонних походів 1813—1815 рр. У 1816 р. виник «Союз порятунку», який через два роки трансформувався в «Союз благоденства». Його учасники виступали за ліквідацію кріпосного права, перетворення самодержавства на конституційну монархію. Однак через розбіжності в поглядах на шляхи реалізації цих намірів у 1821 р. «Союз благоденства» розпався. У 1821—1822 рр. на його основі виникли Південне товариство в українському місті Тульчин, очолюване Павлом Пестелем, та Північне товариство в Санкт-Петербурзі, очолюване Микитою Муравйовим і Кіндратом Рилевим.

Програми обох товариств передбачали ліквідацію самодержавства, кріпосного права, поділу на стани, упровадження Конституції із широкими громадянськими правами і свободами (друку, слова, зборів, віросповідання тощо).

Товариства вдалися до змови й підготовки військового перевороту. 14 грудня 1825 р., після смерті Олександра I, члени Північного товариства вивели кілька гвардійських полків на Сенатську площу в Санкт-Петербурзі, щоб зірвати присягу новому імператору Миколі I, але запізнилися. 29 грудня 1825 р. Південне товариство підняло повстання Чернігівського полку в Наддніпрянській Україні. Обидва виступи були придушені владою, яка потім жорстоко розправилася з їхніми учасниками.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ СУСПІЛЬНОГО РУХУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ в 30—40-х рр. XIX ст.

? Яких поглядів на шляхи розвитку Росії дотримувалися представники наведених напрямів суспільного руху?

5. Суспільні рухи в Російській імперії в 30—40-х рр. XIX ст. У 30—40-х рр. XIX ст. в Російській імперії існувало декілька ідейних напрямів суспільного руху, що пропонували відмінні шляхи її розвитку.

Урядовий табір представляли консерватори. Оскільки вони виступали за збереження самодержавного устрою Російської імперії в незмінному вигляді, їх називали «охоронцями». До них належали Сергій Уваров, Михайло Погодін, Микола Карамзін та інші. Ідеологічною базою прибічників урядового табору стала «теорія офіційної народності», уперше сформульована графом С. Уваровим у 1833 р.

В опозиції до урядового табору перебували ліберали, які виступали за реформування російської дійсності мирним шляхом. Ініціатором реформ, на їхню думку, мала стати державна влада. Наприкінці 30-х рр. XIX ст. серед лібералів сформувалися різні бачення шляху розвитку Росії. Вони розділилися на **слов'янофілів** (слов'янолюбів) і **західників**. Слов'янофіли вбачали можливість уникнення згубного західного шляху в селянській громаді, православ'ї та морально-релігійних якостях російського народу. Їхнім політичним ідеалом було самодержавство допетровських часів. Вони виступали за негайну ліквідацію кріпосного права шляхом реформ. До основоположників слов'янофільства належали Олексій Хом'яков, Іван Киреевський, Юрій Самарін та інші.

Західники вважали, що європейська цивілізація єдина, і штучне відокремлення будь-якого народу призведе до його занепаду. Головною метою Росії, на їхню думку, було приєднання до європейського Заходу. При цьому вирішальне значення вони надавали не вірі, а розуму й на противагу селянській громаді висували вільну особистість. Політичним ідеалом західників була конституційна монархія західноєвропейського зразка з обмеженням влади монарха парламентом, гарантіями свободи слова, друку, недоторканності особи та гласності суду. Вони виступали за ліквідацію кріпосного права згори, вважали, що влада має змінити російську дійсність шляхом реформ. Основоположниками поглядів західників вважалися Тимофій Грановський, Сергій Соловйов, Костянтин Кавелін.

? Як представники різних ідейних напрямів суспільного життя уявляли майбутнє Російської імперії?

Слов'янофіли — представники напрямку російської суспільної думки 30—60-х рр. XIX ст., об'єднані навколо ідеї самобутності слов'янства й передусім Росії.
Західники — представники напрямку російської суспільної думки 40—50-х рр. XIX ст., об'єднані навколо ідеї необхідності Росії рухатися шляхом європейської цивілізації.

Сергій Уваров. Художник Вільгельм Голіке. 1833 р.

О. Герцен і М. Огарьов. 1861 р.

Олексій Хом'яков. Автопортрет
1842 р.

Тимофій Грановський. Художник
Петро Захаров-Чеченець 1845 р.

Іншими представниками опозиційних сил були радикали-соціалісти. Не поділяючи надій на реформування Росії існуючою владою, вони вважали, що лише завдяки революції буде знищено самодержавство та кріпосне право. Після цього, на їхню думку, необхідно було створити нове соціалістичне суспільство, вільне від будь-яких форм гноблення людини людиною. Найвідомішими російськими радикалами-соціалістами були Михайло Буташевич-Петрашевський, Олександр Герцен, Микола Огарьов.

Наслідком політики асиміляції та русифікації стала поява в Російській імперії національно-визвольних рухів. Їх об'єднувало усвідомлення необхідності боротьби за збереження національно-культурних традицій своїх народів, ліквідацію самодержавства й національне звільнення неросійських народів імперії. Видатними представниками національно-визвольного руху цього періоду були Микола Костомаров, Тарас Шевченко, Ніколоз Бараташвілі, Олександр Чавчавадзе, Грігол Орбеліані, Імам Шаміль, Шимон Конарський, Адам Міцкевич, Валеріан Лукасинський.

? Визначте основні факти, що характеризують зовнішню політику Російської імперії цього періоду.

Горці. Художник Франц Рубо. 1885—
1895 рр.

6. Зовнішня політика Російської імперії. Основними цілями зовнішньої політики Російської імперії в цей період були:

- збільшення території держави;
- легітимізація й захист кордонів;
- збільшення свого впливу на справи у світі.

Для реалізації своїх інтересів на південному напрямі в цей період Російська імперія провела успішні для неї війни. За результатами російсько-перської війни (1826—1828 рр.) вона отримала Ериванське й Нахичеванське ханства, підтвердження свого права мати військовий флот у Каспійському морі та значну контрибуцію. За результатами російсько-турецької війни (1828—1829 рр.) до Росії було приєднано території в гирлі Дунаю й на східному березі Чорного моря, вона домоглася відкриття для російських суден чорноморських проток, визнання автономії Греції, Сербії, Молдавії та Волощини турецьким урядом і значної контрибуції.

Зіткнення між польськими повстанцями та російськими кірасирами на мосту у Варшаві. Художник Войцех Коссак. 90-ті рр. XIX ст.

Паризький конгрес. Художник Едуар Луї Дюбуф

У 1817—1864 рр. Росія вела Кавказьку війну — воєнні дії проти гірських народів Північного Кавказу й Північно-Кавказького імамату (1829—1859 рр.). Останній був теократичною державою на території Чечні й Західного Дагестану. За результатами війни Росія приєднала територію Північно-Західного Кавказу, Гірського Дагестану й Чечні.

Події Липневої революції 1830 р. у Франції та наступної революції в Бельгії Російська імперія не схвалювала, але вплинути на них вона не могла. Однак на національно-визвольне повстання в Польщі (1830—1831 рр.) Росія відреагувала жорстоким придушенням і запровадженням там військового управління. Це негативно вплинуло на міжнародний авторитет Російської імперії, яку почали називати «жандармом Європи». Реакція на революційні події 1848 р. імператора Миколи I, який висловлював відверті погрози щодо держав, де вони відбулися, ще більше погіршила ситуацію. Так само на це вплинула участь російської армії у придушенні революції 1848 р. в Угорщині. У результаті відносини Росії з європейськими державами стали досить напруженими.

У 1853—1856 рр. тривала Східна (Кримська) війна, розпочата Росією проти Османської імперії за панування в чорноморських протоках і та Балканському півострові. Після вступу у війну на боці Османської імперії коаліції європейських держав у складі Великої Британії, Франції і Сардинського королівства Росія програла її. Це продемонструвало нагальну потребу в модернізації Російської імперії, яка помітно відставала в розвитку порівняно з країнами-переможцями. Паризький мир 1856 р. закріпив результати поразки Росії. Окрім територіальних втрат вона позбавлялася права утримувати військово-морський флот у Чорному морі.

У наступні роки Росія вела боротьбу за скасування обмежень Паризького миру й шукала нових союзників. У 1870 р., спираючись на підтримку Пруссії, вона оголосила про відмову дотримуватися його умов.

Зіткнення російських і британських військ під час Східної (Кримської) війни. Невідомий художник. XIX ст.

Працюємо з хронологією

- **1817—1864 рр.** — Кавказька війна.
- **1825 р.** — виступ декабристів у Російській імперії.
- **1830—1831 рр.** — Польське національно-визвольне повстання (Листопадове повстання).
- **30—40 рр. XIX ст.** — початок індустріальної революції в Австрійській імперії.
- **1853—1856 рр.** — Східна (Кримська) війна між Російською та Османською імперіями.

Керівник національно-визвольної боротьби народів Північного Кавказу Шаміль під час Кавказької війни після того, як опинився в полоні, за дозволом російської влади в 60-х рр. XIX ст. проживав у Києві.

У листі до князя Олександра Барятинського Шаміль писав: «...Я успішно прибув до Києва й розмістився із сімейством у будинку, приготованому для мене урядом. Київ я вважаю одним із найкращих міст, які мені доводилося бачити в Російській імперії, як за добрим кліматом, так і за гарним гористим розташуванням, що нагадує мені батьківщину, де я народився й виріс. Молю Бога, аби воно послужило ліками для мого сімейства та стало виконанням мого душевного бажання». Київська студентська молодь і ті, хто підтримував український національний рух, намагалися висловити свою підтримку лідеру боротьби народів Північного Кавказу. Так, коли карета Шаміля їхала вулицями Києва, до неї кидали зошити з переписаною від руки поемою Т. Шевченка «Кавказ».

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- спільне й відмінне в політичному та соціально-економічному розвитку Австрійської і Російської імперій;
- здобутки національних рухів слов'янських народів Австрійської імперії;
- відмінності в баченні майбутнього Росії основними ідейними напрямками суспільного життя 30—40-х рр. XIX ст.;
- характер тогочасної зовнішньої політики Російської імперії.

Запитання і завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Словесний теніс».
Правила гри. Учні та учениці об'єднуються в пари. Один із них ставить запитання за темою параграфа, яке передбачає коротку відповідь, інший відповідає словом, словосполученням або коротким реченням, після чого може поставити своє запитання. На початку гри слід домовитися, скільки запитань без правильної відповіді означатиме поразку.
2. Чим політичне й соціально-економічне життя Австрійської імперії відрізнялося від того, як розвивалися інші європейські країни цього періоду? 3. Що таке передберезневий період? Яке місце він посідає в історії Австрії? 4. Про які зміни в розвитку слов'янських народів Австрійської імперії свідчили процеси їх національного відродження? 5. Які з особливостей політичного й соціально-економічного розвитку Російської імперії, на вашу думку, є найважливішими й чому? 6. Яку роль у розвитку Російської імперії відіграв рух декабристів? 7. Що відрізняло, а що об'єднувало ідейні напрями суспільного життя Росії 30—40-х рр. XIX ст.? 8. Яким терміном, на вашу думку, доцільно визначити зовнішню політику Російської імперії цього періоду? Поясніть свою думку.
9. Покажіть на карті атласу території Австрійської та Російської імперій у цей період і їхні столиці. 10. Складіть порівняльну таблицю «Австрійська та Російська імперії в 1815—1847 рр.». Питання для порівняння визначте самостійно.
11. **Робота в малих групах.** Обговоріть і розв'яжіть пізнавальну задачу. За твердженнями сучасників, коли К. фон Меттерніх передали французьку газету, де писали про бажаність запровадження в Австрійській імперії, як і у Франції, Конституції, він сказав: «Жагучі поради, той, хто бажав дати Австрії Конституцію, має спочатку створити австрійський народ!». Висловіть припущення, що мав на увазі діяч. 12. За додатковими джерелами ознайомтеся з перебігом руху декабристів у Російській імперії. Напишіть листа від особи його учасника(-ці), де він (вона) розповідає про те, чому взяв(-ла) у ньому участь, як відбувся виступ у Санкт-Петербурзі, як покарали декабристів і свою особисту долю після виступу.

§ 11. Революції 1848—1849 рр. у Західній і Центральній Європі. Франція в 40—60-х рр. XIX ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: з'ясувати, що таке «Весна народів», якими були її передумови та наслідки; визначити особливості подій «Весни народів» у різних державах та регіонах Західної і Центральної Європи; проаналізувати розвиток Франції в період Другої республіки та Другої імперії.

1. «Весна народів». Революційні події у Франції.

У 1848—1849 рр. Західну і Центральну Європу охопила хвиля революційних рухів, що увійшли в історію як «**Весна народів**». Вони мали чимало відмінностей та були спричинені різними проблемами. Проте їх об'єднувала спільна передумова — небажання влади в державах і регіонах, де вони відбувалися, вирішувати соціальні й політичні проблеми, що виникли. Учасники революційних рухів із різних соціальних верств прагнули реформ для здійснення змін.

У другій половині 40-х рр. XIX ст. у Франції ускладнилася соціально-економічна ситуація. Кілька неврожайних років призвели до підвищення цін на хліб. У 1847 р. Францію, як і інші країни Європи, охопила економічна криза, унаслідок чого почали закриватися банки, фабрики, заводи, ремісничі майстерні, зростали ціни. Значно збільшилася кількість безробітних. Загальне обурення викликали поширення хабарництва серед чиновників і зловживання своїм становищем. Середня та дрібна буржуазія, що не мала виборчих прав за часів Липневої монархії, вимагала виборчої реформи. Проте уряд категорично відкидав такі вимоги.

У відповідь на це прибічники виборчої реформи із заможних верств почали влаштовувати в Парижі спеціальні «реформістські бенкети», де обговорювали проекти змін виборчої системи. Проте черговий «бенкет», призначений на 22 лютого 1848 р., влада заборонила. Наступного дня організатори заходу в супроводі величезного натовпу Парижа, співаючи «Марсельезу» й вигукуючи «Хай живе реформа!», рушили до центру міста. Коли поліція застосувала силу проти демонстрантів, місто вкрилося барикадами. Наляканий король Луї Філіпп I оголосив про згоду виконати вимоги повстанців, однак це їх не задовольнило.

24 лютого 1848 р. повстанці оточили королівський палац Тюільрі й висунули вимогу зречення короля. Луї Філіпп I погодився підписати відповідний акт і втік із країни. Повсталі парижани захопили залу засідань палати депутатів і погрожували застосувати силу, якщо не буде створено новий уряд

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Які соціальні верстви населення прийшли до влади у Франції в результаті Липневої революції 1830 р.? 2. Якими були особливості становища Німеччини та Італії в 1815—1847 рр.? 3. Яку політику здійснював уряд К. фон Меттерніха в Австрійській імперії?

? Визначте особливості революційних подій 1848 р. у Франції.

«**Весна народів**» — спільна назва революційних рухів у Західній і Центральній Європі в 1848—1849 рр.

Бенкет у Шато-Руж 9 липня 1847 р.

Підйом національного французького прапора в 1848 р. Художник Фелікс-Емманюель-Анрі Філіппото. XIX ст.

РЕВОЛЮЦІЇ 1848—1849 рр. у ЄВРОПІ

із представників опозиції. Наступного дня новостворений Тимчасовий уряд проголосив Другу республіку у Франції. Із поваленням Липневої монархії Лютнева революція 1848 р. у Франції завершилася перемогою.

? Визначте основні події та результат «Весни народів» у німецьких державах.

2. Революційні події 1848—1849 рр. у німецьких державах. Події Лютневої революції у Франції мали значний вплив на німецькі держави. Хвиля масових виступів охопила південні й західні німецькі землі. На початку березня 1848 р. в Бадені, Вюртемберзі, Баварії та інших німецьких державах відбулися маніфестації. Під тиском опозиції реакційні уряди отримали відставку, а до складу нових увійшли ліберали. Найпопулярнішими вимогами протестувальників стали об'єднання Німеччини, свобода зборів і друку.

Бурхливого характеру набули події в столиці Пруссії Берліні. Коли поліція застосувала зброю щодо учасників демон-

страції на підтримку реформ, місто вкрилося барикадами. Бої тривали всю ніч, а на ранок берлінські демонстранти відтіснили урядові війська. Король Фрідріх Вільгельм IV, прагнучи припинити протистояння, наказав їм залишити місто, заявив про намір прийняти Конституцію, запровадити свободу друку й скликати Установчі збори.

Наприкінці березня 1848 р. спалахнуло повстання німецького населення в герцогствах Гольштейн і Шлезвіг проти перебування у складі Данського королівства. Їм на допомогу вирушили загони добровольців із німецьких держав і пруська армія, яка вперше й востаннє втрутилася у визвольну боротьбу. Повстання перемогло. Проте через декілька місяців визволені герцогства за наполяганням Російської імперії, Швеції та Великої Британії повернули Данії.

У травні 1848 р. у Франкфурті-на-Майні роботу над Конституцією об'єднаної Німеччини розпочав перший загальнонімецький парламент. Наприкінці 1848 р. в усіх німецьких державах урядові сили посилили тиск на протестувальників. У грудні 1848 р. пруський король розпустив Установчі збори й дарував народу Конституцію. У травні 1849 р. франкфуртський парламент прийняв Конституцію об'єднаної Німеччини, за якою вона ставала федерацією тогочасних німецьких держав у формі імперії. Парламент хотів бачити на імператорському троні пруського короля Фрідріха Вільгельма IV, однак той відповів відмовою.

Через деякий час Австрійська імперія, розчарована тим, що її монарху не запропонували очолити об'єднану Німеччину, відкликала своїх представників із франкфуртського парламенту. Її приклад наслідували делегації деяких інших німецьких держав, що призвело до втрати парламентом авторитету. Засідання перенесли до Штутгарта у Вюртемберзі. Однак у червні 1849 р. вюртемберзький король розпустив парламент. А незадовго до цього, у травні 1849 р., у Пруссії за новим виборчим законом ліквідували введене раніше загальне виборче право й запровадили нову систему, що ґрунтувалася на майновому цензі.

Об'єднання Німеччини парламентським шляхом у 1848—1849 рр. зазнало невдачі. Надії на об'єднання країни німецькі патріотично налаштовані кола почали пов'язувати з Пруссією, що мала стати центром цього процесу.

3. «Весна народів» в Австрійській імперії: події в Австрії та Угорщині. У середині березня 1848 р. після повідомлень про події в Парижі в австрійській столиці Відні відбулася низка маніфестацій під гаслами «Конституція!», «Свобода!», «Геть Меттерніха!». Імператор Фердинанд I під впливом цих вимог відправив канцлера К. фон Меттерніха у відставку й проголосив скликання конституційних зборів для прийняття Конституції. Проект Конституції, який оприлюднили наприкінці квітня 1848 р., проголошував Австрію

Парламент у Франкфурті (літографія).
1848—1849 рр.

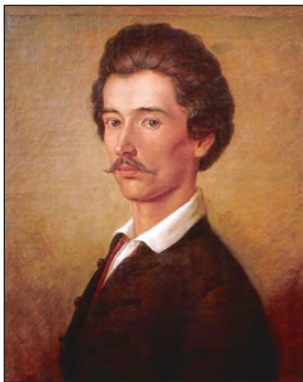
У березні 1848 р. спалахнуло польське визвольне повстання в переданому за умовами Віденського конгресу Пруссії Великому князівству Познанському. Повстанці утворили комітет, який мав стати центром загальнопольського визвольного руху за об'єднання всіх польських земель у складі відновленої самостійної Польщі. Проте в травні 1848 р. повстанці капітулювали перед силами пруської армії, що переважали їх.

? Порівняйте результати революційних подій 1848—1849 рр. в Австрії та Угорщині.

В Австрійській імперії події «Весни народів» охопили Австрію, Угорщину, Чехію, Словаччину, Хорватію, Воеводину, Трансільванію, Галичину, Словенію, Далмацію та Істрію, Ломбардію і Венецію. У всіх цих складових імперії вони мали свої особливості й певну взаємопов'язаність.

Барикади у Відні в травні 1848 р. (літографія)

Шандор Петефі. Художник Орлай Петрич Сома. 40-ві рр. XIX ст.

(без Угорщини й володінь в Італії) конституційною монархією. Визнавалися рівність громадян, їхні права на свободу совісті, слова, друку, зборів і відповідальність уряду перед парламентом (рейхстагом), який складався із двох палат — сенату й палати депутатів. Члени палати депутатів обиралися, однак виборче право поширювалося лише на власників нерухомого майна. Законодавча влада закріплювалася за імператором і рейхстагом. Однак значну частину австрійських патріотів це не влаштовувало, і виступи не припинилися.

У травні 1848 р. в столиці відбулися нові маніфестації. Імператор Фердинанд I був змушений погодитися на створення однопалатного парламенту й надання виборчого права більшій кількості населення.

У липні 1848 р. розпочав роботу австрійський рейхстаг, більшість місць у якому належала поміркованим лібералам, а чверть депутатів становило селянство. Одним із перших важливих рішень рейхстагу стало скасування панщини за сплату компенсації землевласникам.

У жовтні 1848 р. Відень охопили нові протести, метою яких стало прагнення перешкодити відправленню частини столичного гарнізону на придушення подій «Весни народів» в Угорщині. Бої в місті тривали до початку листопада 1848 р., коли урядові війська взяли його штурмом.

Наприкінці листопада 1848 р. Фердинанд I зрікся престолу. Новим імператором став його 18-річний племінник Франц Йосиф I. Він відмовився від поступок, зроблених його попередником під тиском протестувальників.

У березні 1849 р. замість проекту Конституції, виробленого рейхстагом, імператор затвердив інший, який відновлював більшість повноважень імператора, створювану ним Державну раду й ліквідував автономію провінцій. «Весна народів» в Австрії завершилася поразкою.

У середині березня 1848 р. «Весна народів» в Угорщині розпочалася виступами радикальної молоді, очолюваної поетом Шандором Петефі.

Молодь вимагала надання угорському народу громадянських прав і свобод та створення власного уряду, незалежного від Австрійської імперії. Повстання швидко охопило всю країну. Було сформовано перший національний угорський уряд. Одним із його перших заходів стала аграрна реформа, за якою скасовувалася панщина, а селяни ставали власниками третини оброблюваної землі. Здійснюючи ці та інші перетворення, новий уряд відмовився розглядати питання про національні права неугорських народів, які у складі Австрійської імперії адміністративно підпорядковувалися Угорщині, — словаків, румунів, славонців, закарпатських русинів, сербів, хорватів. Тому вони переважно залишалися прихильними австрійській владі.

У квітні 1848 р. імператор Фердинанд I затвердив перетворення першого національного уряду. Він визнавався гла-

вою Угорського королівства, яке перетворювалося на конституційну монархію. Фактична влада в Угорщині перейшла до його уряду.

Наприкінці серпня 1848 р., після того як угорський уряд почав створювати власну армію, імператор Фердинанд I заявив про незаконність цього та попередніх рішень уряду.

У вересні 1848 р. хорватська армія на чолі з Йосипом Єлачичем за наказом імператора розгорнула військові дії проти Угорщини. Після цього новий імператор Франц Йосиф I оголосив про перетворення Угорського королівства на провінцію імперії. Відповіддю на це став контрнаступ угорської армії та вигнання австрійської влади з країни.

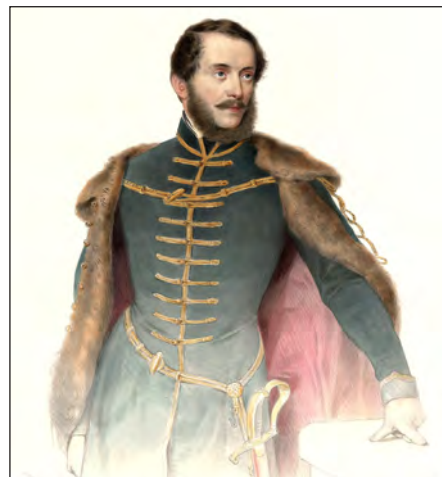
У квітні 1849 р. угорський сейм проголосив незалежність Угорщини та позбавив династію Габсбургів права управляти країною. Правителем-президентом Угорщини обрали керівника національно-визвольної боротьби угорського народу Лайоша Кошута.

Франц Йосиф I звернувся по допомогу в придушенні боротьби угорського народу до російського імператора Миколи I. У результаті російської військової інтервенції угорська армія в серпні 1849 р. капітулювала. Розпочалися жорстокі розправи з учасниками боротьби. Самоврядування Угорщини ліквідували та встановили повне підпорядкування Відню. Угорська «Весна народів» зазнала поразки, хоча її події відіграли важливу роль в історії країни.

4. «Весна народів» в Австрійській імперії: події в Чехії, Словаччині та Трансільванії. У березні 1848 р. після повідомлень про події у Відні чеські громадські діячі прийняли на мітингу в Празі петицію до імператора Фердинанда I з вимогами створення в Чехії окремого законодавчого сейму, запровадження демократичних свобод (слова, преси, зборів тощо) і рівноправності чеської та німецької мов в усіх сферах життя. Незабаром у країні виник Національний комітет, що став її фактичним урядом.

У червні 1848 р. після вбивства дружини коменданта міста влада відкрила вогонь по демонстрантах. Повстання, яке спалахнуло у відповідь на це, придушили урядові війська. У середині червня Прага капітулювала. Розпочалися масові арешти учасників боротьби. «Весна народів» у Чехії завершилася невдачею.

Із квітня до листопада 1848 р. тривали події «Весни народів» у Словаччині. Словацькі діячі підтримали створення національного уряду в Угорщині й заявили про необхідність надання Словаччині територіальної автономії у складі Угорського королівства. Окрім цього вони прагнули мати окремий сейм, визнання за словацькою мовою статусу офіційної, створення власної системи освіти. Угорські діячі поставилися до цих прагнень негативно, вважаючи словацький національний рух «австрійською інтригою», спрямованою проти них.

Лайош Кошут. Художник Август Принцхофер (літографія). 1848 р.

? Визначте основні події, які відбулися під час «Весни народів» у Чехії, Словаччині та Трансільванії.

На барикаді в Празі 13 червня 1848 р. (літографія)

Жителі Бухареста з триколюровим прапором під час подій 1848 р.
Художник Костаче Петреску

? Складіть хронологію подій «Весни народів» на італійських землях.

Революція 1848 р. в Палермо.
Художник Нікола Санезі. 1850 р.

У вересні 1848 р. за рішенням Словацької національної ради на території Словаччини розпочалося повстання. У середині того ж місяця перші в історії Національні збори словаків проголосили незалежність словацької нації від Угорщини. Проте через деякий час австрійські урядові війська завдали поразки загонам словацьких добровольців. Остаточно боротьбу словаків за свої права австрійська влада приборкала, придушивши «Весну народів» в Угорщині.

У Трансільванії під впливом активізації національних рухів в Австрійській імперії румунська інтелігенція в березні 1848 р. запропонувала укласти унію Трансільванії та Угорщини. Окрім цього Національні збори Трансільванії виступали за відкриття в краї шкіл із румунською мовою навчання й призначення тільки румунів на адміністративні посади.

Проте негативне ставлення уряду Угорщини до задоволення прав національних спільнот призвело до відмови від ідеї унії з нею й переорієнтації на підтримку імперської влади. Румунські діячі доклали зусиль для формування 15 румунських легіонів, які австрійське командування використало для придушення повстання в Угорщині.

У вересні 1848 р. Національні збори оприлюднили заяву, де висловилися проти унії Трансільванії з Угорщиною й за її перебування у складі Австрійської імперії як «адміністративної і культурної автономії румунів». Однак після придушення «Весни народів» в імперії влада не надала населенню Трансільванії більших прав, ніж в інших провінціях.

5. «Весна народів» в італійських державах та австрійських володіннях в Італії.

В Італії події «Весни народів» розпочалися повстанням у січні 1848 р. в місті Палермо на острові Сицилія, яке завершилося перемогою. Війська неаполітанського короля залишили острів. Сицилійське повстання за часом, коли воно відбулося, стало першим європейським виступом періоду «Весни народів». Зібраний після цього сицилійський парламент оголосив Сицилію незалежним королівством. Ця держава проіснувала до травня 1849 р., коли армія неаполітанського короля жорстоко придушила повстання.

Звістки про успіхи повстання на Сицилії сприяли патріотичному піднесенню і в інших регіонах Італії. Під його впливом у лютому-березні 1848 р. в Папській області, Тоскані й Сардинському королівстві прийняли Конституції, обрали парламенти й сформували нові уряди з поміркованих лібералів.

18 березня 1848 р. під впливом звісток про події у Відні повстання спалахнуло в Ломбардії, у місті Мілан. П'ятиденна боротьба з 15-тисячною австрійською армією завершилася перемогою повстанців. Антиавстрійське повстання перемогло також у Венеції, де після цього проголосили республіку.

Визвольний рух, який охопив Італію, спонукав сардинського короля Карла Альберта в березні 1848 р. оголосити

Барикади в Мілані в 1848 р. Художник Феліче Донгі

Проголошення Римської республіки 1849 р. Художник Данте Габріель Россетті (літографія)

війну Австрійській імперії. Однак наприкінці липня австрійські війська завдали поразки сардинській армії та відновили свою владу над Північною Італією.

У середині листопада 1848 р. спалахнуло повстання в Римі. Папа Римський Пій IX був змушений погодитися на скликання Установчих зборів, які на початку лютого 1849 р. позбавили Папу світської влади та проголосили Римську республіку. У березні 1849 р. воєнні дії проти Австрії відновив сардинський король. Проте вже через десять днів його армію було розгромлено. Після цього Карл Альберт зрікся влади на користь свого сина. Новий король Сардинії Віктор Еммануїл II уклав угоду з Австрією, відмовившись від претензій на Ломбардію та Венецію. Після цього австрійський уряд на прохання герцога Тоскани придушив революцію у Флоренції. Австрійська армія взяла в облогу Венецію та рушила до Рима. Там до них приєдналися французькі війська. Із півдня на Рим розгорнула наступ армія неаполітанського короля. Облога міста тривала два місяці.

Опором загарбникам керував тріумвірат — обраний повстанцями колективний орган управління Римської республіки.

На початку липня 1849 р. Установчі збори в Римі затвердили Конституцію Римської республіки, що була найдемократичнішою з усіх Конституцій італійської «Весни народів». Увечері того ж дня французькі війська захопили місто. Після цього останнім осередком боротьби італійських патріотів залишалася Венеція, узята в облогу австрійськими військами. Наприкінці серпня 1849 р. захисники міста капітулювали.

Із загибеллю Венеціанської республіки боротьба в Італії завершилася, і країну охопила хвиля терору. Основне завдання італійської «Весни народів» — визволення та об'єднання країни — залишилося невирішеним.

Зі звернення тріумвірів про оборону Римської республіки (3 липня 1849 р.)

Римляни! До ганьби нападу республіканських військ на дружню республіку генерал Удіно додав нікчемність зради. Він порушив письмову домовленість не починати атаку раніше понеділка, якої ми досягли з ним.

Повстаньте, римляни! На стіни, до брами, на барикади! Доведемо противнику, що навіть за допомогою зради не можна перемогти Рим. Нехай кожна людина візьме в руки зброю та йде в бій, нехай кожен вірить у перемогу. Право переможе, і вічний сором нехай вкриє союзників Австрії. Хай живе республіка!

Робота в парах. Обговоріть зміст тексту та дайте відповіді на запитання: **1.** У чому полягала складність ситуації в обложеному місті? **2.** До чого керівники республіки закликали населення Рима?

Встановлення барикад у Парижі в червні 1848 р. Художник Орас Верне. XIX ст.

Луї Наполеон Бонапарт. Художник Іпполіт Фландрен. 1862 р.

6. Франція в період Другої республіки та Другої імперії.

Після встановлення Другої республіки (1848—1852 рр.) Тимчасовий уряд скасував дворянські титули, запровадив свободу друку, політичних зборів і призначив на основі загального виборчого права для чоловіків віком від 21 року вибори до Установчих зборів, які мали розробити нову конституцію.

Для працевлаштування безробітних створили так звані «національні майстерні», де людей забезпечували роботою, сплачуючи за неї 1—2 франки на день. Однак коли витрати на утримання «національних майстерень» досягли 14 млн франків, уряд їх заклав. Відповіддю на це стало Червнєве повстання 1848 р. в Парижі, у якому взяли участь близько 50 тис. робітників. Повстання вирізнялося надзвичайною жорстокістю з обох сторін. Для його придушення Установчі збори надали необмежені повноваження військовому міністру генералу Луї Кавеньяку. Після чотирьох днів запеклих боїв із застосуванням артилерії в робітничому передмісті Сент-Антуан урядові війська розгромили повстанців. Кількість загиблих при цьому досягала 10 тис. осіб. Після придушення Червнєвого повстання радикальні газети, клуби й товариства опинилися під забороною. Близько 3,5 тис. учасників повстання було затримано й без суду відправлено в заслання.

У листопаді 1848 р. Установчі збори прийняли Конституцію Другої республіки, яка вперше в історії Франції запроваджувала посаду президента, що мав чималі повноваження для підтримання порядку в країні. Законодавча влада надавалася Національним зборам, а виконавча — президенту Другої республіки, який керував діяльністю уряду. Конституція закріплювала загальне виборче право для чоловіків, що досягли 21-річного віку. У грудні 1848 р. на перших виборах президента Другої республіки перемогу здобув 40-річний принц Луї Наполеон Бонапарт, племінник Наполеона I, отримавши три чверті всіх голосів виборців. Вони вірили, що Луї Наполеон відновить велич країни та піклуватиметься про потреби пересічного населення Франції.

У 1851 р., не маючи можливості переобиратися президентом за Конституцією 1848 р., Луї Наполеон здійснив державний переворот. Він проголосив себе довічним президентом, а через рік за результатами плебісциту став імператором французів під ім'ям Наполеон III. У Франції встановився режим Другої імперії (1852—1870 рр.).

Наполеон III став центральною фігурою внутрішньополітичного життя періоду Другої імперії. До 60-х рр. XIX ст. саме він призначав членів Сенату, Державної ради, міністрів, різноманітних чиновників і навіть мерів міст. Депутати Законодавчого корпусу й кандидати в депутати склали присягу на вірність імператору.

Часи Другої імперії стали періодом індустріалізації та економічного зростання. У 60-х рр. XIX ст. в країні завершилася індустріальна революція. Наполеон III був прибічни-

Висадка французів під Євпаторією в 1854 р. Художник Фелікс-Жозеф Барріас. 1859 р.

Облога Пуебли (Мексика) 29 березня 1863 р. Художник Жан-Адольф Босе

ком «вільної торгівлі» й відстоював принцип невтручання держави в розвиток підприємництва. Головною справою французького уряду в цей час стало сприяння будівництву залізниць, створенню акціонерних товариств і великих підприємств.

Результати економічної політики Наполеона III виявилися успішними. До кінця 60-х рр. XIX ст. Франція мала в п'ять разів більше парових машин, виробляла в три рази більше вугілля, ніж у 1852 р. Зросли також обсяги сільськогосподарського виробництва й зовнішньої торгівлі.

Становище французького робітництва залишалося досить важким. Зростання заробітної платні відставало від зростання цін. Норма робочого дня становила 12 годин. Проте за законом 1864 р. за робітництвом визнали право на страйки.

Зовнішня політика Франції періоду Другої імперії вирізнялася активністю, проте часто мала досить авантюрний характер. Усвідомлюючи відставання Франції від Великої Британії в темпах колонізації, Наполеон III намагався відтіснити останню від управління Індією. Під час Східної (Кримської) війни Наполеон III приєднався до Великої Британії і Османської імперії в їхній боротьбі з Російською імперією. Після цього він заявив про свій намір звільнити Італію й розпочав у 1859 р. війну з Австрійською імперією.

Наполеон III також намагався послабити вплив США в Мексиці військовим втручанням у її справи. Обидві кампанії французького імператора зазнали провалу.

Під час Громадянської війни в США (про неї ви дізнаєтеся в наступних параграфах) він спочатку надав підтримку конфедератам, але через деякий час відмовився від неї.

Тим часом у Франції політика Наполеона III дедалі частіше ставала приводом для його критики й появи закликів повернутися до режиму республіки.

Вважається, що рішення втрутитися у справи в Мексиці Наполеон III прийняв під впливом своєї дружини імператриці Євгенії. Остання імператриця Франції славилася своєю красою й була законодавицею моди в тогочасній Європі. Для одного зі своїх портретів вона позувала у вбранні страченої в роки Французької революції королеви Марі-Антуанетт, яку вважала взірцем для наслідування.

Працюємо з хронологією

- **1848—1849 рр.** — «Весна народів» у Західній і Центральній Європі.
- **1848—1852 рр.** — період Другої республіки у Франції.
- **1852—1870 рр.** — період Другої імперії у Франції.

Події «Весни народів» активно розгорталися на західноукраїнських землях — у Галичині, на Буковині й Закарпатті. У другій половині березня 1848 р. багатолюдні вуличні маніфестації з вимогами політичних змін і запровадження Конституції відбулися у Львові та Чернівцях. Понад 12 тис. жителів Львова підписали петицію до австрійського імператора зі своїми побажаннями щодо політичних перетворень. У квітні 1848 р. у Львові виникли польська Центральна рада народова та українська Головна руська рада. Кожна з цих організацій відображала своє бачення майбутнього краю. Перша вважала, що у Східній Галичині необхідно створити національно-територіальну автономію, із якої розпочнеться відродження польської державності, друга — виступала за створення тут української автономії. На Закарпатті, яке перебувало в адміністративному підпорядкуванні Угорського королівства, українські діячі виступали за об'єднання краю з Галичиною. Радикальні кола польської спільноти під час Листопадового повстання 1848 р. спробували захопити владу в місті силою, але зазнали поразки. На думку українського вченого Феодосія Стебля, ця поразка показала як польським, так і українським діячам, що майбутнє нації вирішується не на вуличних барикадах, а шляхом тривалої і наполегливої «органічної праці».

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- зміст історичного явища «Весна народів» 1848—1849 рр., його передумови й наслідки;
- особливості подій «Весни народів» у різних державах і регіонах Західної і Центральної Європи;
- характерні риси розвитку Франції в період Другої республіки та Другої імперії.

Запитання і завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Історична абетка». *Правила гри.* Учитель/вчителька називає букву алфавіту. Окремі учні та учениці, пари, малі групи або команди за визначений час мають скласти перелік слів, які починаються на цю букву та пов'язані зі змістом теми уроку. Перемагають ті, чий список буде найдовшим.
2. Порівняйте події «Весни народів» у Франції та Німеччині. 3. Чим відрізнявся перебіг подій «Весни народів» у різних регіонах Австрійської імперії? 4. Наведіть факти, які свідчать про активні дії італійських патріотів під час «Весни народів» у країні. 5. Висловіть обґрунтовану думку щодо наявності або відсутності зв'язку між розгортанням подій у Франції в період Другої республіки та встановленням Другої імперії.
6. Покажіть на карті (с. 77) події, пов'язані з розгортанням у Західній і Центральній Європі подій революції 1848—1849 рр. 7. **Робота в парах.** Розподіліть обов'язки та складіть ментальну карту «Весна народів» 1848—1849 рр. у Західній і Центральній Європі». Скористайтеся відповідним планом-схемою в додатках до підручника (с. 228).
8. **Колективне обговорення.** Проведіть дискусію за запитанням: «Як революції 1848—1849 рр. вплинули на Європу?». 9. За додатковими джерелами ознайомтеся з діяльністю Наполеона III та її оцінками й висловіть обґрунтовану думку щодо таких тверджень: 1) «Кажуть, що імперія приведе із собою війну. Ні! Імперія — це мир!» (*Наполеон III*); 2) «Наполеон III — невизнана, але велика бездарність» (*Отто фон Бісмарк*).

§ 12. Об'єднання Німеччини та Італії

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: установити, у чому полягали передумови об'єднання німецьких держав; проаналізувати перебіг процесу об'єднання німецьких земель у 60-х рр. XIX ст.; з'ясувати передумови й головні події початку об'єднання Італії наприкінці 50 — у 60-х рр. XIX ст.; дізнатися про виникнення Італійського королівства й завершення об'єднання Італії.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Як розвивалася боротьба за об'єднання Німеччини та Італії в 1815—1847 рр.? 2. Які події відбувалися в Німеччині під час революції 1848—1849 рр.? 3. Як проходила боротьба за об'єднання Італії в 1848—1849 рр.?

1. Передумови об'єднання німецьких держав. У 50—60-х рр. XIX ст. німецькі держави увійшли в період економічного зростання. Після завершення індустріальної революції вони посіли третє місце за часткою у світовому промисловому виробництві після Великої Британії та США. Основу зростання промислового виробництва німецьких держав становили досягнення в машинобудуванні. Запровадження нових машин і технічних удосконалень сприяло розвитку інших галузей промисловості. Сформувалися великі промислові центри — Рейнська область, Вестфалія, Берлін тощо. Суттєві зміни відбулися в сільському господарстві, де наприкінці 50-х рр. XIX ст. розвивалися ринкові відносини. Однією з передумов економічного зростання було подолання митної роздробленості завдяки діяльності Митного союзу, через який німецькі держави виходили на міжнародні ринки.

Індустріальна революція змінила структуру німецького суспільства. Вагоме місце в ній посіли підприємці й фінансиста. Збільшення кількості працівників супроводжувалося змінами в їхньому становищі. Власники підприємств покращували організацію праці, скоротили робочий день. Запровадження машин збільшило потреби у кваліфікованих працівниках. Німецькі підприємці й працівники були зацікавлені в національному об'єднанні. Лише єдина держава могла надати їм умови для вільного пересування капіталів і товарів, пошуку кращих умов праці та життя.

У німецьких державах поширювалося розуміння необхідності об'єднання, але люди по-різному бачили те, як воно має відбутися. Німецькі радикали, особливо соціалісти, виступали за революцію «знизу», що усуне князівські династії та їхніх союзників. Іншим варіантом, яким і відбулося об'єднання, були перетворення «згори» — підпорядкування всіх німецьких держав владі однієї найсильнішої. Послідовники цього напрямку поділялися на прибічників великонімецького шляху об'єднання (утворення Великої Німеччини, до якої мала увійти Австрійська імперія), і малонімецького шляху (об'єднання німецьких держав навколо Пруссії, за винятком Австрії).

У 1849 р. влада Пруссії, реалізуючи малонімецький шлях об'єднання, утворила федеративний Пруський союз із Саксо-

? У чому полягали основні передумови об'єднання німецьких держав?

Отто фон Бісмарк. Художник Франц фон Ленбах. 1894 р.

Отто фон Бісмарк походив із заможного дворянського роду з Бранденбургу. За поглядами він був консерватором, прибічником абсолютної влади прусських королів і лідерства Пруссії в Німеччині. Про О. фон Бісмарка говорили, що він більший монархіст, ніж навіть король, а сам він часто повторював, що є «перш за все прусс і лише потім німець». Як політику О. фон Бісмарку були притаманні безкомпромісність і жорстокість. О. фон Бісмарк, якого називали «залізним канцлером», покладаючись на політику сили, об'єднав Німеччину та перетворив її на одну з наймогутніших держав Європи.

нією та Ганновером, який після приєднання до нього 29 німецьких держав перетворився на Ерфуртський союз.

Об'єднанню німецьких держав сприяло також міжнародне становище в Європі в 60-х рр. XIX ст. Жодна з європейських держав не була зацікавлена в появі в центрі континенту нової сильної держави. Проте ніхто з них не мав можливостей протидіяти об'єднанню Німеччини.

? Складіть перелік подій, пов'язаних з об'єднанням Німеччини.

Із першої промови

О. фон Бісмарк перед депутатами ландтагу (нижньої палати пруського парламенту)

30 вересня 1862 р.

Німеччина дивиться не на лібералізм Пруссії, а на її могутність; нехай Баварія, Вюртемберг, Баден ідуть на поступки лібералізму, ніхто не надасть їм ролі, яку відіграє Пруссія. Кордони Пруссії за Віденськими договорами-домовленостями не сприяють здоровому державному життю, не промовами й постановами більшості розв'язуються великі питання сучасності — це було головною помилкою 1848—1849 рр., а залізом і кров'ю...

? **Робота в парах.** Обговоріть зміст наведеного уривка та дайте відповіді на запитання:
1. Приблизником якого шляху об'єднання Німеччини був О. фон Бісмарк? Що в тексті джерела свідчить про це?
2. У чому він вбачав роль Пруссії в процесі об'єднання?

2. Об'єднання Німеччини. Перехід Пруссії до рішучих дій на шляху об'єднання німецьких держав пов'язаний із діяльністю пруського політика **Отто фон Бісмарка**, який здійснив це об'єднання малонімецьким шляхом.

У вересні 1862 р. пруський король Вільгельм I призначив О. фон Бісмарка міністром-президентом (главою уряду). Своїм основним завданням останній вважав об'єднання Німеччини «залізом і кров'ю», тобто силовим шляхом.

О. фон Бісмарк не мав чіткого плану здійснення об'єднання німецьких держав. Він лише бачив свою головну мету й прямував до неї послідовно, використовуючи будь-яку можливість.

Готуючись до її реалізації, О. фон Бісмарк успішно завершив реорганізацію пруської армії. У результаті 400-тисячна пруська армія стала однією з найсильніших у Європі. Одночасно із цим «залізний канцлер» уважно стежив за ситуацією на континенті, обираючи сприятливий час для початку рішучих дій. Так, він переконався, що до об'єднання Німеччини схвально ставиться Велика Британія, коли її прем'єр-міністр Г. Пальмерстон заявив: «Необхідно, щоб Німеччина стала сильною, щоб вона була здатною втримати в шорах обидві воєнничі й амбітні держави — Францію і Росію».

У 1864 р. О. фон Бісмарк перейшов до активних дій. Після нетривалої війни з Данією Пруссія отримала Шлезвіг, а Австрія — Гольштейн. Австро-дансько-пруська війна стала першою в процесі об'єднання Німеччини навколо Пруссії. Наступного удару О. фон Бісмарк завдав Австрії. У червні 1866 р. пруська армія захопила Гольштейн. У відповідь Австрія оголосила війну Пруссії. Вирішальна битва австро-пруської війни, у якій перемогу здобула пруська армія, відбулася в липні того ж року біля села Садова поблизу Праги. Шлях на Відень було відкрито. Поразки зазнали також армії німецьких держав, що підтримали Австрію. За Віденським миром **1866 р.** Пруссія перетворювалася на найбільшу німецьку державу із суцільною територією від Рейну до Німану. До утвореного **Північнонімецького союзу** увійшли 17 німецьких держав, а через деякий час ще чотири. Очоловав союз пруський король. Депутатів рейхстагу (законодавчого органу) Північнонімецького союзу обирали в усіх державах, що входили до нього, на основі загального виборчого права для чоловіків. Уряд очолював канцлер, призначений пруським королем за згодою рейхстагу. Першим канцлером став О. фон Бісмарк.

ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ ТА ІТАЛІЇ

Битва під Садовою. Художник Карл Рехлінг

? Визначте передумови та події початкового етапу об'єднання Італії.

Камілло Кавур. Художник Антоніо Чизері. XIX ст.

Камілло Кавур — п'ємонтський аристократ. Із 1847 р. він видавав газету «Рісорджименто», де закликав усіх італійських монархів об'єднатися, а італійців — боротися проти іноземного панування. Саме від неї отримав назву італійський національно-визвольний рух і період, у який він відбувався. К. Кавур не брав участі у «Весні народів» 1848—1849 рр. в Італії, але уважно спостерігав за її подіями. Вона допомогла йому дійти висновку, що лише найсильніша держава Італії П'ємонт здатна очолити об'єднання країни. У 1852 р. К. Кавур став прем'єр-міністром П'ємонту та за підтримки короля Віктора Еммануїла II розпочав реалізацію своїх планів.

Перемога Пруссії мала важливе значення для Європи. У її центрі виникла національна німецька держава — Північнонімецький союз, який відкрив шлях до завершення об'єднання Італії. Зміна ситуації створила також загрозу для панівної ролі Франції в континентальній Європі.

Наприкінці 60-х рр. XIX ст. відносини Пруссії і Франції загострилися. Обидві сторони готувалися до війни й бажали її початку. Наполеон III побоювався подальшого зміцнення Пруссії та вважав, що невелика переможна війна зміцнить Другу імперію. О. фон Бісмарк сподівався завдяки війні завершити об'єднання Німеччини та посилити її позиції в Європі.

3. Передумови та початок об'єднання Італії. У середині XIX ст. в боротьбі за об'єднання Італії існувало два напрями — радикально-демократичний і помірковано-ліберальний. Представники першого напрямку виступали за об'єднання Італії «знизу» шляхом повстання, здійсненого народом, і запровадження в країні республіканської форми правління. Помірковані ліберали відстоювали ідею національного об'єднання «згори» завдяки руху, яким керуватиме Сардинське королівство (П'ємонт), і бачили майбутню об'єднану Італію монархією.

Поразка революції 1848—1849 рр. викликала розчарування багатьох італійських патріотів в ідеалах радикальних демократів. Так, Дж. Гарібальді та його прибічники дійшли висновку про необхідність союзу з поміркованими лібералами та П'ємонтом у боротьбі за об'єднання Італії. Із 1852 р. прем'єр-міністром П'ємонту став представник поміркованих лібералів граф **Камілло Кавур**.

К. Кавур не сприймав революційний радикалізм і вважав, що Італія може об'єднатися лише за допомогою однієї з великих держав, здатної завдати поразки Австрії. Щоб П'ємонт став центром об'єднання Італії, його необхідно шляхом реформ перетворити на сучасну державу з конституційною формою правління та розвинутою економікою. Діяльність уряду К. Кавура сприяла економічному піднесенню Сардинського королівства, завдяки чому посилилася його обороноздатність, збільшилася й переозброїлася армія. Економічне піднесення Сардинського королівства, перебування в ньому при владі тих, хто, за висловом К. Кавура, «були переконані в необхідності найскорішого визволення італійців від пригноблюючих їх варварів», перетворення П'ємонту на державу-захисника італійських національних інтересів впливали на громадську думку в усіх куточках Італії. Усе це разом стало передумовами її об'єднання.

Для посилення свого авторитету в Європі П'ємонт узяв участь у Східній (Кримській) війні проти Росії, відправивши до Криму 18 тис. солдатів. Завдяки цьому сформувався союз Сардинського королівства та Франції. У липні 1858 р. на таємній зустрічі К. Кавур домовився з Наполеоном III про допомогу у звільненні від австрійської влади Ломбардії та Ве-

неції. За це П'ємонт повертав Франції території Савої та Ніцци, отримані ним за рішеннями Віденського конгресу.

У квітні 1859 р. Австрія, дізнавшись про цю угоду, першою оголосила війну П'ємонту та вторглася на його територію. У битвах під Палестро, Мадженто й Сольферіно об'єднана французько-п'ємонтська армія розгромила австрійські війська і, розвиваючи наступ, звільнила Ломбардію.

Із мовчазного схвалення К. Кавура в липні 1859 р. в Тоскані, Пармі й Модені внаслідок повстань позбавили влади герцогів із Габсбурзької династії. Новосформовані уряди на початку 1860 р. за результатами проведених плебісцитів оголосили про приєднання до Сардинського королівства. Проте здійснити це К. Кавур зміг лише після згоди Наполеона III, віддавши йому Савою та Ніццу.

У квітні 1860 р. розпочалися виступи на острові Сицилія. Місцеві радикали, очолювані Дж. Мадзіні, звернулися по допомогу до Дж. Гарібальді. Останній погодився, проте попередив, що приєднається до боротьби під гаслом об'єднання Італії під зверхністю сардинського короля. Прибуття Дж. Гарібальді з 1,1 тис. добровольців на Сицилію вилилося в загальне повстання проти влади неаполітанського короля. Вирішальна битва відбулася в травні 1860 р. під Калатафімі. Здобувши в ній перемогу, уже з 10 тис. солдатів Дж. Гарібальді захопив Палермо й переправився на територію Апеннінського півострова. У вересні 1860 р. війська Дж. Гарібальді тріумфально увійшли до Неаполя. Король утік, а його армія капітулювала. Дж. Гарібальді проголосили тимчасовим диктатором обох Сицилій від імені сардинського короля.

Дії Дж. Гарібальді підтримала сардинська армія. Переконавши Наполеона III, що війська Дж. Гарібальді збираються рухатися на Рим, де перебували французькі війська й зіткнення з якими було неминучим, К. Кавур наказав сардинській армії рухатися через Папську область назустріч Дж. Гарібальді. Упродовж вересня 1860 р. вона розгромила війська Папи Римського й зайняла більшість його володінь. У жовтні 1860 р. сардинські війська увійшли до Неаполя. Незабаром відбувся плебісцит, на якому жителі міста й частина захопленої сардинськими військами Папської області висловилися за приєднання до П'ємонту. Радикали, очолювані Дж. Мадзіні, вимагали проголосити республіку, однак К. Кавур переконав Дж. Гарібальді розпустити свою армію та передати владу Віктору Еммануїлу II. Унаслідок цього до кінця 1860 р. майже вся Італія, крім Венеції та невеликої частини Папської області з Римом, увійшла до складу Сардинського королівства.

4. Утворення Італійського королівства. Завершення об'єднання Італії. Навесні 1861 р. в Турині зібрався перший загальноіталійський парламент. Залу засідань прикрашали італійські прапори й плакати з гаслом «Чи потрібна вам єдина й неподільна Італія на чолі з конституційним королем Віктором

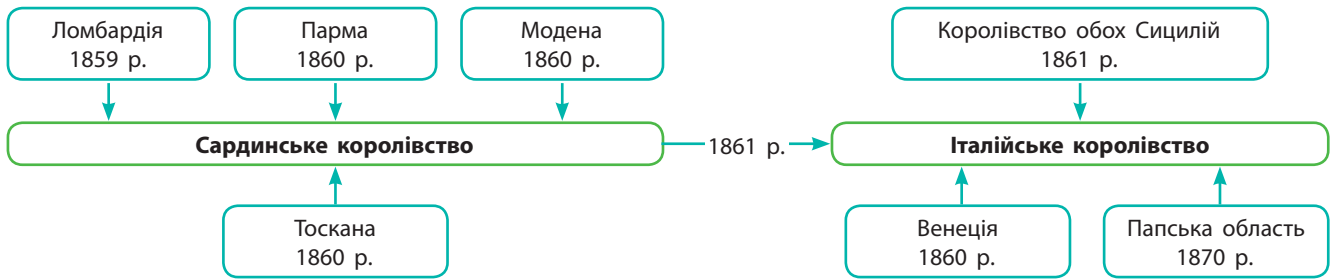

А. Дюнан у Сольферіно. Невідомий художник. 60-ті рр. XIX ст.

Битва під Сольферіно в червні 1859 р. між австрійською, французькою й сардинською арміями вважається однією з найбільш кровопролитних в історії. У ній загинуло, опинилося в полоні або зникло безвісти 39 тис. осіб.

Солдати австрійської армії мали нарізні рушниці, які стріляли на більшу відстань, ніж гладкоствольні, а французька армія — нарізні гармати, які стріляли шрапнеллю (заряди із 60 кульок) на відстань 3 км. На полі бою після завершення битви залишилося вмирати близько 9 тис. поранених. Швейцарський громадський діяч Анрі Дюнан під впливом побаченого на полі бою доклав зусиль для створення в 1863 р. Міжнародного червоного хреста й прийнятті першої Женевської конвенції про покращення становища поранених у суходільній війні.

ОСНОВНІ ЕТАПИ ОБ'ЄДНАННЯ ІТАЛІЇ

? Як схема відображає роль Сардинського королівства в об'єднанні Італії?

Висадка Дж. Гарібальді на Сицилії. Невідомий художник. 60-ті рр. XIX ст.

Віктор Еммануїл II. Художник Джузеппе Уголіні. XIX ст.

Еммануїлом?». Раніше на це запитання більшість виборців Сардинського королівства, Королівства обох Сицилій, Ломбардії, Парми, Модени, Тоскани, частини Папської області відповіла схвально. Парламент проголосив створення Італійського королівства на чолі з королем Віктором Еммануїлом II. Його першим прем'єр-міністром став К. Кавур. За державним устроєм новостворена держава була конституційною монархією із двопалатним парламентом. Він складався з палати депутатів, яких обирали виборці, і сенату, членів якого призначав король. Однак унаслідок значного майнового цензу виборче право отримали лише 2,5% населення країни.

Наполеон III до появи Італійського королівства як можливого майбутнього суперника Франції в Європі поставився прохолодно. У Римі він продовжував тримати французький гарнізон, що заважало завершенню об'єднання Італії.

У 1862 р. Дж. Гарібальді із загоном добровольців спробував звільнити Рим. Однак їх зупинили італійські війська, які не бажали загострення відносин із Францією. Пораненого Дж. Гарібальді й багатьох учасників походу заарештували.

Проте Франція не змогла перешкодити приєднанню до Італії Венеції, яке відбулося за допомогою Пруссії. У квітні 1866 р. було укладено прусько-італійський договір про спільні дії проти Австрії. У червні того ж року, коли розпочалася австро-пруська війна, італійські війська увійшли до Венеції. За підписаним пізніше договором Австрія була змушена визнати входження Венеції до складу Італійського королівства. Тепер поза об'єднаною Італією залишався лише Рим із частиною Папської області.

Восени 1867 р. Дж. Гарібальді з кількома тисячами добровольців здійснив другу невдалу спробу звільнити Рим. Після неї італійський уряд затримав його й відправив у заслання на острів Капрера.

Об'єднання Італії завершилося в 1870 р., коли після поразки у франко-пруській війні та краху Другої імперії французький гарнізон залишив Рим. У вересні 1870 р. італійські війська увійшли до міста, яке стало столицею Італійського королівства. Папські володіння відтепер обмежувалися Ватиканським палацом.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- передумови об'єднання німецьких держав;
- перебіг і результати об'єднання Німеччини «залізом і кров'ю» у 60-х рр. XIX ст.;
- передумови й початок об'єднання Італії;
- завершення об'єднання Італії та його результати.

Працюємо з хронологією

- **1861 р.** — створення Італійського королівства.
- **1866 р.** — створення Північнонімецького союзу.
- **1870 р.** — завершення об'єднання Італії.

Запитання і завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Ланцюжок». *Правила гри.* Учитель/учителька об'єднує учнів та учениць у три команди. Вони мають розкрити зміст визначеного питання, відповідаючи по черзі одним реченням. За зупинку понад 30 секунд і помилкове твердження нараховуються штрафні бали.
2. Порівняйте передумови й шляхи об'єднання Німеччини та Італії. 3. У 1856 р. О. фон Бісмарк сказав: «Німеччина надто мала для Австрії і Пруссії. Тому в близькому майбутньому нам доведеться відстоювати проти Австрії наше право на існування, і не від нас залежить уникнути конфлікту, перебіг подій у Німеччині не припускає іншої розв'язки...». Порівняйте наведене припущення політика з тим, як розгорталися події в 60-х рр. XIX ст. 4. Назвіть події періоду боротьби за об'єднання Німеччини, які ви вважаєте найважливішими. Поясніть, чому ви обрали ці події.
5. Простежте за картою атласу перебіг подій, пов'язаних з об'єднанням Німеччини та Італії. 6. **Робота в малих групах.** Використовуючи додаткові джерела, підготуйте та презентуйте історичні портрети О. фон Бісмарка, К. Кавура та Дж. Гарібальді (на вибір). Обговоріть і визначте, які риси були їм притаманні як історичним діячам. 7. Складіть порівняльну таблицю «Об'єднання Німеччини та Італії».

План характеристики	Німеччина	Італія
Передумови		
Шляхи об'єднання		
Основні події		
Результати		
Історичне значення		

8. **Колективне обговорення.** Після початку війни з Австрією, зустрічаючись із британським послом, О. фон Бісмарк сказав: «Може статися так, що Пруссія програє, але в будь-якому разі вона буде битися відважно і з честю. Якщо нам завдадуть поразки, я не повернуся сюди. Я загину в останній атаці. Померти можна лише один раз, і переможеному краще померти». Висловіть своє ставлення до такої позиції. Чи має її дотримуватися кожен політик? Поясніть свою думку. 9. Уявіть, що діяч українського національного руху опинився в Італії 50—60-х рр. XIX ст. Напишіть від його особи листа з викладом міркувань про те, які дії італійських патріотів він вважає доцільним використати для боротьби після повернення до України.

§ 13. Сполучені Штати Америки

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: аналізувати соціально-економічне й політичне життя США в першій половині XIX ст; простежити, як відбувалося територіальне зростання США; дізнатися, що таке «доктрина Монро»; з'ясувати передумови, особливості й наслідки Громадянської війни в США та Реконструкції Півдня.

? Визначте особливості соціально-економічного життя США в цей період.

Федерація — форма державного устрою, за якого частини федеративної держави є державними утвореннями, що володіють юридично певною політичною самостійністю (поряд із федеральною конституцією, органами влади та законодавством своєї конституції, закони, систему законодавчих, виконавчих і судових органів мають суб'єкти федерації).
Аболіціонізм — суспільний рух у США наприкінці XVIII — у XIX ст. за ліквідацію рабства та звільнення рабів.

У суспільній думці США XIX ст. досить популярним став крилатий вислів «явне призначення» для обґрунтування доцільності захоплення й освоєння земель Дикого Заходу. Уперше його використав у 1845 р. політик-демократ Джон О'Салліван у статті «Анексія», натякаючи на те, що територія США має простягатися від Атлантичного до Тихого океанів. Сучасна американська публіцистика використовує цей вислів для визначення американської «місії» з просування ідеалів демократії в усьому світі.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Коли утворилися США? 2. Яким був державний устрій США? 3. Визначте характерні риси соціально-економічного та політичного розвитку США після їх утворення.

1. Соціально-економічне життя США в першій половині XIX ст.

На початку XIX ст. США були федерацією штатів, землі якої простягалися на 2 тис. км уздовж атлантичного узбережжя Північної Америки. Із початку XIX ст. до 60-х рр. територія країни збільшилася з 2,1 до 9,3 тис. км², а кількість населення — із 5,3 до 31,4 млн осіб. Швидко зростання території цих земель, дух вільного підприємництва, який панував у США, робили їх привабливими для переселенців. Із XVII ст. до Північної Америки завозили темношкірих рабів з Африки. У 1800—1860 рр. їхня кількість у складі населення США збільшилася з 1 млн до понад 4,4 млн осіб. Рабовласницька система господарювання існувала на Півдні країни. Працю темношкірих рабів тут використовували на плантаціях бавовни, цукрової тростини, рису й тютюну. У 1808 р. запровадили заборону на ввезення нових рабів до США. Проте рабів продовжували завозити нелегально.

Наприкінці XVIII ст. в США виник рух **аболіціоністів**, які виступали за скасування рабства, вважаючи за гріх мати у власності людину. У 1816 р. вони придбали землі на узбережжі Африки та заснували державу Ліберія. Аболіціоністи збиралися викупувати в плантаторів рабів, звільняти їх і перевозити сюди. Однак ця ідея не набула розвитку.

Із заснуванням у 1852 р. «Американського товариства боротьби з рабством» і початком видання тижневика «Ліберейтор» («Визволитель») (1831—1865 рр.) аболіціонізм перетворився на вагомий чинник суспільного життя США, що об'єднував близько 250 тис. противників рабства в країні. У 1840 р. у США виникла «Партія свободи», що розгорнула боротьбу проти рабства.

Більшість лідерів аболіціонізму на чолі з Вільямом Гаррісоном, засновником «Ліберейтора» і майбутнім президентом США, вважала, що з рабством необхідно боротися лише моральним осудом, без застосування сили. Однак частина аболіціоністів, очолювана відомим діячем визвольного руху темношкірого населення США Фредеріком Дугласом, вважала збройну боротьбу єдиним дієвим засобом у справі скасування рабства. У 1838 р. у штаті Північна Кароліна виникло «Товариство підземної залізниці», за допомогою якого аболіціоністи переправляли колишніх темношкірих рабів до Канади.

Корінне населення Америки — індіанців — рішеннями конгресу й адміністрації президента Ендрю Джексона переселяли на землі за річкою Міссісіпі.

У 30-х рр. XIX ст. всіх індіанців, що залишилися на схід від неї, силою переселили до резервацій — територій, відведених для проживання індіанців, за межами яких їм заборонялося перебувати.

Характерною рисою американського життя XIX ст. стало освоєння переселенцями Дикого Заходу. На його землях вони засновували нові господарства та ставали **фермерами**. Це було для них втіленням «американської мрії» — уявлення про Америку як країну, де кожна людина завдяки власній рішучості, підприємливості та наполегливій праці може реалізувати свої прагнення.

Активне освоєння нових земель супроводжувалося появою тут поселень, які з часом перетворювалися на великі міста. Захід ставав ринком збуту для промисловості Півночі, а також джерелом сировини й продуктів харчування.

У XIX ст. в США відбувалися суттєві зміни в соціально-економічній сфері, пов'язані з розгортанням індустріальної революції, що розпочалася в північних штатах в останньому десятилітті XVIII ст. Однією з її важливих особливостей стала відсутність тих докапіталістичних пережитків, що перешкождали розвитку промисловості в країнах Західної Європи. Здійсненню індустріальної революції сприяло також вигідне географічне розташування країни, яке дозволяло американцям, з одного боку, відмежуватися від боротьби між Великою Британією та Францією за панування в Європі, з іншого — отримувати чималі прибутки від торгівлі з Європою. Важливу роль в економічному зростанні США відігравало збільшення кількості населення (переважно за рахунок переселенців із Європи). У жодній країні світу воно не зростало такими темпами.

Вирішальне значення в розгортанні індустріальної революції в США мали робоча сила, техніка, інтелект і капітали з Європи. Перші парові машини, що використовувалися на текстильних фабриках, завозилися до країни з Великої Британії наприкінці 80-х рр. XVIII ст., незважаючи на заборони її уряду. На середину XIX ст. американська текстильна промисловість за обсягами виробництва продукції у світі поступалася лише британській. Так, якщо в 1808 р. в країні працювало лише 15 бавовняних фабрик, то до середини XIX ст. число фабрик і заводів збільшилося в кілька разів.

Проте на цей час США загалом залишалися аграрною країною, де більшість населення працювала в сільському господарстві. Індустріальна революція завершилася лише на Півночі. Її розвитку заважали південні штати, де існувало плантаційне господарство, засноване на праці рабів.

Зростанню країни сприяв розвиток транспорту. На початку XIX ст. з'явилася багато річкових пароплавів. Численні канали об'єднали річки між собою та з узбережжям Атлантичного оке-

Джон Браун. Близько 1846 р.

Активну допомогу у втечах колишніх рабів до Канади надавав фермер-аболіціоніст **Джон Браун**. У 1854—1855 рр. він із п'ятьма синами брав участь у боях із рабовласниками у штаті Канзас. У 1858 р. Дж. Браун склав проєкт тимчасової Конституції США, у якій висунув вимогу повної ліквідації рабовласництва в країні. У 1859 р. він підняв повстання в штаті Вірджинія, сподіваючись на підтримку рабів. Влада придушила повстання, а Дж. Брауна засудили до страти. У роки Громадянської війни 1861—1865 рр. пісня «Тіло Джона Брауна» стала гімном військ Півночі.

Фермер — орендар або власник землі, який веде на ній господарство переважно своєю, а також найманою працею.

У 1807 р. ірландський переселенець, інженер-самоук Роберт Фултон збудував перший у США колісний пароплав «Клермонт». Він працював на паровій машині Джеймса Ватта та мав довжину 43 м. Свій перший рейс у 270 км від Нью-Йорка до Олбані річкою Гудзон пароплав подолав (проти течії, за сильного зустрічного вітру) за 32 години.

? Як відбувалося формування двопартійної системи в США?

Авраам Лінкольн. 1863 р.

ану. У 1830 р. відкрилася перша залізниця завдовжки 64 км. Протягом 1830—1850 рр. довжина залізниць зростає у 300 разів, завдяки чому до кінця 50-х рр. XIX ст. США вийшли на перше місце у світі за її загальною протяжністю.

У результаті індустріальної революції сформувалися нові верстви американського суспільства — промислова буржуазія та наймані працівники. Праця в промисловості в той час вважалася тимчасовою з метою накопичення коштів. Жителі США легко змінювали місце проживання та заняття, якщо бачили можливість отримати більший прибуток.

2. Політичне життя США. Політичне життя США характеризувалося формуванням двопартійної системи. Завдяки цій системі виборну посаду обіймав представник партії, що отримала відносну більшість голосів виборців. Першими політичними партіями США стали федералісти (послідовники Джорджа Вашингтона, які виступали за міцну федеральну владу, захищали інтереси торговельної та фінансової буржуазії, а також частково багатих плантаторів), і демократичні республіканці (прибічники Томаса Джефферсона, які виступали за зміцнення влади штатів і спиралися на підтримку фермерів та інших верств населення із середніми прибутками).

У 1828 р. утворилася Демократична партія, яка існує в США й сьогодні. Вона не повністю наслідувала політику демократичних республіканців, але також підтримувала ідею збільшення повноважень влади штатів. За часів президентства Джона Адамса його прихильники заснували партію Національних республіканців, що поділяла позиції колишніх федералістів, які припинили діяльність раніше.

У 1841 р. політику національних республіканців продовжила нова партія вігів. У Демократичній партії в цей час посилювався вплив представників рабовласницького Півдня. Віги були схильні до пошуку компромісу з ними. У ситуації загострення суперечностей між Північчю та Півднем зростала потреба в політичній силі, яка мала конкурувати з демократами.

У 1854 р. у США виникла Республіканська партія. На відміну від Демократичної партії, яка спиралася на плантаторів-рабовласників Півдня, вона відображала інтереси підприємців Півночі.

Першим лідером республіканців став **Авраам Лінкольн**. До складу партії увійшло чимало колишніх вігів. Республіканців підтримували фермери, підприємці та наймані працівники Півночі й Заходу.

Ставлення обох партій до однієї з основних тогочасних проблем — рабства — суттєво відрізнялося. Демократи вважали, що кожен штат має самостійно вирішувати, чи дозволяється на його території рабство. Республіканці не вимагали негайного скасування рабовласництва, однак виступали за його непоширення на нові землі Заходу.

3. Територіальне зростання США. «Доктрина Монро».

У 1803—1867 рр. уряд США різними засобами здійснював територіальну експансію в Північній Америці. Однією з її важливих причин була потреба в нових землях для ведення господарства.

У 1803 р. за президентства Т. Джефферсона США зробили перше велике територіальне придбання, купивши за 15 млн доларів колонію Луїзіана у Франції. У результаті приєднання Луїзіани США збільшили свою територію вдвічі й отримали великий порт Новий Орлеан.

У 1812—1814 рр. США вели війну з Великою Британією, намагаючись відібрати в неї Канаду. Однак після того як британський десант захопив Вашингтон, а флот бомбардував портові міста, США погодилися визнати існуючий кордон і відмовилися від своїх намірів. У 1818 р. Велика Британія віддала їм свою колонію Ред-Рівер. У 1813—1819 рр. США частинами окупували півострів Флорида, а потім сплатили за нього Іспанії 5 млн доларів.

Чимало американських переселенців після здобуття Мексикою незалежності від Іспанії оселилися на півночі країни. У 1836 р. в результаті повстання місцеве американське населення проголосило створення незалежної від Мексики держави Техас. Через дев'ять років Техас увійшов до складу США як новий штат. Це стало причиною успішної для США американо-мексиканської війни 1846—1848 рр. У результаті Мексика втратила не лише Техас, а й усі свої північні землі, що становили 55% території держави, отримавши у вигляді компенсації 15 млн доларів. Тут було створено штати Аризона, Каліфорнія, Невада, Нью-Мексико та Юта.

У 1846 р. за договором між США та Великою Британією остаточно визначили північний кордон із британськими володіннями в Канаді. До США перейшли північно-західні території, де пізніше створили штати Орегон, Вашингтон та Айдахо. У 1853 р. США за 10 млн доларів викупили в Мексики територію Месільї.

Останнім великим придбанням США стали Аляска та Алеутські острови, куплені в 1867 р. в Російській імперії за 7,2 млн доларів.

У перші десятиліття XIX ст. народи Латинської Америки охопила визвольна боротьба, результатом якої стало здобуття ними державної незалежності. Тогочасний президент США федераліст **Джеймс Монро** визнав новостворені держави. Європейський Священний союз вирішив допомогти Іспанії повернути свої колоніальні володіння в Латинській Америці.

Це не відповідало планам Великої Британії щодо розвитку торгівлі з регіоном. Вона збиралася за допомогою флоту захищати свої комерційні інтереси на Американському континенті. Адміністрація США, у свою чергу, не бажала як збільшення британських володінь в Америці, так і втручання Священного союзу в її справи. 2 грудня 1823 р. президент

Експансія — розширення зони впливу або панування в різних сферах (територія, економіка, політика) шляхом захоплення земель, ринків збуту, джерел сировини в інших країнах.

Із послання конгресу, проголошеного президентом Дж. Монро (1823 р.)

Відтепер Американські континенти не розглядаються як об'єкти можливої колонізації з боку будь-якої європейської держави. Ми сприйматимемо будь-яку спробу з їхнього боку поширити свою [політичну] систему на будь-яку систему нашої півкулі як загрозу миру та нашій безпеці. У справі існуючих колоній будь-якої з європейських держав та залежних від неї країн ми не втручалися й не будемо втручатися, але що стосується урядів країн, які проголосили свою незалежність та відстояли її та чию незалежність ми визнали, ми не можемо розглядати будь-яке втручання з метою придушення їх або контролювання їхньої долі будь-яким чином із боку іншої європейської держави в іншому світі, аніж як прояв недружнього ставлення до Сполучених Штатів.

? **Робота в парах.** Обговоріть зміст тексту та дайте відповіді на запитання: **1.** У чому полягала сутність проголошеної президентом «доктрини Монро»? **2.** Чому її висловлювали коротко гаслом «Америка для американців»?

У «доктрині Монро» було проголошено принцип невтручання Америки та Європи в справи одне одного. Відповідно до принципів свободи та незалежності американські країни «не могли розглядатися як суб'єкти для колонізації будь-якою європейською державою». При цьому США зобов'язувалися дистанціюватися від країн Європи, а саме не втручатися в їхні політичні справи. Наприклад, на той момент існувала проблема допомоги грецькому народу в боротьбі за незалежність від Османської імперії.

«Доктрина Монро» зводилася до трьох принципів: поділ на сфери впливу Америки та Європи; заборона колонізації; заборона інтервенції.

Проголошення «доктрини Монро» 1823 р.
Фреска в Капітолії у Вашингтоні

Дядько Сем не пускає європейців у справи США та загалом у Західну півкулю. Карикатура XIX ст.

? Визначте передумови Громадянської війни в США.

Громадянська війна — збройна боротьба за державну владу між соціальними групами всередині країни.

Дж. Монро виголосив своє звернення до конгресу, у якому оприлюднив концепції, що увійшли в історію як «доктрина Монро». Вона стала ідеологічною основою нового політичного порядку для решти території Америки та змінила роль Європи в Західній півкулі.

4. Передумови та причини Громадянської війни в США.

Проблема подальшого розвитку держави була найскладнішою для тогочасного американського суспільства. Існувала думка про «неминучість конфлікту», який ставив під сумнів єдність держави. У межах держави одночасно існували дві системи — одна ґрунтувалася на рабовласництві, а інша — на використанні вільнонайманої робочої сили. Це тягло за собою не тільки різницю в економічних моделях, способі життя, але й у світобаченні. Якщо на Півночі ставлення до рабства було негативним, то на Півдні переважали уявлення, що «темношкірі не є рівними білим людям, а рабська покірність вищій расі — це їхній природний і нормальний стан».

У 1820 р. між прибічниками та противниками рабства було укладено «компроміс у Міссурі». Він передбачав, що нові штати, які входитимуть до складу США, будуть прийматися попарно (один штат, де існувало рабство, інший — де воно заборонено) із метою збереження балансу сил у державі. Також компроміс забороняв рабство в районах на північ від паралелі 36°30'. Проте цей і наступні компроміси не вберегли державу від конфлікту.

Спроби південних штатів відокремитися від федерації виникали ще задовго до Громадянської війни. Так, у 1832 р. Південна Кароліна оголосила нечинними федеральні закони на своїй території та заявила про вихід із федерації. Лише надісланий до узбережжя флот США примусив владу штату переглянути свої дії.

У 50-х рр. XIX ст. в США відбулося загострення відносин між Північчю та Півднем. У штаті Канзас навіть спалахнула громадянська війна між двома потоками переселенців, що три-

вала з 1854 до 1858 р. У результаті загинуло близько 200 осіб. Хоча це не була велика війна, але вона показала, як напруженість може призвести до жорстоких конфліктів.

Ще одним питанням, яке викликало розбіжності між штатами було питання митних тарифів. Північ прагнула зробити їх якомога вищими, щоб захистити свою промисловість, Південь хотів торгувати з усім світом вільно.

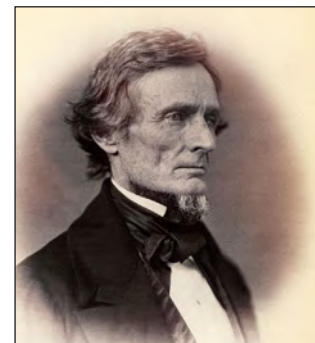
Південні штати в цілому були багатші за північні. У 1860 р. 75 % доходів у державний бюджет США давали південні штати. Південь виробляв три головні види продукції: тютюн, цукор, бавовну. Вони були сировиною для промислових підприємств Півночі та становили основу експорту США. Вирощування бавовни стосується не лише легкої промисловості. Із бавовни отримують нітроцелюлозу, яка потрібна для виробництва пороху, вибухівки. Хоча загалом економічний потенціал Півночі перевищував Південь і мав перспективу подальшого зростання. Проте північні штати напередодні війни перебували у складній ситуації: постійні грабежі банків, затонулі кораблі з продукцією, конкуренцію з Російською імперією на європейському ринку зерна — усе це призвело до економічної кризи.

Крім того, існувало різне бачення щодо центральної влади в США. Північні штати підтримували ідею посилення центральної влади. Південні — відстоювали ідею, що США мають стати об'єднанням незалежних держав, тобто конфедерацією.

До того часу, коли влада належала Демократичній партії, виборці якої переважно представляли Південь, суперечності вдавалося долати шляхом компромісів. Проте із зростанням кількості виборців на Півночі прихильники Півдня почали втрачати місця в конгресі, а зрештою зазнали поразки й на президентських виборах.

У 1861 р. президентом США було обрано лідера Республіканської партії А. Лінкольна. Його перемога була локальною, у десяти штатах Півдня він не отримав жодного голосу. Республіканці були противниками рабства. Плантатори Півдня розцінили це як загрозу своєму існуванню та взяли курс на відокремлення від США й створення окремої держави, де буде узаконено рабство.

У лютому 1861 р. утворилася Конфедерація Американських Штатів з 11 рабовласницьких штатів Півдня, що оголосили про вихід зі складу США. Своїм президентом вони обрали Джефферсона Девіса, а столицею проголосили місто Річмонд у штаті Вірджинія. Проте не всі рабовласницькі штати підтримали ідею Конфедерації. Три рабовласницькі штати — Делавер, Кентуккі та Міссурі — залишилися у складі США. Тобто спочатку війна спалахнула як боротьба за збереження єдності країни.

Джефферсон Девіс. 1859 р.

5. Громадянська війна в США. У квітні 1861 р. конфедерати захопили форт Самтер (поблизу міста Чарлстон), гарнізон якого зберігав відданість федеральній владі. У відповідь на це А. Лінкольн оголосив про призов до армії США 75 тис. доб-

? Визначте основні події Громадянської війни 1861—1863 рр. у США.

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА 1861—1865 рр. у США

Громадянська війна 1861—1865 рр. у США — війна між 11 рабовласницькими штатами Півдня, які вийшли зі складу федерації (конфедератами), і федеральним урядом Сполучених Штатів (федератами).

революцій і запровадження морської блокади Півдня. Ці події започаткували **Громадянську війну 1861—1865 рр. у США**.

Під час війни Північ мала перевагу над Півднем за кількістю населення та економічним потенціалом. Однак після початку війни на бік конфедератів перейшло близько третини офіцерів і генералів армії США, які походили з Півдня.

На першому етапі війни в 1861—1862 рр. ініціативу утримував Південь. Федерати, що вели боротьбу за відновлення єдності країни, уникали дій, які в майбутньому могли ускладнити їхні відносини з Півднем. Це дозволило конфедератам, армію яких очолював талановитий генерал Роберт Лі, досягти суттєвих успіхів і навіть створити загрозу столиці федератів — Вашингтону.

У війну на боці Конфедерації могла втрутитися Велика Британія, яка не бажала втрачати своїх постачальників бавовни та ринки збуту товарів на Півдні. Тому адміністрація А. Лінкольна почала діяти більш рішуче. У травні 1862 р. конгрес США прийняв закон про гомстеди (сімейні ферми). Так, будь-який американець, якщо він не воював проти Півночі, міг отримати

ПОТЕНЦІАЛ СТОРІН ПРОТИСТОЯННЯ В ГРОМАДЯНСЬКІЙ ВІЙНІ
1861—1865 рр. у США

Критерії	Північні штати (федерати)	Південні штати (конфедерати)
Кількість населення	71 %	29%
Кількість чоловіків призовного віку	81 %	19%
Промислове виробництво	92,6%	7,4%
Мережа залізниць	75 %	25 %

землю з державного фонду й стати її власником за умови, що оброблятиме її протягом п'яти років. Цей закон забезпечив підтримку федерального уряду в аграрних штатах Заходу.

У вересні 1862 р. А. Лінкольн оголосив, що з 1863 р. рабство на Півдні скасовується, а колишні раби як вільні громадяни можуть вступати до федеральної армії.

Завдяки звільненню рабів і наданню їм дозволу вступати до війська наприкінці війни федеральна армія налічувала близько 200 тис. темношкірих солдатів. Від цього часу громадянська війна стала боротьбою не лише за збереження єдності країни, а й проти рабства.

Здійснені заходи дозволили федератам у 1863—1865 рр. досягти перелому в ході війни й узяти до своїх рук воєнну ініціативу.

На початку липня 1863 р. в битві під Геттісбергом у Пенсільванії федеральна армія генерала Улісса Гранта завдала вирішальної поразки конфедератам і змусила їх відступити. Ця битва стала поворотною подією війни. У 1864—1865 рр. У. Грант розгромив конфедератів у чотирьох одночасних операціях.

У результаті цього генерал Р. Лі на початку квітня 1865 р. поблизу містечка Аппоматтокс підписав з У. Грантом акт про капітуляцію головної армії конфедератів.

Однією з найтрагічніших сторінок періоду завершення Громадянської війни став день 14 квітня 1865 р. У театрі Вашингтона було смертельно поранено президента А. Лінкольна. Проте це вже не змінило результатів війни.

Громадянська війна стала найкровопролитнішим протистоянням в історії США. Конфедерати втратили в ній майже 258 тис. осіб, а федерати — майже 360 тис. осіб. Війна закріпила провідну роль Півночі в економічному та політичному житті країни й зберегла єдність США як держави. Було зруйновано основи плантаційного господарства й остаточно визначено фермерський шлях розвитку американського сільського господарства.

6. Реконструкція Півдня. Після завершення Громадянської війни в південних штатах розгорнулася так звана **Реконструкція Півдня**. Із 1865 р. після дворічної «м'якої реконструкції» адміністрації президента Е. Джексона відповідно до законів,

СПІВВІДНОШЕННЯ СИЛ
У ГРОМАДЯНСЬКІЙ ВІЙНІ
1861—1865 рр. у США

Воююча сторона	Населення (на 1861 р.)	Мобілізовано
Федерати	22 339 968	2 803 300
Конфедерати	9 103 332	1 064 200
Загалом	31 443 300	3 867 500

Предметом дослідження сучасних істориків є участь жінок у Громадянській війні в США. Досить поширеною є точка зору, що війна була справою чоловіків, а жінок зображували як медсестер, шпигунок або домогосподарок. Офіційно в арміях федератів і конфедератів служба жінок заборонялася. Проте існує чимало прикладів того, як жінки, маскуючись під чоловіків, вступали на службу. В армії конфедератів дослідники називають щонайменше 250 таких випадків, а в армії федератів — щонайменше 400. Присутність жінок на військовій службі ставала викликом для панівних у XIX ст. уявлень про становище жінки. Жінки брали безпосередню участь у Громадянській війні. Як наслідок вони отримували поранення, опинялися в полоні, гинули на полі бою. При цьому жінки воювали суто за власним вибором, розуміючи всі його ризики. Сьогодні в США жінок допущено до військової служби, проте вони не мають права брати участь у бойових діях.

? Які заходи включає Реконструкція Півдня?

Реконструкція Півдня —

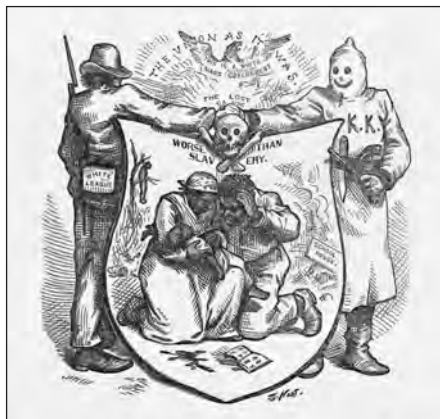
перетворення в південних штатах, здійснювані федеральним урядом США з метою ліквідації органів влади, установ, законів і традицій, що склалися там у період панування плантаторів.

Афроамериканці — назва, що використовується щодо громадян США африканського походження.

Ку-клукс-клан — ультраправа расистська організація в США, створена на ідеях переваги й домінування білого населення.

Вільновідпущеники голосують у Новому Орлеані. 1867 р.

Ку-клукс-клан. Художник Томас Наст. Карикатура 1874 р.

прийнятих республіканською більшістю конгресу, розпочалася «радикальна реконструкція». За «Законом про війсьну реконструкцію» (1867 р.) територію штатів Півдня поділили на п'ять військових округів, очолюваних генералами федеральної армії. Під наглядом командувачів округів у кожному штаті на основі загального виборчого права (включно з **афроамериканцями**, як тепер називали колишніх темношкірих рабів) обиралися місцеві законодавчі збори, що розробляли нові демократичні конституції. Вони мали затвердити прийняті конгресом США в червні 1866 р. 13-ту поправку до Конституції про скасування рабства та 14-ту поправку, за якою право голосу надавалося всім чоловікам — жителям США віком від 21 року (за винятком індіанців). Після цього штати Півдня знову приймалися до США, а військова адміністрація ліквідовувалася.

Після виконання умов «Закону про війсьну реконструкцію» конгрес знову відновив у складі США в 1868 р. Арканзас, Південну Кароліну, Північну Кароліну, Луїзіану, Джорджію, Алабаму та Флориду, у 1870 р. — Міссісіпі, Техас і Вірджинію.

Під час здійснення Реконструкції Півдня землі всіх плантаторів, які брали участь у війні, примусово продали. У результаті на Півдні значно збільшилася кількість фермерських господарств. Одночасно із цим чимало колишніх рабів, не маючи освіти, спеціальності, землі й засобів до існування, були приречені на злидні та економічну залежність від білого населення. У результаті цього афроамериканці не мали можливостей для політичної активності та ставали джерелом постійного соціального напруження в регіоні.

У 1866 р. на Півдні виник **Ку-клукс-клан** — таємна організація, метою якої було протидіяти Реконструкції Півдня шляхом поширення переконань у перевазі білої людини. Члени товариства, одягнені в білі балахони з каптурами, залякували афроамериканців, перешкоджаючи їхній участі в голосуванні. Через численні акти насильства, які чинили члени товариства в 1870—1871 рр., влада прийняла закони щодо припинення його діяльності.

У 1872 р. федеральна влада, вважаючи основні завдання Реконструкції Півдня виконаними, здійснила кроки для досягнення примирення з колишніми противниками. Конгрес прийняв «Закон про загальну амністію», який відновлював у політичних правах усіх колишніх прибічників Конфедерації, за винятком 500 осіб.

На президентських виборах 1876 р. кандидати від демократів і республіканців набрали однакову кількість голосів. За домовленістю між Демократичною та Республіканською партіями президентом США став республіканець Розерфорд Гейз. За підтримки демократів він вивів із Півдня останні частини федеральної армії та фактично відмовився від відповідальності центральних органів влади за дотримання громадянських прав афроамериканців. Компроміс демократів і республіканців **1877 р.** вважається датою завершення Реконструкції Півдня.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- особливості соціально-економічного розвитку США в першій половині XIX ст.;
- те, які зміни відбувалися в політичному розвитку США до початку Громадянської війни;
- сутність «доктрини Монро»;
- основні передумови, особливості та результати Громадянської війни в США;
- вплив Реконструкції Півдня на розвиток США.

Запитання і завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Я запитую — ви відповідаєте». *Правила гри.* Учні та учениці складають три запитання за розглянутим матеріалом, що передбачають коротку відповідь. Учитель/учителька збирає аркуші, перемішує та роздає в довільному порядку. Учні та учениці мають дати відповіді на зазначені запитання.
2. Які з особливостей соціально-економічного розвитку США в цей період ви вважаєте визначальними для формування уявлення про нього? Поясніть свою думку. 3. Наведіть перелік основних характеристик політичного життя США. 4. Оцініть місце й значення «доктрини Монро» в розвитку подій в Америці. 5. Проаналізуйте передумови Громадянської війни в США та висловіть аргументоване припущення, чи можна було розв'язати суперечності мирним шляхом. 6. Як зазначають американські історики, під час Громадянської війни «кожна зі сторін залишала війну з надією на блискavicну перемогу». Висловіть свою думку, чому ці надії не справдилися й чому врешті-решт перемогла Північ. 7. Наведіть здобутки та втрати Реконструкції Півдня.
8. Простежте за картою (с. 98) процес територіального зростання США в 1803—1867 рр. 9. Складіть таблицю «Зростання території США в 1803—1867 рр.».

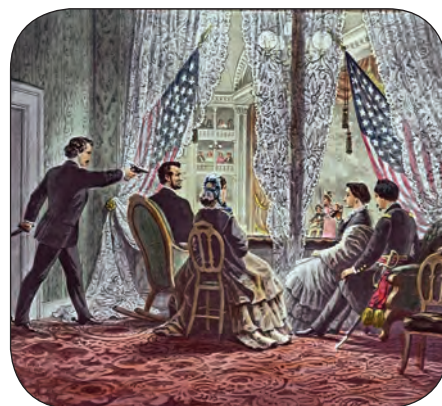
Назва території	Якій державі належала	Рік приєднання до США

10. Робота в малих групах. Обговоріть і розв'яжіть пізнавальну задачу. Для обґрунтування своєї позиції доцільно скористатися додатковими джерелами. У роки Громадянської війни 1861—1865 рр. на Півночі досить часто замислювалися над тим, чи варто визволення рабів крові населення Півночі. Чому, на вашу думку, виникло таке питання? Яку відповідь на нього могли давати представники влади й різних суспільних верств? **11. Робота в парах.** Розподіліть ролі та розіграйте уявний діалог між плантатором із Півдня та підприємцем із Півночі про переваги й труднощі в їхній господарській діяльності.

Працюємо з хронологією

- **1823 р.** — проголошення «доктрини Монро».
- **1861—1865 рр.** — Громадянська війна в США.
- **1865—1877 р.** — Реконструкція Півдня.

Убивство А. Лінкольна.
Малюнок із коміксу 1900 р.

§ 14. Утворення незалежних держав у Латинській Америці

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: дізнатися про становище Латинської Америки наприкінці XVIII — на початку XIX ст.; з'ясувати особливості першого успішного антиколоніального виступу в Латинській Америці, який відбувся на острові Гаїті; визначити основні передумови початку боротьби латиноамериканців за визволення від колоніального панування; проаналізувати розгортання війни за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці й процес здобуття незалежності Бразилією.

? Визначте характерні риси становища Латинської Америки в цей період.

За доби Великих географічних відкриттів португальський мореплавець Педру Кабрал відкрив східну частину Південної Америки. Тривалий час португальці із заснованих тут колоній вивозили лише цінні породи деревини, які називали «пау-бразил». Ця назва — Бразилія — із часом закріпилася за цією частиною Латинської Америки.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Які європейські держави мали колоніальні володіння в Південній Америці наприкінці XVIII ст.? 2. Що таке національно-визвольна боротьба? 3. Наведіть приклади національно-визвольної боротьби народів тогочасної Європи.

1. Латинська Америка наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Назву «Латинська Америка» вживають щодо країн Південної і Центральної Америки та островів Карибського моря. Панування тут упродовж трьох століть європейських колонізаторів спричинило поширення в цій місцевості іспанської, португальської та французької мов, які походять від давньої латинської мови, що й обумовило назву регіону.

Наприкінці XVIII ст. більшість території Латинської Америки належала Іспанії. Її колоніальні володіння були об'єднані в чотири віцекоролівства — Ла-Плата (сучасні Аргентина, Уругвай, Парагвай, Болівія), Нова Гранада (Колумбія, Панама, Венесуела, Еквадор), Нова Іспанія (Мексика й частина Центральної Америки), Перу (Чилі та Перу). Іспанія володіла також островами Куба, Пуерто-Рико та Гаїті. Португалії належала Бразилія, яка займала близько половини всієї території Південної Америки.

Колонія Сан-Домінго на острові Гаїті складалася із французької (західної) та іспанської (східної) частин, а Гвіана поділялася на колоніальні володіння Великої Британії, Нідерландів і Франції. В усіх колоніях європейців у Латинській Америці влада належала колоніальній адміністрації, що призначалася з метрополій.

Населення Латинської Америки цього періоду становили індіанці (корінні жителі регіону), європейські переселенці, вихідці з Африки й ті, хто народився від мішаних шлюбів. У складі 16-мільйонного населення іспанських колоній близько 7,5 млн осіб становили індіанці, 5,3 млн осіб — метиси (народжені від європейців та індіанців), мулати (народжені від європейців і темношкірих) і самбо (нащадки темношкірих та індіанців), 3 млн осіб — креоли (нащадки європейських переселенців, які народилися в колоніях). Населення португальської Бразилії становило 3,2 млн осіб, серед яких було 1,3 млн темношкірих рабів. Загалом у тогочасній Латинській Америці налічувалося близько 2 млн темношкірих рабів.

Більшість індіанців перебувала у власності держави. Вони сплачували подушний податок, відробляли обов'язкову трудову повинність, безкоштовно працюючи на копальнях, будівництві тощо. Змінювати місце проживання без дозволу колоніальної адміністрації їм заборонялося. Латифундисти (великі землевласники) забирали землі індіанців, а їх самих перетворювали на найманих працівників. Лише невелику кількість латиноамериканців становили вільні селяни-скотарі (гаучо в Ла-Платі та льянеро в Новій Гранаді). Значна частина працюючого населення складалася з боргових рабів-пеонів, залежність яких переходила й на наступні покоління. На плантаціях цукрової тростини в Бразилії працювали темношкірі раби. Індіанці, афроамериканці, метиси, мулати й самбо позбавлялися можливості обіймати посади в колоніальній адміністрації та органах місцевого самоврядування.

Більшість місцевої аристократії (креолів) становили досить заможні власники плантацій, торговельних підприємств тощо. Вони були невдоволені високими податками, дозволом вивозити свою продукцію лише до метрополій, існуванням державних монополій (виключних прав) на продаж солі, тютюну та інших товарів. Оскільки креолам також заборонялося обіймати адміністративні посади, вони виступали за надання колоніям самоуправління.

2. Повстання на острові Гаїті. Перший успішний у Латинській Америці антиколоніальний виступ розпочався в колонії Сан-Домінго на острові Гаїті. Тут зосереджувалося близько 500 тис. темношкірих рабів і мулатів, якими володіли 4—5 тис. родин плантаторів. Жахливі умови праці на цукрових плантаціях часто спричиняли протести. Звістки про події в охопленій революцією Франції мали значний вплив на ситуацію в колонії.

Наприкінці серпня 1791 р. на острові спалахнуло повстання, у якому взяли участь понад 10 тис. рабів. До них приєдналися «марони» (утеклі темношкірі раби) і «маленькі білі» (дрібні фермери, наймані працівники, ремісники). Очолив повстанців колишній раб Франсуа Домінік Туссен, якого пізніше почали називати Лувертюром (від франц. — «відкриття») за те, що він відкрив усім шлях до свободи. Йому вдалося звільнити рабів. Після того як Національний конвент оголосив про скасування рабства у французьких колоніях і визнав владу Ф. Туссена, той домігся виведення з Гаїті британських та іспанських військ, підпорядкував своїй владі весь острів, перетворив його на керовану афроамериканцями країну під протекторатом Франції і проголосив себе її генерал-губернатором. Пізніше Ф. Туссен оприлюднив Конституцію Гаїті, яка підтвердила скасування рабства, оголосила рівність усіх громадян перед законом, недоторканність приватної власності. За Францією зберігалася лише формальна влада над країною. Перший

Вирішальне значення для становища людини в Латинській Америці мали її походження та колір шкіри. Перше місце посідали білі, що походили з Європи, далі йшли креоли, за ними — метиси, мулати, самбо та індіанці. Нижчими за всіх вважали темношкірих, що походили від африканських рабів.

? Визначте передумови та результати повстання на острові Гаїті.

Франсуа Домінік Туссен. Невідомий художник. XIX ст.

консул Наполеон Бонапарт спробував відновити контроль Франції над Гаїті, однак не зміг подолати опір місцевого населення. Тоді представники французької влади запросили керівника повстанців для підписання угоди, затримали й кинули у в'язницю, де він і помер.

Однак опір не припинився. Через два роки боротьба повстанців завершилася перемогою. У **1804 р.** тут проголосили створення першої в Латинській Америці незалежної держави — Гаїтянської республіки. Це було єдине в історії людства успішне повстання рабів. Проте його правитель організував різанину білого населення, щоб не залишати в країні потенційних ворогів і помститися за страчених повстанців.

? Визначте передумови Війни за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці.

3. Передумови боротьби латиноамериканського населення проти іспанського панування. Розгортанню національно-визвольної боротьби в іспанських колоніях сприяло послаблення зв'язків із метрополією під час наполеонівських війн.

Ініціаторами національно-визвольної боротьби латиноамериканських колоній виступили креоли. Вони обурювалися тим, що іспанська влада забороняла їм торгувати з будь-якими країнами, крім Іспанії. За звільнення від іспанської залежності виступала більшість офіцерів, що походили з креольських родин. Найбільш рішуче були налаштовані селяни й ремісники, які походили з індіанців і метисів. Вони прагнули звільнитися від утисків латифундистів, лихварів та стати самостійними господарями. Здобути свободу сподівалися численні темношкірі раби. На початку XIX ст. усі вони стали усвідомлювати себе латиноамериканцями, повноправними жителями цієї території, що мають невід'ємне право визначати її долю.

Поштовхом до початку боротьби стали події в Іспанії, коли туди вторглися французькі війська, а іспанський престол Наполеон I передав своєму брату Жозефу Бонапарту. Перед населенням іспанських колоній у Латинській Америці постала складна проблема: підтримати нову владу, підкорятися старому королю чи брати владу у свої руки. Лідери боротьби із французькими загарбниками в Іспанії відмовилися надати самоврядування колоніям, що збільшило кількість прибічників остаточного розриву з метрополією.

? Якими були основні події Війни за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці?

4. Війна за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці (1810—1826 рр.). Звістки про поразку урядових сил в Іспанії в боротьбі з Наполеоном та її окупацію французькими військами, виникнення ситуації безвладдя в колоніях стали приводом до початку збройної боротьби.

Влітку **1810 р.** в найбільших центрах іспанських колоній (Буенос-Айрес, Каракас, Кіто, Богота) спалахнули повстання, унаслідок яких там було повалено іспанську владу. Ці події вважають початком Війни за незалежність іспанських колоній

УТВОРЕННЯ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ У ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ

у Латинській Америці. Оскільки в різних частинах континенту вона мала свої особливості, виділяють три головні її регіони: Венесуела і Нова Гранада (сучасна Колумбія), південь Латинської Америки, Мексика.

Спочатку центром боротьби стала Венесуела, де національно-визвольний рух очолювало створене креолами «Патріотич-

Сімон Болівар. Художник Хуан Ловера. 1827 р.

Сімон Болівар — латиноамериканський військовий і державний діяч, лідер Війни за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці. Під впливом поглядів європейських просвітителів С. Болівар прагнув звільнити Латинську Америку від іспанського панування. До Венесуели він повернувся переконаним республіканцем і розпочав боротьбу з колонізаторами. Вдячні нащадки назвали йому почесний титул «Визволитель».

Коханою жінкою С. Болівара була Мануела Саенс. У 1822 р. вона втекла від свого чоловіка та зустріла С. Болівара, із яким залишилася до кінця його життя. За врятування С. Болівара під час «Вересневої змови» 1828 р. вона отримала від нього титул «Визволителька визволителя». Наприкінці ХХ ст. дослідники визнали М. Саенс жіночим символом війн ХІХ ст. Колумбійський соціолог Хелен Гарсес писав, що історія М. Саенс і С. Болівара стала для Латинської Америки символом вічного кохання всупереч усьому, тогочасною історією Ромео і Джульєтти.

не товариство». Воно вимагало рішучих дій від креольської знаті, до якої перейшла влада в Каракасі після повалення іспанської влади. Одним із лідерів молодих венесуельських патріотів став **Сімон Болівар**.

У липні 1811 р. Національний конгрес проголосив створення незалежної республіки Венесуела. Її Конституція визначила основні громадянські права, скасувала іспанські титули та повинності. Однак нова влада не ліквідувала рабство й не задовольнила потреб індіанців і метисів. Цим скористалася іспанська влада, яка, налаштувавши частину селян проти господарів-креолів, залучила їх на свій бік.

Поразки змусили С. Болівара піти на рішучі кроки. Він оголосив про скасування рабства й наділення селян землею в разі перемоги. Це дозволило йому залучити до своєї армії значну кількість добровольців. У 1816 р. розпочався новий етап війни, що завершився в 1821 р. визволенням Венесуели й Нової Гранади від іспанського панування. Того ж року ухвалили рішення об'єднати звільнені землі у федеративну республіку Велика Колумбія. Президентом країни тимчасово обрали С. Болівара. Війна з перемінним успіхом тривала протягом 1812—1816 рр.

У цей самий час південь Латинської Америки також охопила визвольна війна. У липні 1816 р. тут проголосили незалежність Сполучених провінцій Ла-Плати (від 1826 р. — Аргентина). На початку 1817 р. генерал-креол Хосе де Сан-Мартін, зібравши сильну армію, здійснив важкий перехід через гірські пасма Анд до Чилі. Повстанці розгромили іспанські війська. У квітні 1818 р. було проголошено незалежність Чилі. У 1820—1821 рр. Х. де Сан-Мартін здійснив похід до Перу, де після перемоги над іспанськими військами в липні 1821 р. проголосив незалежність країни. Однак іспанські війська продовжували утримувати високігірні райони Верхнього Перу. Лише через три роки цю частину країни остаточно звільнили від іспанського панування завдяки допомозі С. Болівара. Утворену тут державу на його честь назвали Болівією. Незалежність проголосили також Парагвай (1811 р.) та Уругвай (1825 р.).

Успішній боротьбі населення Латинської Америки сприяло те, що держави Священного союзу не змогли прийти на допомогу Іспанії через появу «доктрини Монро» й загрозу Великій Британії втрутитися в ситуацію.

У вересні 1810 р. Війна за незалежність охопила Мексику. Вона поєднувалася з боротьбою рабів, індіанців-селян і міської бідноти за зміну свого становища. Спочатку повстання очолював сільський священник Мігель Ідальго, а після його загибелі — священник Хосе Марія Морелос. У 1813 р. повстанці проголосили незалежність Нової Іспанії, але через два роки іспанські війська розгромили їх і відновили своє панування. Політична нестабільність у метрополії та постійне гноблення спонукали місцеву креоль-

ську верхівку до поновлення боротьби. Нове антиіспанське повстання очолив полковник-креол Агустін де Ітурбіде. У 1821 р. він очолив новостворену незалежну Мексиканську імперію. Після її краху в 1823 р. постала незалежна федеративна республіка об'єднаних провінцій Центральної Америки.

У січні 1826 р. латиноамериканським військам здався останній іспанський гарнізон на острові Чілое. Війна за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці завершилася перемогою. У володінні Іспанії залишилися лише острови Куба та Пуерто-Рико в Карибському морі.

Для новостворених незалежних держав Латинської Америки наступні десятиліття XIX ст. стали періодом відстоювання своєї незалежності й розбудови нових державних структур.

5. Здобуття Бразилією незалежності. Упродовж XVIII ст. португальська колонія Бразилія успішно розвивалася завдяки відкритим там покладам алмазів і золота. Її населення збільшилося в десять разів і зрівнялося з метрополією. У період «золотої лихоманки» 1740—1760 рр. сюди щорічно завозилося 50 тис. темношкірих рабів. На бразильських копальнях у 1780—1820 рр. видобули понад 524 тонни золота. Розвиток Бразилії прискорився після того, як у 1808 р. внаслідок вторгнення війська Наполеона Бонапарта до Португалії сюди переїхав королівський двір. Після цього торговельну монополію, різноманітні обмеження та інші елементи колоніальної системи фактично ліквідували. У 1815 р. Бразилія здобула новий статус і перетворилася з колонії на рівноправну частину Португальського королівства.

Після повернення в 1821 р. до Португалії короля Жуана VI правлячі кола метрополії спробували повернути Бразилію до колоніального стану. У відповідь на це в країні швидко поширився рух під гаслом «Свобода або смерть!». Місцева знать, здолавши за допомогою загонів ополчення португальські гарнізони, створила бразильський уряд і примусила залишеного королем принца-регента видати маніфест про незалежність країни. У вересні **1822 р.** було оголошено про повний розрив відносин із Португалією. Ця подія вважається датою проголошення незалежності країни. Бразилія стала імперією на чолі з імператором Педру I. За формою державного правління це була конституційна монархія. Невирішеною проблемою після здобуття Бразилією незалежності залишилося рабство. Воно було скасовано під тиском Великої Британії в 1888 р.

Невдоволення рабовласників призвело до кризи в країні. Її розв'язав військовий переворот 1889 р., під час якого в Бразилії було ліквідовано монархію та встановлено республіку.

Агустін де Ітурбіде. Художник Олео Примітиво Міранда. 1865 р.

? Як відбулося здобуття незалежності Бразилією?

Проголошення незалежності Бразилії. Художник Франсуа-Рене Моро. 1844 р.

Працюємо з хронологією

- **1804 р.** — створення першої в Латинській Америці незалежної держави — Гаїтянської республіки.
- **1810—1826 рр.** — Війна за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці.
- **1822 р.** — проголошення незалежності Бразилії.

Практичне заняття за розділом II

rnk.com.ua/100853

Узагальнення за розділом II

rnk.com.ua/100853

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом II

rnk.com.ua/100853

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- особливості становища Латинської Америки наприкінці XVIII — на початку XIX ст.;
- результати національно-визвольної боротьби на Гаїті;
- передумови Війни за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці;
- основні здобутки Війни за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці;
- особливості здобуття незалежності Бразилією.

Запитання і завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Відгадайте героя (героїню)». *Правила гри.* Учитель/вчителька записує на картці прізвище історичного діяча або діячки та кладе її до конверта. Учні та учениці мають за допомогою заздалегідь визначеної кількості запитань (наприклад, десяти) відгадати, про кого йдеться. Учитель/вчителька може відповідати лише «так», «ні» або «частково». Гру можна проводити в парах, малих групах або з усім класом.
2. Наведіть факти, які дозволяють стверджувати, що в Латинській Америці наприкінці XVIII — на початку XIX ст. сформувалася відмінна від інших національно-культурна спільнота. 3. Якими були особливості повстання на острові Гаїті як першого успішного антиколоніального виступу в Латинській Америці? 4. Чим був обумовлений початок національно-визвольної боротьби в іспанських колоніях у Латинській Америці? 5. Наведіть обґрунтоване судження щодо того, у чому полягає значення Війни за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці для розвитку регіону. 6. Порівняйте процес здобуття незалежності Бразилією та Війну за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці.
7. Покажіть на карті атласу події, пов'язані з розгортанням національно-визвольного руху та утворенням незалежних держав у Латинській Америці. 8. Складіть у зошиті таблицю «Утворення незалежних держав у Латинській Америці».

Дата створення	Назва держави

9. **Колективне обговорення.** Проведіть дискусію за запитанням «Чи існували інші шляхи розвитку Латинської Америки та як міг виглядати регіон у разі їх здійснення?». 10. **Робота в парах.** Обговоріть і розв'яжіть пізнавальну задачу. Чому, на вашу думку, І. Франка, який брав активну участь в українському національному русі в Галичині, зацікавила постать С. Болівара? Що з його діяльності могло бути корисним для українського руху? 11. За додатковими джерелами інформації складіть історичний портрет С. Болівара. Скористайтеся відповідним планом-схемою в додатках до підручника (с. 224).

Розділ III. Модернізація країн Європи та Америки в останній третині XIX — на початку XX ст. Пробудження Азії

§ 15. Основні тенденції соціально-економічного й політичного розвитку провідних країн Західної Європи та Америки

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначити характерні риси соціально-економічного розвитку тогочасних провідних країн світу в другій половині XIX — на початку XX ст.; аналізувати формування колоніалізму та його наслідки для народів світу; розкривати особливості політичного розвитку й робітничого руху в провідних країнах світу.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Що таке індустріальна революція? Коли й де вона розпочалася? 2. Якими були результати та наслідки індустріальної революції? 3. Покажіть на карті атласу провідні країни світу в першій половині XIX ст. 4. Назвіть панівні тенденції соціально-економічного та політичного розвитку в першій половині XIX ст.

1. Розвиток промисловості. Друга половина XIX — початок XX ст. характеризувалися подальшим розвитком індустріального суспільства в провідних країнах світу. За цей період промислове виробництво зросло тут майже втричі. Особливо швидко розвивалася важка промисловість. Виплавка сталі, чавуну, видобуток вугілля, виробництво машин та обладнання стали показниками могутності країни.

ВИПЛАВКА СТАЛІ, ЧАВУНУ ТА ВИДОБУТОК ВУГІЛЛЯ, млн тонн

Показники	Рік	Велика Британія	Франція	Німеччина	США
Виплавка сталі	1871	0,3	0,08	0,25	0,07
	1900	4,9	1,56	6,6	10,2
Виплавка чавуну	1871	6,6	0,9	1,56	1,7
	1900	9,0	2,7	8,5	13,8
Видобуток вугілля	1871	117,0	13,3	37,9	41,9
	1900	225,0	33,4	149,8	240,8

Найбільших успіхів було досягнуто в металургії, машинобудуванні, транспорті. Разом із появою нових галузей промисловості (електротехнічної, хімічної тощо) це докорінно змінило повсякденне життя людей.

Розгортання **індустріалізації** потребувало нових форм організації виробництва та значних фінансових інвестицій (вкладень із метою отримання прибутку).

Для залучення капіталу для вирішення широкомасштабних економічних завдань набуло поширення **акціонування**.

Значні фінансові ресурси, зосереджені в руках вузького кола банкірів і промисловців, зумовили посилення їхньої ролі в політичному житті суспільства. Цей вузький прошарок дістав назву **фінансової олігархії**.

? Що зумовило появу монополій?

Індустріалізація — створення великої машинної індустрії, що виготовляє машини й обладнання та є базою для подальшого розвитку промисловості.

Акціонування — об'єднання капіталу кількох власників із подальшим отриманням прибутку та розподілом його залежно від внесеної частки.

Купуючи акції та в такий спосіб вкладаючи вільні кошти в корпорації, дрібні власники не брали безпосередньої участі в їхній роботі, несли обмежену відповідальність за борги компаній, що стимулювало їх інвестиції в ризиковані, але прибуткові комерційні проекти. Фінансування компаніями промислового виробництва, будівництво залізниць за рахунок продажу населенню своїх акцій створювали майже необмежені можливості для їх зростання. Так, у Франції на початку XX ст. налічувалося 6,3 тис. акціонерних товариств, і їхня кількість щорічно збільшувалася на 600—700 компаній.

Монополія — встановлення підприємцем або групою підприємців контролю над однією або кількома галузями виробництва з метою збільшення прибутків і ліквідації конкуренції.

Синдикат — монополістичне об'єднання, характерною рисою якого є розподіл замовлень, закупівля сировини та реалізація готової продукції через єдину систему збуту. Члени синдикату зберігають виробничу самостійність, але втрачають комерційну.

Трест — монополістичне об'єднання, у межах якого всі учасники повністю втрачають самостійність (як виробничу й комерційну, так і юридичну). Трестом керує головна компанія.

Картель — монополістичне об'єднання, учасники якого укладають між собою договір про регулювання обсягів виробництва, умов збуту й найму робочої сили з метою отримання монопольного прибутку. Члени картелю зберігають виробничу та комерційну самостійність.

Концерн — одна з найрозвиненіших форм монополій, об'єднання багатьох промислових, фінансових і торговельних підприємств, що формально зберігають самостійність, але фактично контролюються головною компанією.

Протекціонізм — політика держави, спрямована на захист власної економіки від іноземної конкуренції.

Створення великої машинної індустрії привело до концентрації виробництва та виникнення **наприкінці XIX ст.** нових форм виробничих об'єднань — **монополій** у формах **синдикатів, трестів, картелів, концернів**, що відрізнялися за рівнем об'єднання сфер діяльності та інтересів. Раніше за інші країни цей процес розпочався в США. Монополії намагалися встановити своє панування на ринку в провідних галузях промисловості. Експансія капіталу в слаборозвинені країни давала можливість отримувати вищі прибутки.

Монополізація промисловості стала серйозним випробуванням принципу ринкової економіки — вільної конкуренції. Вона спричинила й зміну ділових відносин між підприємцями. В окремих галузях господарства монополісти обмежували вільну конкуренцію, а іноді й гальмували поширення прогресивних технологій. Проте монополізація не знищила конкуренцію, а лише перенесла її в іншу площину: боротьба між монополістичними об'єднаннями розгорталася вже на світовому ринку.

Стрімке зростання промисловості, з одного боку, зумовило розширення внутрішніх ринків, а з іншого — сприяло зростанню зовнішньої торгівлі. Національним виробникам було тісно на внутрішньому ринку (товарів вироблялося більше, ніж їх міг купити споживач), і вони прагнули завоювати нові ринки збуту. Це зумовлювало гостру боротьбу за контроль над ринками. Дуже поширеним став демпінг, тобто імпорт товарів за заниженими цінами з метою знищити конкурентів, захопити ринок, а вже потім диктувати свої умови. У відповідь на захист національного виробництва ставала держава, яка почала обмежувати доступ іноземних товарів. Така державна політика, що змінила вільну торгівлю (фрітредерство), дістала назву **протекціонізм**. Проте Велика Британія, яка мала величезні колоніальні володіння та була «володаркою морів», могла собі дозволити продовжувати політику фрітредерства до Першої світової війни.

Обмеження торгівлі, висока вартість доставки товару і, відповідно, зростання собівартості зумовили появу нового явища в економічному розвитку. Замість вивезення товару промислово розвинені країни почали вивозити капітал до тих країн, де прибуток був значно вищим. Лідерами у вивезенні капіталу були Велика Британія, Франція, Бельгія, США тощо.

Ще однією важливою тенденцією в розвитку провідних країн світу було зростання ролі держави в економічних процесах. Державні субсидії (виплати), замовлення, регулювання ставали вагомими чинниками економічного розвитку, особливо в тих країнах, де промисловий розвиток розпочався пізніше, — Німеччині, Росії, Італії, Австро-Угорщині, Японії.

Зростання ролі держави зумовило збільшення частки державних службовців, які обслуговували державний апарат (чиновники) або виконували соціальне замовлення держави (учителі, юристи тощо).

ПРОВІДНІ ДЕРЖАВИ СВІТУ ЗА ЧАСТКОЮ
В ПРОМИСЛОВОМУ ВИРОБНИЦТВІ, %

Країна	1871 р.	1900 р.	1913 р.
США	23	31	36
Велика Британія	32	18,5	14,1
Німеччина	13,2	16,6	15,7
Росія	3,7	5,6	5,5
Франція	9	7,1	6,4
Австро-Угорщина	3	4,7	4,4
Італія	1	2,5	3
Інші країни	15,1	14	14,9

? **Робота в малих групах.** Проаналізуйте дані таблиці, обговоріть і визначте: **1.** Які держави вийшли в лідери промислового виробництва напередодні Першої світової війни? **2.** Чим можна пояснити зміну лідерів у промисловому виробництві?

Завершення становлення нової економіки спричинило значні соціальні зміни. Сформувався основні групи індустріального суспільства — підприємці та наймані працівники. У середовищі різних соціальних груп зароджувався прошарок суспільства, який згодом дістав назву **середній клас**.

2. Розвиток сільського господарства. У розвитку сільського господарства чітко визначилися два напрями господарювання: фермерський, поширений у США й Канаді, та пруський (удосконалення поміщицького господарства). Сутність цих напрямів полягала в переході сільського господарства від натурального до товарного.

Фермерський шлях передбачав здійснення цього процесу негайно, тоді як пруський пропонував поступове пристосування існуючих відносин до потреб ринкової економіки. Для Європи було характерним поєднання цих напрямів. Це пояснюється тим, що земельна аристократія, яка відігравала провідну роль у країнах Центральної та Східної Європи, чинила активний опір необхідним змінам. Незалежно від того, у який спосіб розвивалося сільське господарство, виробництво його продукції помітно збільшилося, проте воно не встигало за розвитком промисловості та зростанням міст. У результаті європейські країни були основними покупцями сільськогосподарської продукції з Америки та Росії.

Сільське господарство європейських країн, що базувалося на дрібному селянському господарстві, починаючи із 70-х рр. XIX ст. охопила тривала криза. Через розвиток транспорту сільськогосподарська продукція із США, Канади, Аргентини, Австралії стала значно дешевшою за європейську. Європейські селяни, задавлені конкуренцією, масово розорявалися, продавали свої ділянки, майно й переселялися до міст, де попо-

Карикатура на монополізацію

? На яких наслідках монополізації наголошує карикатура? Чому монополії не змогли знищити дрібний бізнес?

Середній клас — люди з певним достатком, майном, рівнем освіти та статусом у суспільстві. Чим ширшою є база середнього класу, тим більш стабільне суспільство.

? Чому загальною тенденцією розвитку сільського господарства було укрупнення земельних володінь?

На 1900 р. на українських землях вироблялося 43% світового врожаю ячменю, 20% — пшениці і 10% — кукурудзи. На 1913 р. промислове виробництво на українських землях становило 48% Російської імперії. Також нафтові родовища Галичини давали 4% світового видобутку нафти.

У той час, як у промисловості відбувалася індустріалізація, у сільському господарстві теж відбулися важливі зрушення, які дозволили йому вийти з хронічної кризи. Були винайдені технології не просто відновлення родючості землі (внесення гною, попелу, кісткового борошна, намулу тощо), а покращення її якості, що призвело до стрімкого зростання врожайності. Ця революційна зміна була досягнута завдяки використанню гуано (пташиного посліду), яке добували на західному узбережжі Латинської Америки й островах Тихого океану.

Кораблі біля перуанського берега, що очікують на гуано

внювали лави бідняків. У Великій Британії такий прошарок суспільства, як селянство, узагалі зник. Ті, хто зміг витримати конкуренцію, були змушені пристосовувати своє господарство до вимог ринку, запроваджувати нові технології.

? Які причини були ключовими в загарбанні колоній: економічні чи політичні?

Колоніалізм — політичне, економічне й духовне поневолення слаборозвинених країн більш розвиненими.

Колоніальна імперія — велика держава (метрополія) із залежними територіями (колоніями), які зазнають нещадного пограбування та експлуатації.

3. Формування колоніалізму. Від часу Великих географічних відкриттів становлення світової системи господарства на основі експансії європейського капіталу нерідко здійснювалося насильницькими методами. Європейці активно підкорювали своїй владі народи та країни Африки, Азії, перетворюючи їх на свої володіння. Формувався **колоніалізм** як система відносин між країнами. На межі XIX—XX ст. завершився процес створення **колоніальних імперій**. Вони стали основною ознакою великих держав — Великої Британії, Франції, Німеччини, США, Росії, Японії. Колонії перетворювалися на джерело ресурсів і гарантований ринок збуту товарів.

Отже, наприкінці XIX ст. в країнах Західної та Центральної Європи й Північної Америки завершився процес становлення індустріального суспільства. Ці країни утворювали зону «передового розвитку». Країни Південної, Південно-Східної та Східної Європи, Росія, Японія стали на шлях індустріального розвитку дещо пізніше. Решта країн залишалися економічно відсталими. Найвний у них традиційний (аграрний) спосіб виробництва не забезпечував розвитку. Під цим кутом зору можна говорити про певні позитивні риси колоніалізму, який руйнував старе, традиційне господарство та залучав колонії до більш прогресивного на той час економічного процесу. Згодом це пришвидшило розвиток відсталих регіонів.

РОЗМІРИ КОЛОНІАЛЬНИХ ВОЛОДИНЬ ТА КІЛЬКІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ

Країна	1875 р.		1900 р.	
	Площа, млн км ²	Населення, млн осіб	Площа, млн км ²	Населення, млн осіб
Велика Британія	22,5	250,0	32,7	370,0
Франція	1,0	6,0	11,0	50,0
Німеччина	—	—	2,6	12,0
США	1,5	0,05	1,9	9,0
Японія	—	—	0,03	2,8

Нові явища в розвитку країн стали підґрунтям створення різних економічних і політичних теорій, які прагнули пояснювати те, що відбувається у світі.

Англійський економіст Дж. Гобон у книзі «Імперіалізм» (1902 р.) описав нові особливості. Він відзначив, що Велика Британія почала отримувати прибуток від вивезення капіталу в 5 разів більший, ніж від експорту товарів. Також він дійшов висновку, що фінансисти прагнуть і політично диктату в країнах, де розміщені найприбутковіші капіталовкладення. Банки, не докладаючи жодних зусиль для розвитку промисловості, отримували значні прибутки, надаючи позики іноземним державам. Зовнішня політика Великої Британії та Франції сприяла забезпеченню ринків для вигідного вкладення капіталів. Отже, колоніальна експансія була безпосередньо пов'язана з переростанням промислових груп (монополій) у держави-кредитори.

Розуміння сутності нових явищ прагнули розширити німецький соціал-демократ Рудольф Гільфердінг і росій-

ський соціал-демократ В. Ленін. Останній, зокрема, зробив висновок, що імперіалізм — це найвища та остання стадія капіталізму, коли особливо посилюється нерівномірність розвитку держав та зростає їхня агресивність. Він стверджував, що імперіалізм має такі ознаки:

- поєднання вільної конкуренції та монополії;
- злиття промислового й банківського капіталу та утворення фінансової олігархії;
- територіальний та економічний поділ світу;
- переважне вивезення капіталу;
- установлення тісних зв'язків фінансового капіталу з державою.

Проте ці ознаки були притаманні лише групі великих держав. До того ж ринкове господарство виявило значний потенціал пристосування до змінних умов життя. Імперіалізм не став останньою стадією розвитку ринкової економіки. Бачення В. Леніним соціально-економічних і політичних процесів виявилось помилковим.

4. Політичний розвиток. Робітничий рух. Незважаючи на значну кількість революцій у XVIII—XIX ст., у Європі зберігалось чимало пережитків минулого. Тут утворилися лише три республіки — Франція, Швейцарія, Сан-Марино, а в інших державах збереглася монархія.

У політичному житті важливу роль продовжували відігравати родова аристократія, яка становила основу військової еліти та державної **бюрократії**, і буржуазія, що сформувалася в результаті індустріальної революції. Більшість населення була усунута від участі в політичному житті.

Унаслідок економічних змін, які відбулися під впливом індустріальної революції, наймані працівники стали численним класом суспільства (на Британських островах — найчисленнішим). На відміну від селян і ремісників, вони були позбавлені власних засобів виробництва, а отже, гарантованих можливостей до існування. Вони заробляли на життя, продаючи свою робочу силу власникам підприємств, і постійно потерпали від нестійкого розвитку ринкової економіки: економічні піднесення змінювалися кризами.

Природне прагнення працівників досягти соціальної стабільності викликало масовий робітничий рух, панівною ідеологією якого в другій половині XIX ст. став марксизм. У 1868 р. британські профспілки об'єдналися в Британський конгрес тред-юніонів. Перша **соціал-демократична** партія виникла в Німеччині в 1875 р. У 80-ті рр. XIX ст. такі партії були створені в Бельгії, Великій Британії, Нідерландах, Австрії та інших країнах. Соціал-демократи своєю метою вважали захист інтересів людей праці, перш за все робітництва, і боротьбу за зміни в суспільстві на засадах соціальної справедливості.

Уряди провідних європейських держав спочатку не зважали на конфлікт між найманими працівниками й роботодавця-

? Якими були здобутки робітничого руху на кінець XIX — початок XX ст.?

Бюрократія — система організації управління з чітко визначеною вертикаллю влади, за якої перевага віддається формальностям, а не змісту діяльності.

Соціал-демократія — загальна назва соціал-демократичних і соціалістичних рухів, партій, що виникли в останній третині XIX — на початку XX ст. Зараз у світі існує понад 80 партій цього напрямку, що мають широку соціальну базу.

II Інтернаціонал — міжнародне об'єднання соціалістичних робітничих партій, створене в 1889 р. у Парижі. Ухвалені II Інтернаціоналом рішення для партій, що входили до його складу, були не обов'язковими, а рекомендаційними. Об'єднання розпалося з початком Першої світової війни.

Едуард Бернштейн

Вплив Інтернаціоналів на робітничий рух другої половини XIX — початку XX ст. не був визначальним. Так, якщо станом на 1904 р. у Європі налічувалося 100 млн промислових працівників, то кількість членів партій, що входили до II Інтернаціоналу, не перевищувала 4,2 млн осіб. У той самий час членами профспілок були 8,5 млн осіб, а членами кооперативів — 4,5 млн осіб.

ми. Проте організованість, розмах і могутність робітничого руху перетворили цю проблему на одну з головних в останній чверті XIX ст. Завданням урядів стало зберегти стабільність та уникнути соціального вибуху або революції.

Наприкінці XIX ст. робітничий рух досяг значних успіхів у відстоюванні прав робітництва та став більш організованим. Майже в усіх країнах були створені профспілки й соціал-демократичні партії, які координували свою діяльність у межах **II Інтернаціоналу (1889—1914 рр.)**.

Практика робітничого руху та революційної боротьби наприкінці XIX ст. засвідчила, що частина положень теорії марксизму в реальному житті не спрацьовує, а теоретична спадщина містить значні суперечності, які згодом визнав і один з ідеологів учення Ф. Енгельс. Так, зокрема, він заявив, що вони з К. Марксом помилялися, очікуючи на швидкий революційний крах капіталізму. Висновки «Маніфесту Комуністичної партії» не підтверджувалися життям: становище пролетаріату не погіршувалося, сам капіталізм не розвалювався тощо. Ще в 1885 р. Ф. Енгельс писав: «Старе суспільство могло б мирно врости в нове в таких країнах, де народне представництво зосереджує в руках усю владу, де конституційним шляхом можна здійснити все, що завгодно, якщо маєш за собою більшість народу...». До таких країн він спочатку відносив Велику Британію та США, згодом — Нідерланди, Швейцарію, Францію.

У результаті такі суперечності призвели до розколу серед прихильників марксизму. Одні марксисты (ліві) продовжували відстоювати ідеї «Маніфесту Комуністичної партії», інші (праві) — ідеї, що висловлювали К. Маркс і Ф. Енгельс наприкінці свого життя, а треті (центристи) прагнули повністю дотримуватися марксизму.

Так, видатний діяч німецької соціал-демократії Едуард Бернштейн доводив, що в міру розвитку капіталізму його соціально-економічна система набуває зростаючої здатності пристосовуватися до нових умов. Це, на його думку, проявляється в ослабленні періодичних криз, пом'якшенні соціальних суперечностей та ускладненні соціальної структури суспільства, покращенні економічного й політичного становища пролетаріату тощо. Із цього він робив висновок, що краху капіталізму не відбудеться.

Е. Бернштейн говорив: «Я погано розумію, що зазвичай розуміється під кінцевою метою соціалізму. Ця мета для

ОСНОВНІ ТЕЧІЇ МАРКСИЗМУ наприкінці XIX — на початку XX ст.

Марксизм

Ліві:

Р. Люксембург, К. Лібкнехт, В. Ульянов (Ленін)

Центристи:

А. Бебель, К. Каутський

Праві:

Е. Бернштейн

мене — ніщо, а рух — усе. Під рухом я розумію як загальний розвиток суспільства, тобто соціальний прогрес, так і політичну й економічну агітацію та організацію здійснення цього прогресу... Потрібно боротися за будь-які реформи держави, які здатні підняти становище робітника та здійснити перетворення держави в дусі демократії».

Із критикою Е. Бернштейна виступив Карл Каутський, який назвав його ревізіоністом (від латин. *revisio* — перегляд). Він стверджував, що лише «соціалістичне суспільство дасть своїм членам добробут і забезпеченість... а також є основою для вищої свободи». Водночас К. Каутський, виступаючи за соціалістичну революцію, говорив про її віддалену перспективу й віддавав перевагу боротьбі за соціальні реформи.

У свою чергу, ліві марксистки продовжували стверджувати про світову соціалістичну революцію, диктатуру пролетаріату та скору загибель капіталістичного суспільства.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. в міжнародній соціал-демократії розгорнулася боротьба між бернштейніанцями та революційним крилом марксизму. Ця боротьба гостро проявилася в II Інтернаціоналі. Вона точилася не лише навколо теоретичних питань теорії марксизму, а й щодо питань ставлення соціалістів до мілітаризму, війни та колоніалізму. Спочатку погляди центристів і лівих збігалися в основних питаннях, але в 1910 р. К. Каутський засудив лівих, особливо погляди Рози Люксембург.

У свою чергу, погляди лівих підтримала фракція російських **більшовиків** РСДРП на чолі з Володимиром Ульяновим (Леніним), який узявся за теоретичне пристосування марксизму до реалій Росії та практичне втілення ідеї соціалістичної революції.

Незважаючи на розбіжності, робітничий рух став основною силою в боротьбі за демократію. Політичний устрій більшості європейських держав був ще далеким від неї. Загальне виборче право, до того ж тільки для чоловіків, існувало в кількох країнах. У більшості право голосу мала незначна частка населення. Представницькі органи відігравали допоміжну роль.

Під тиском робітничого руху в країнах Заходу почалася «епоха реформізму». Як згодом говорив президент США Вудро Вільсон: «Насіння революції в репресіях. Ліки від неї не мають бути негативними. Вони мають бути конструктивними». Саме в такому напрямі й здійснювалися реформи в країнах Заходу. Її ініціаторами були здебільшого ліберальні партії. Завдяки реформам було забезпечено відносний соціальний мир від 1870 до 1917 р., зміцнено демократичні інститути й започатковано соціальне законодавство, яке забезпечувало зростання життєвого рівня основної маси населення.

Карл Каутський

Більшовики — представники політичної течії (фракції) у РСДРП (від 1917 р. — самостійна політична партія, очолювана В. Леніним). Поняття «більшовик» виникло на II з'їзді РСДРП (1903 р.) після того, як прихильники В. Леніна здобули більшість голосів, а їхні противники — меншість (меншовики).

Працюємо з хронологією

- Друга половина XIX — початок XX ст. — процес індустріалізації в провідних країнах світу.
- Кінець XIX ст. — формування перших монополій.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- особливості процесу індустріалізації, що розгорнувся в останній чверті XIX ст. у провідних країнах світу, виникнення монополій та імперіалізму;
- встановлення панування Заходу над рештою світу, розгортання боротьби за його переділ;
- визнання принципів свободи, демократії, правової держави більшістю політичних сил;
- робітничий рух як вагомий чинник політичного розвитку провідних країн світу на шляху до демократизації та соціальної справедливості.

Запитання і завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Поясніть термін або поняття».
Правила гри. Учні та учениці об'єднуються у дві команди. Учителю/вчителька записує на картках терміни й поняття за вивченою темою. Команди по черзі витягують картки. Їхнє завдання — пояснити терміни й поняття, не називаючи їх. Команда-суперник має відгадати, про що йдеться.
2. **Колективне обговорення.** Охарактеризуйте зміни в розвитку промисловості провідних країн світу в другій половині XIX — на початку XX ст. Чому лише група держав домоглася прориву у промисловому розвитку? 3. Які зміни відбувалися в розвитку тогочасного сільського господарства? Чому зміни в сільському господарстві були не такі радикальні, як у промисловості? 4. Що було характерно для політичного життя провідних країн світу в цей період? Чи можна стверджувати про розвиток демократії? 5. Які нові явища були характерними для розвитку тогочасного робітничого руху? Чому людям доводилося виборювати зміни в становищі?
6. Покажіть на карті атласу провідні країни світу другої половини XIX — початку XX ст. Які країни світу можна умовно назвати «другим ешеленом» у розвитку? 7. Складіть розгорнутий план за темою «Основні тенденції соціально-економічного та політичного розвитку провідних країн Західної Європи та Америки». Скористайтеся відповідним планом-схемою в додатках до підручника (с. 223).
8. **Колективне обговорення.** Проведіть дискусію за проблемою «Роль робітничого руху в суспільному житті тогочасних провідних країн світу». 9. **Робота в парах.** Обговоріть і поясніть, як ви розумієте твердження, що боротьба за лідерство у світі між провідними країнами відбувалася в цей час у новій площині. Пригадайте, що було в основі цієї боротьби в попередній період.

§ 16. Франція

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: розповідати про франко-пруську війну; давати оцінку подіям Паризької комуни; характеризувати розвиток Третьої республіки у Франції; пояснювати особливості економічного розвитку країни; визначати зміст політики, яку проводила Франція в цей період.

1. Франко-пруська війна. Причиною франко-пруської війни стало суперництво між Францією та Пруссією за панування в Центральній Європі. Франція, яка остерігалася зміцнення Пруссії, намагалася перешкодити об'єднанню німецьких земель під її зверхністю. Обидві країни прагнули війни, щоб остаточно розв'язати суперечності, які назривали.

Поштовхом до війни стали династичні суперечки навколо іспанського престолу. У 1868 р. в Іспанії відбулася революція, унаслідок якої королеву Ізабель II було позбавлено влади. Народ вимагав установа республіки, а правлячі кола Іспанії тим часом шукали нового монарха. У липні 1870 р. престол запропонували родичу пруського короля Леопольду Гогенцоллерну. Боячись опинитися між двох вогнів, Франція наполягла на тому, щоб кандидатура Леопольда як претендента на престол не розглядалася ні зараз, ні будь-коли в майбутньому. Пруссія, погоджуючись із першою вимогою, відмовлялася прийняти другу. Подальші наполягання Франції закінчилися тим,

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Коли у Франції існували Друга республіка та Друга імперія? 2. Який зовнішньополітичний курс був основним у діяльності Наполеона III? 3. Яка країна стояла на чолі об'єднання Німеччини? Яким методом це об'єднання здійснювалося?

? Чому Пруссії вдалося спровокувати Францію на війну?

Війну між Францією та німецькими державами на чолі з Пруссією називають франко-пруською або франко-німецькою. Різниця в назвах пояснюється тим, на чому акцентують увагу історики. У назві «франко-пруська війна» підкреслюється те, що головну роль у війні з Францією відіграла Пруссія. Натомість назва «франко-німецька війна» говорить про те, що ця війна стала вирішальною в об'єднанні Німеччини, і в ній брали участь війська інших німецьких держав.

ФРАНКО-ПРУСЬКА ВІЙНА

Пам'ятний знак «Емська депеша»

Атака 9-го батальйону саксонських єгерів у битві під Гравелотом. Художник Ернст Циммер

Паніка французької армії в битві під Седаном. Невідомий художник

Французька гармата. Експозиція музею

що прусський король Вільгельм I надіслав французькому послу «Емську депешу», підкориговану канцлером О. фон Бісмарком. У ній, зокрема, містилася фраза про те, що «Його Величність король відмовляється прийняти французького посла».

Французький уряд, депутати парламенту, а особливо Наполеон III сприйняли це як образу. Було оголошено мобілізацію армії і 19 липня 1870 р. — війну Пруссії. Ініційована О. фон Бісмарком провокація мала успіх. Пруссія в очах громадськості виглядала як жертва агресії. До того ж Франція опинилася в цілковитій дипломатичній ізоляції. Її не підтримала ні Австрія, яка мала свої образи на Францію за втрату Північної Італії, а до того ж ще не отямилася від нещодавньої поразки у війні з Пруссією, ні Велика Британія, невдоволена претензіями Наполеона III на нейтральну Бельгію, ні Італія, вдячна Пруссії за Венецію, ні Росія, що пам'ятала поразку у Східній (Кримській) війні і французьку підтримку Польського повстання 1863—1864 рр. Не справились і французькі сподівання на нейтральну позицію південнонімецьких держав Баден, Вюртемберг і Баварія, які свого часу відмовились увійти до Північнонімецького союзу, але негайно заявили про підтримку Пруссії.

Крім того, коли Франція лише здійснювала мобілізацію, прусська армія та її союзники вже були готові й негайно розпочали бойові дії. У результаті на початок війни Пруссія та її союзники мали на кордоні з Францією 690 тис. солдатів і офіцерів проти 267 тис. осіб французької армії.

На початку серпня три німецькі армії вторглися в межі Франції. Їм у ряді битв удалося завдати французьким військам відчутних поразок та роз'єднати їх, оточивши одну частину в районі Меца (близько 200 тис. осіб), а іншу на чолі з Наполеоном III — неподалік Седана (близько 100 тис. осіб).

2 вересня 1870 р. після нетривалих переговорів Наполеон III підписав акт про капітуляцію французької армії. Проте війна ще не закінчилася.

Пруські солдати з польовими гарматами Круппа на позиції. Друга половина XIX ст. Саме ці гармати забезпечили перевагу пруської армії на полі бою

Французькі солдати, озброєні мітральезами Реффі. Друга половина XIX ст.

2. Повалення Другої імперії та встановлення Третьої республіки. Франкфуртський мир. Звістка про полонення імператора сколихнула Париж. **4 вересня 1870 р.** населення вийшло на вулиці міста. Францію було проголошено республікою (Третя республіка у Франції). Влада перейшла до Тимчасового уряду національної оборони, який представляв блок опозиційних політичних сил — від монархістів до радикально налаштованих республіканців. Його очолив генерал Луї Трошу.

Прагнучи припинити війну, новий уряд запропонував Пруссії перемир'я та сподівався із часом домовитися про почесний мир. У відповідь Пруссія висунула відверто загарбницькі вимоги.

Республіканці, які прийшли до влади у Франції, вважали прийняття цих умов національним приниженням. 16 вересня 1870 р. пруські війська з'явилися поблизу Парижа. Місто було повністю заблоковано. 27 жовтня 1870 р. французька армія, оточена в Меці, капітулювала.

Лише завдяки надзвичайним заходам Тимчасовому уряду наприкінці 1870 р. вдалося сформувати нову 220-тисячну Луарську армію. Однак цього було замало, щоб урятувати країну. Залишалось закликати народ Франції до війни за визволення країни. Однак побоювання того, що національно-визвольна війна може перерости в громадянську, як це сталося в 1792—1793 рр., стримувало владу від таких дій.

Уряд дійшов висновку, що немає іншого виходу, як укласти мир на умовах, запропонованих Пруссією. До цього його підштовхували й чергові поразки французької армії у грудні 1870 р. Проте зробити цей крок у тих умовах означало для уряду підписати собі смертний вирок. За безпорадність Тимчасовий уряд отримав у народі принизливу назву «уряд національної зради».

? Чому уряд Франції підписав Франкфуртський мир, а не підняв народ на революційну війну проти загарбників, як це було наприкінці XVIII ст.?

Пошкоджені артилерійським вогнем будинки передмістя Парижа Аньєр на березі Сени. Початок 70-х рр. XIX ст.

Народження рейху. Художник Антон фон Вернер. 1885 р.

Переможний марш німецьких військ Парижем.
Сучасний малюнок

Після затвердження Франкфуртського миру Національними зборами Франції депутати від Ельзасу і Лотарингії, залишаючи залу засідань, заявили: «Ми проголошуємо, що ельзасці та лотаринзці належать і належатимуть французькій нації. Ми присягаємося самі, від імені наших виборців, від імені наших дітей і дітей їхніх дітей, що будемо французами, будь-якими засобами домагатимемося цього».

Тим часом прусська армія тримала Париж в облозі. Щоб підштовхнути місто до капітуляції, наприкінці грудня 1870 р. його почали обстрілювати з артилерії. Загалом по місту було випущено 12 тис. снарядів. Проте пруським гарматам не вистачало дальнобійності. Усі снаряди падали в робочих передмістях, не досягаючи центру міста.

Громадян найбільше непокоїли не руйнівні обстріли та втрати (загинуло 400 мирних громадян), а загроза голоду й холоду взимку. У січні 1871 р. на одного жителя на день видавали 300 грамів хліба. На дрова було порізано всі дерева паризьких бульварів, у їжу пішли всі коні, які були в місті, та тварини із зоопарку (крім мавп). Останніми були два слони. Щоб відвернути загрозу масових банкрутств, уряд заборонив вимагати виплат за борговими зобов'язаннями та за квартири до завершення війни. Проте це не могло зупинити зростання соціальної напруженості в місті.

Невдоволення населення Парижа почало набирати політичного забарвлення. Усю відповідальність за поразку у війні, зловживання, голод населення небезпідставно покладало на уряд. Це іноді виливалося у стихійні повстання.

На початку 1871 р. становище, що склалося, було оцінено як безнадійне. Усі спроби прорвати блокаду виявилися марними. 18 січня 1871 р. відбулася остання велика битва війни, у якій французька армія зазнала поразки. Надалі зволікати з укладенням миру було неможливо.

У той час пруський король Вільгельм I у присутності правителів німецьких держав був проголошений німецьким імператором.

28 січня 1871 р. між Францією та об'єднаною Німеччиною було підписано принизливе перемир'я. За його умовами форти Парижа та армійські запаси зброї передавалися Німеччині. 1 березня 1871 р. німецькі війська урочисто вступили в місто. Проте пробули вони в ньому лише до 4 березня.

Французька алегорична картина на мир із Пруссією. Ліворуч — О. фон Бісмарк і німецький посол у Франції принц Гогенлоє сидять біля торбинок із золотими монетами (натяк на контрибуцію), позаду солдати вантажать награбоване, а праворуч під охороною пруського піхотинця плачуть дві дівчини, які уособлюють Ельзас і Лотарингію

Адольф Тьєр

На виборах до Національних зборів Франції перемогли сили, які виступали за негайне укладення миру, — монархісти й частина республіканців. Главою виконавчої влади збори призначили Адольфа Тьєра. Він подав на розгляд попередні умови миру, які передбачали передачу Німеччині Ельзасу та частини Лотарингії, а також виплату 5 млрд франків контрибуції. Національні збори затвердили ці умови 146 голосами (107 висловилися проти). Остаточо мир було підписано у Франкфурті 10 травня 1871 р.

3. Паризька комуна. Повстання під назвою **Паризька комуна в березні—травні 1871 р.** завершило цикл демократичних за духом виступів, які час від часу спалахували у Франції протягом XIX ст. Його керівниками були діячі, які вірили в те, що ціною героїчних зусиль можна встановити на землі царство свободи та справедливості.

Від попередніх революційних виступів Паризька комуна відрізнялася тим, що вона значною мірою була зумовлена суперечностями індустріального суспільства. Їй передували роки небаченого у Франції економічного піднесення, яке, проте, мало і зворотний бік — різке зубожіння значної кількості дрібних власників. Вони йшли працювати на заводи й фабрики, де умови праці були дуже тяжкими, а заробітна плата — мізерною. Машинне виробництво знецінювало досвід і кваліфікацію колишніх ремісників і мануфактурних робітників. На фабриках і заводах набула поширення праця жінок і дітей, яким платили менше, ніж чоловікам.

Поштовхом до повстання стало невдоволення політикою уряду А. Тьєра. Укладення миру з Німеччиною викликало обурення в населення Парижа.

У той час значна кількість демократів убачала захист від реакції та реставрації монархії в децентралізації влади. Жителі Парижа вимагали відновлення самоврядування в місті. У ролі захисників інтересів населення виступала Національна

? Чому Паризька комуна не була підтримана іншими регіонами Франції?

Паризька комуна — тут: повстання населення Парижа під впливом наслідків поразки у франко-пруській війні.

Розбита комунарками фігура Наполеона I Бонапарта. Початок 70-х рр. XIX ст.

Барикада на вулиці Ріволі в Парижі після боїв. Початок 70-х рр. XIX ст.

У жорстоких барикадних боях загинуло 877 солдатів урядових військ, ще 6454 були поранені або контужені, 183 зникли безвісти. Кількість убитих і розстріляних комунарів дорівнює 6667 осіб, у тому числі невідомі тіла, які були знайдені під час розбору завалів, а також перепоховання з тимчасових могил. Сюди увійшли й мирні жителі міста, які загинули в пожежах, під час обстрілів або від випадкових куль.

Бій на кладовищі Пер-Лашез, де урядові війська захопили в полон і розстріляли 147 комунарів. Сучасний малюнок

гвардія — найбільш організована сила столиці. 24 лютого 1871 р. було утворено Республіканську федерацію Національної гвардії на чолі із Центральним комітетом (ЦК). Фактично Національна гвардія стала осередком опозиції уряду.

Після зняття блокади Парижа було припинено виплату винагород солдатам Національної гвардії. Тисячі людей залишилися без засобів до існування. Коли Національні збори скасували відстрочення з погашення заборгованості, за лічені дні до виплати було пред'явлено 150 тис. боргових зобов'язань.

18 березня 1871 р. урядові війська здійснили спробу захопити артилерію Народної гвардії, що розміщувалася на Монмартрському пагорбі. Рух урядових військ перепинили жінки, які вранці займали черги до хлібних крамниць, і солдати відступили без бою. Проте сталося так, що генерали К. Леконт і К. Тома потрапили до рук гвардійців та були розстріляні.

Через це А. Тьєр віддав наказ про евакуацію урядових установ до Версаля. Разом з урядом зі столиці виїхали представники заможних верств суспільства. Єдиною авторитетною силою в Парижі залишився ЦК Національної гвардії, який перебрав на себе владу в столиці та призначив вибори до Паризької комуни (так за традицією у Франції називався орган самоврядування Парижа). Спроби примирити уряд і ЦК Національної гвардії успіху не мали.

У виборах, що відбулися 26 березня 1871 р., узяли участь 229 тис. осіб із внесених до списку 485 тис. громадян. До Паризької комуни обрали 86 осіб, із яких 20 осіб одразу подали у відставку. 16 квітня 1871 р. було проведено додаткові вибори. Членами Паризької комуни стали різні за професією громадяни — лікарі, журналісти, робітники, чиновники. У політичному відношенні вони належали до різних течій. Ці розбіжності ускладнювали роботу Паризької комуни, ставили під загрозу її єдність і навіть існування.

Комуна заявила про свої наміри здійснити глибокі перетворення: регулярну армію мав замінити озброєний народ; проводилася демократизація державного апарату, що передбачала виборність і змінність чиновників; ліквідувався поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову.

Уводилася також нова організація праці. На підприємствах установлювався робітничий контроль. Частина підприємств передавалася робітничим кооперативам. Запроваджувалося безкоштовне обов'язкове світське навчання. Нагальними були реформи, спрямовані на задоволення потреб населення, а саме: ліквідація заборгованості з квартирної плати; безкоштовне повернення речей вартістю до 20 франків, закладених у ломбард; уведення відстрочення на три роки за комерційними кредитами; скасування нічної праці в пекарнях.

Головною турботою Паризької комуни залишалася війна з Версалем. Без підтримки провінцій комунарам доводилося розраховувати лише на власні сили. Перші сутички між за-

Зі звернення Паризької комуни до французького народу 19 квітня 1871 р.

Чого домагається він [Париж]?

Визнання та зміцнення республіки...

Повної автономії комун на всьому просторі Франції...

Невід'ємними правами Комуни є...

Повна гарантія свободи особи, свободи совісті й свободи праці.

Постійна участь громадян у справах Комуни...

Організація міської оборони й національної гвардії, яка обирає своїх начальників...

...створити установи, що сприяють розвитку освіти, виробництва, обміну й кредиту...

Наші вороги... помиляються або вводять в оману країну, говорячи, що Париж хоче знищити єдність Франції...

Політична єдність, якої домагається Париж, — це добровільна асоціація всіх місцевих ініціатив, вільне й добровільне співробітництво всіх... задля однієї спільної мети — добробуту, свободи й безпеки всіх...

Це — кінець старого, урядового й клерикального світу, кінець мілітаризму, бюрократизму, експлуатації, ажіотажу, монополій, привілеїв... наше покликання полягає в тому, щоб здійснити новітню революцію, найширшу й найплідотворнішу з усіх тих, які осявали будь-коли історію людства.

Наш обов'язок — боротися й перемогти!

Робота в парак. Обговоріть зміст тексту та визначте, за що і проти чого виступала Паризька комуна.

Шовінізм — один із різновидів націоналізму, проголошення національної винятковості одних націй і цькування інших, розпалювання ворожнечі між народами й країнами. Розрізняють великодержавний шовінізм панівної нації та шовінізм підкорених народів.

Реванш — відплата за поразку, невдачу, програш тощо в чому-небудь.

Корупція — злочини, пов'язані з прямим використанням посадовцями прав і можливостей, зумовлених їхнім службовим становищем, із метою власного збагачення. Корупцією називають також хабарництво посадовців та їхню продажність.

Панамський скандал (Панамська афера) — фінансовий і політичний скандал, що вибухнув у Франції в 1892 р. під час будівництва Панамського каналу. Близько 1 млрд франків було втрачено через замовчування урядовцями фінансових проблем Панамської кампанії за хабарі. Панамський скандал вважається найгучнішим корупційним скандалом XIX ст.

Назва «шовінізм» походить від прізвища солдата наполеонівської армії Ніколя Шовена, який став відомим під час єгипетського походу 1798—1801 рр. ненависним ставленням до місцевого населення.

Чому Третя республіка характеризувалася політичною нестабільністю?

хисниками Паризької комуни та урядовими військами почалися вже у квітні. Жодна зі сторін тоді не здобула вирішальної переваги. 21 травня 1871 р. нарешті настав злам. Урядові війська вдерлися до Парижа. Останній форт, який захищали комунари, капітулював 30 травня 1871 р. Влада Паризької комуни, що тривала 72 дні, закінчилася.

4. Політичні кризи. Після поразки у франко-пруській війні у Франції поширювалися **шовіністичні** настрої та заклики до **реваншу**. Цим прагнули скористатися монархісти, заявляючи, що країні потрібен диктатор, який об'єднав би народ та армію для переможної війни проти Німеччини. За таких умов у **1887—1889 рр.** швидко зростав рух, пов'язаний з ім'ям генерала Жоржа Буланже, який чимало зробив для реформування французької армії.

Ставши лідером опозиції («Комітет протесту»), яка об'єднала невдоволених правлінням республіканців, Ж. Буланже готував політичний переворот, але змову було викрито й доведено зв'язок генерала з монархістами. Під загрозою арешту Ж. Буланже втік до Бельгії, де в 1891 р. скоїв самогубство, знеславивши і себе, і свій рух, який невдовзі занепав.

У **1892 р.** спалахнула чергова урядова криза, пов'язана з **корупційним скандалом** навколо будівництва **Панамського каналу**. На реалізацію цього проекту було залучено кошти

понад 700 тис. приватних осіб. Керівники акціонерного товариства витратили значну частину грошей, зібраних від продажу акцій, та опинилися на межі банкрутства. Намагаючись ввести акціонерів в оману й уникнути відповідальності, вони підкупили десятки депутатів та урядовців. Однак дії керівників компанії було викрито, і в суспільстві вибухнув скандал.

Грандіозна фінансова афера призвела до відставки членів республіканського уряду й передачі влади радикалам.

? Чому в умовах політичної нестабільності відбувався швидкий економічний розвиток Франції?

Символом успіхів Франції в економічному розвитку стало відкриття в 1889 р. в Парижі Всесвітньої виставки, присвяченої століттю взяття Бастилії. Знаменита Ейфелева вежа, побудована Гюставом Ейфелем із металевих конструкцій, була входом на виставку. Увінчана національним прапором, осяяна світлом 90 тис. газових ламп, вежа мала засвідчувати вірність Третьої республіки її революційному минулому, а також відданість сучасній науці й техніці.

5. Особливості економічного розвитку. В останній чверті XIX ст. Франція залишалася аграрно-індустріальною країною, 43 % її населення було зайнято в сільському господарстві. У країні збереглися значна кількість дрібних підприємств ремісничого типу з невеликою кількістю працівників. Більшість таких підприємств виробляла знаменитий французький шовк, одяг, взуття, вина, парфуми тощо. Саме вони були головними експортними товарами країни.

Негативний вплив на розвиток промисловості країни мала низька купівельна спроможність селянства. Приблизно 85 % селянських господарств мали наділи від 1 до 10 гектарів та не могли купувати сучасну сільськогосподарську техніку, добрива. Тому врожаї були дуже низькими (найнижчими в Європі). Це звужувало внутрішній ринок і не стимулювало розвиток промисловості.

Разом із тим розвиток Франції не можна характеризувати як суцільний занепад і застій. Швидкими темпами розвивалася металургія на основі нових технологій (мартенівський спосіб) і великих покладів залізної руди. Довжина французьких залізниць перевищувала британські та німецькі. З'явилися нові галузі промисловості — хімічна, автомобільна, авіаційна, машинобудівна. Негативним чинником їхнього розвитку була висока вартість сировини порівняно з Німеччиною та Великою Британією.

Як і в інших провідних країнах, наприкінці XIX ст. у Франції розгортався процес монополізації. Проте за рівнем концентрації виробництва держава поступалася США, Німеччині й Великій Британії.

На економічний розвиток Франції також негативно впливало повільне зростання кількості населення, що зумовлювало дорожнечу робочої сили.

Важливим чинником розвитку країни стало масове вивезення капіталу, який був зосереджений у руках 200 найбагатших родин. Вони були акціонерами Французького банку, який стояв на чолі п'яти найбільших банків (73 % капіталу). Проте вивезення капіталу переважно відбувалося у вигляді позик урядам інших країн. За це Францію називали країною-рантьє (тією, що живе на відсотки від своїх вкладень). Із кінця XIX ст. головною державою, куди спрямовувався французький капітал, була Росія.

Зовнішня політика Франції

Створення Французької колоніальної імперії

Підготовка до війни з Німеччиною

Підсумовуючи економічний розвиток країни, можна сказати, що із середини і до кінця XIX ст. життєвий рівень населення зріс майже у два рази.

6. Континентальна та колоніальна політика. Після франко-пруської війни зовнішня політика урядів була зосереджена у двох головних регіонах: на континенті та в колоніях. Прихильники континентальної політики вважали головною метою Франції реванш за поразку у франко-пруській війні й повернення Ельзасу і Лотарингії. Основним противником Франції, на їхню думку, була Німеччина. Союзниками в боротьбі з нею континенталісти бачили Росію, що мала найбільшу сухопутну армію, та Велику Британію, якій належав найбільший флот.

У свою чергу, прихильники колоніальної політики нагальним завданням вважали розширення колоніальної імперії. Французькі війська зосередилися на завоюваннях в Африці та Індокитаї. Головним суперником у боротьбі за колонії спочатку вони вважали Велику Британію. Однак після утворення в 1882 р. Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина та Італія) більшість французьких політиків дійшли висновку, що головна небезпека для Франції надходить від Німеччини. Перевагу у виробленні зовнішньої політики посіли континенталісти.

У 1891—1893 рр. було укладено російсько-французький союз. Угода з Великою Британією 1904 р. про врегулювання територіальних претензій у Північній Африці й на Далекому Сході поклала край суперництву Великої Британії і Франції та стала першим кроком у створенні союзу двох держав. Цей союз дістав назву **Антанта** («сердечна згода»). У 1907 р. до неї долучилася Росія.

Вважаючи зіткнення з Німеччиною неминучим, французький уряд розпочав будівництво великого флоту й військової авіації, а також модернізацію армії. Постійно зростали й військові витрати, які становили третину бюджету країни.

У другій половині XIX ст. Франція здобула нові колонії в Південно-Східній Азії: у 1862 р. — Кохінхіну (Південний В'єтнам); у 1863 р. — Камбоджу; у 1883 р. — Аннам (Центральний В'єтнам); у 1884 р. — Тонкін (Північний В'єтнам);

? Чи можна стверджувати про успішність колоніальної політики Франції?

Французький учитель показує учням карту Франції, на якій Ельзас і Лотарингія зафарбовані чорним кольором: «Не забувайте і не пробачайте»

Захоплення Сайгона Францією в 1859 р. Художник Антуан Леон Морель-Фатіо. 1867 р.

Працюємо з хронологією

- **1870—1871 рр.** — франко-прусска війна.
- **4 вересня 1870 р.** — повалення Другої імперії у Франції, проголошення Третьої республіки.
- **Березень—травень 1871 р.** — повстання в Парижі. Паризька комуна.
- **10 травня 1871 р.** — підписання Франкфуртського миру.
- **1887—1889 рр.** — шовіністичний, реваншистський рух, очолюваний генералом Ж. Буланже.
- **1892 р.** — Панамський скандал.

Політичний діяч Е. Етьєн про мету колоніальної політики Франції (1894 р.)

Яка наша мета? Ми створили і ми маємо намір зберегти й розвинути колоніальну імперію, щоб забезпечити майбутнє нашої країни на нових континентах, забезпечити нашим товарам ринки, а нашій промисловості — джерела сировини. Це незаперечно. Я мушу заявити, що коли є виправдання витратам і людським жертвам, яких вимагає створення наших колоніальних володінь, то воно полягає в надії на те, що французький промисловець, французький торговець зможуть спрямувати в колонії надлишки французького виробництва.

? Поміркуйте, що ставив собі за мету французький уряд, здійснюючи колоніальну експансію.

у 1893 р. — Лаос. Усі ці території були об'єднані під єдиною назвою Французький Індокитай. Крім того, Франція здобула низку територій у Північній, Тропічній та Східній Африці (так звана Французька Західна Африка, Французька Екваторіальна Африка, Французьке Сомалі), а також острів Мадагаскар. За період із 1870 до 1914 р. Франція збільшила територію своїх володінь у десять разів.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- умови миру, який була змушена підписати Франція з Пруссією внаслідок поразки у війні;
- становлення ліберально-демократичних цінностей у Франції в останній чверті XIX ст.;
- місце Франції серед європейських держав в економічній сфері;
- колоніальну політику, яку здійснювала Франція.

Запитання і завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Шість запитань». *Правила гри.* Учні та учениці об'єднуються в команди. Кожна з них має за визначений час скласти шість запитань за опрацьованим матеріалом. Виграє та команда, більшість запитань якої не повторюють запитання інших команд.
2. Якими були причини франко-пруської війни? Що стало приводом до її початку? 3. Чому Франція зазнала поразки у війні з Пруссією? 4. **Колективне обговорення.** Які чинники відіграли вирішальну роль у розвитку подій, що увійшли в історію як Паризька комуна? 5. Визначте головну мету комунарів. Які реформи вони проводили? 6. Укажіть дату проголошення Третьої республіки у Франції. 7. **Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, який політичний скандал найбільше сколихнув громадськість Франції. Поясніть чому. 8. **Охарактеризуйте внутрішню політику уряду А. Тьєра.** Чи можна стверджувати, що він був зрадником інтересів країни?
9. Складіть хронологічну таблицю основних подій історії Франції 1870—1900 рр. 10. Визначте основні риси розвитку економіки Франції в останній чверті XIX ст. Запишіть їх у вигляді тез. Скористайтеся відповідним планом-схемою в додатках до підручника (с. 227).
11. Чому події Паризької комуни мають протилежні оцінки істориків? Підготуйте невеликий твір-роздум за цим питанням.

§ 17. Німеччина

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати розвиток Німеччини в останній третині XIX — на початку XX ст.; називати чинники, які були визначальними в розвитку країни тієї доби; пояснювати зміст політики, яку проводив канцлер О. фон Бісмарк; визначати, як відбувся перехід Німеччини до «світової політики».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Коли завершилося об'єднання Німеччини? Яка подія цьому сприяла? 2. Як були взаємопов'язані процеси об'єднання Німеччини та Італії в єдину державу?

1. Становлення Німецької імперії. Після франко-пруської війни всі німецькі землі об'єдналися в єдину Німецьку імперію, яка складалася з 22 монархій і трьох вільних міст.

Згідно з Конституцією 1871 р., главою держави вважався імператор. Ним міг бути лише король Пруссії. Імператор очолював збройні сили, мав право оголошувати війну, призначати канцлера (главу уряду), скликати й розпускати парламент, що складався із двох палат. До верхньої палати (бундесрату), або Союзної ради, призначалися представники всіх монархій і вільних міст (58 членів). Нижня палата (бундестаг) обиралася загальним голосуванням. Однак жінок і військовослужбовців було позбавлено виборчого права. Парламент (рейхстаг) був обмежений у правах, оскільки закони, які він приймав, мав затверджувати імператор.

На час створення Німецької імперії в парламенті більшість належала представникам Консервативної партії, яка виражала інтереси юнкерів (пруських землевласників), великих промисловців і фінансистів. Суперниками консерваторів була Ліберальна партія, яка захищала інтереси промисловців. Обидві партії підтримували уряд. У 1881 р. утворилася Католицька партія, що виступала на захист католицького населення Німеччини й тому опинилася в опозиції до уряду. В опозиції перебувала і Соціал-демократична партія, яка мала значне представництво в парламенті й виражала інтереси робітництва.

Канцлер мав величезну владу. Жодні поразки на виборах не могли вплинути на нього, оскільки призначення канцлера цілком залежало від імператора. Цю посаду політичний діяч О. фон Бісмарк робив під себе, поклавши в основу принцип правління імперією об'єднанням імператор—канцлер. Крім того, він залишив за собою посаду міністра закордонних справ Пруссії та міністра-президента Пруссії.

Прийняття Конституції було лише першим кроком у формуванні імперських органів влади й системи управління. Цей процес розтягнувся до 1878 р. і дістав назву ліберальної ери. У цей період було засновано єдині імперські органи управління, створено єдину армію (400 тис. осіб у мирний час), єдиний внутрішній ринок, єдину банківську й фінансову систему, мережу залізниць тощо.

? Чи можна стверджувати, що партії відігравали незначну роль у політичному житті Німеччини?

Засідання рейхстагу. 1889 р.

? Визначте слабкі місця в економічному розвитку Німеччини.

Період бурхливого економічного піднесення Німеччини в 70-ті рр. XIX ст. дістав назву «грюндерство» (від нім. — засновувати). Виникла велика кількість фірм, компаній, банків. Коли із Франції у спеціальних поїздах почало надходити «французьке золото», уряд розпочав виплати своїх боргів — погашення державних облігацій і військових позик. У людей опинилися чималі суми «вільних» грошей. Новий закон про акціонерні товариства дозволив їх створення без державного схвалення. На хвилі перемоги над Францією більшість населення Німеччини було впевнене, що на їхню країну чекає постійне процвітання. Кожен, хто мав хоч якісь заощадження, прагнув вкласти їх у банк або використати на купівлю акцій. У всіх кав'ярнях, на вулицях велися розмови про акції, відсотки, ділові справи тощо. Центром грюндерства був Берлін. Хвилі такого піднесення стали зручним полем для діяльності аферистів. Проте «прозоріння» настало дуже швидко. Економічна криза 1873 р. призвела до закриття не лише сумнівних фірм і банків, а й великої кількості підприємств. Криза виявила зловживання та махінації в таких розмірах, що суди вже не хотіли брати справи до розгляду. Одні втратили останнє, а інші стали ще багатшими

2. Особливості економічного розвитку. Після об'єднання Німеччини склалися кращі умови для розвитку економіки. Цьому сприяли завершення індустріальної революції й утворення єдиного загальнонімецького ринку, приєднання багатих на корисні копалини районів Ельзасу і Лотарингії, контрибуція у 5 млрд франків від Франції, нові відкриття в науці й техніці.

Розвиток економіки Німеччини в 1871—1914 рр. мав свої особливості. Велику роль у створенні важкої промисловості відігравали державні замовлення, субсидії, пільги, будівництво заводів за рахунок держави. Промисловість будувалася на новітній промисловій базі. Хімічна, електротехнічна, металобробна, машинобудівна галузі набули прискореного розвитку.

Для виробництва характерними були висока концентрація та швидкі темпи розвитку в кількох районах Рейнської області, Рурі, Берліні, Сілезії.

Поміщицьке господарство поступово переходило до капіталістичного, товарного виробництва.

Незважаючи на значні успіхи в розвитку промисловості, частка Німеччини у світовому виробництві становила 13%, тоді як Великої Британії — 32%. Однак поступово якісні та більш дешеві німецькі товари завойовували світовий ринок, і на початок XX ст. Німеччина випередила Велику Британію. Наприкінці XIX ст. в Німеччині, як і в інших індустріальних державах, з'явилися монополії. У 1914 р. їх налічувалося 600. Вісім банків контролювали 85% фінансових капіталів. Найвідомішими були монополії А. Круппа, Рейнсько-Вестфальський чавуноливарний картель, Німецький союз прокатних заводів, Рейнсько-Вестфальський кам'яновугільний синдикат тощо.

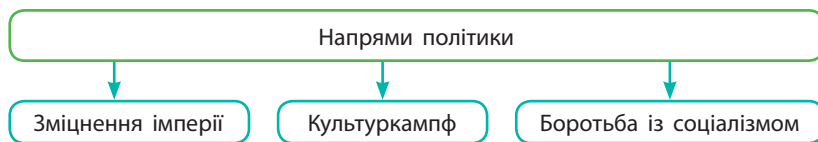
ЧИННИКИ, ЯКІ ВПЛИВАЛИ НА РОЗВИТОК НІМЕЧЧИНИ

Позитивні	Негативні
<ul style="list-style-type: none"> • Завершення об'єднання Німеччини, створення єдиного внутрішнього ринку • Контрибуція Франції в розмірі 5 млрд франків • Державна підтримка здійснення індустріалізації • Кваліфікована дисциплінована робоча сила • Використання найновіших наукових і технічних досягнень 	<ul style="list-style-type: none"> • Мілітаризація • Обмеженість природних ресурсів • Значне державне втручання й контроль

? Якою була головна мета діяльності канцлера?

3. Політика канцлера О. фон Бісмарка. Першим німецьким імператором був король Пруссії Вільгельм I. Фактично ж країною протягом 20 років управляв канцлер О. фон Бісмарк, який користувався повною довірою імператора. Головним напрямом його внутрішньої політики було забезпечення централізації влади в імперії через ліквідацію автономних прав окремих монархій і католицької церкви. У 1872 р. О. фон Бісмарк домігся прийняття закону, згідно з яким духовенство позбав-

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ВНУТРІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ О. ФОН БІСМАРКА

лялося права нагляду за школами. Священникам заборонялося вести політичну агітацію. Замість церковного шлюбу вводився інститут громадянського шлюбу, передбачалася державна реєстрація народження та смерті. Політика, спрямована проти впливу католицької церкви, дістала офіційну назву «боротьба за культуру» — культуркампф.

О. фон Бісмарк розпочав боротьбу проти соціалістів. У 1878 р., після двох терористичних замахів на імператора, він запропонував рейхстагу прийняти «Виключний закон проти соціалістів», який фактично забороняв діяльність соціалістичних організацій і робітничих газет. Соціал-демократична партія була змушена перейти на напівлегальний стан.

Поряд із репресивними заходами О. фон Бісмарк провів низку соціальних реформ. У 1881 р. він оголосив про початок «ери робітничого законодавства». У наступні три роки рейхстаг прийняв закони про страхування працівників від нещасних випадків на виробництві та від хвороб. У 1889 р. з'явився закон про надання пенсії за віком (із 70 років) та в разі втрати працездатності, у 1891 р. — закони про 11-годинний робочий день та про заборону дитячої праці до 13 років. У середині 90-х рр. ХІХ ст. Німеччина стала державою з найбільш передовим соціальним законодавством.

Основною метою зовнішньополітичного курсу Німецької імперії стало створення військово-політичної коаліції європейських держав, спрямованої проти Франції. Правлячі кола в Берліні спиралися на Австро-Угорщину, яка після франко-пруської війни пішла на зближення з Німеччиною та Італією — суперником Франції в Середземному морі та на півночі Африки. Щоб не допустити можливого залучення Росії до коаліції як союзника Франції, було висунуто ідею спільної російсько-німецької боротьби проти соціал-демократії та взагалі революційного руху. 6 травня 1873 р. Росія та Німеччина підписали союзний договір. Через місяць таку саму угоду уклали Росія та Австро-Угорщина. Так утворився **Союз трьох імператорів**, що дало Німеччині можливість погрожувати новою війною Франції. Він проіснував до 1887 р., поки не загострилися російсько-німецькі й російсько-австрійські відносини.

7 жовтня 1879 р. Німеччина та Австро-Угорщина підписали союзний договір, спрямований як проти Франції, так і проти Росії. У 1882 р. до цієї угоди приєдналася Італія. У результаті було створено Троїстий союз, що свідчило про прагнення Німеччини посісти провідне місце в Європі.

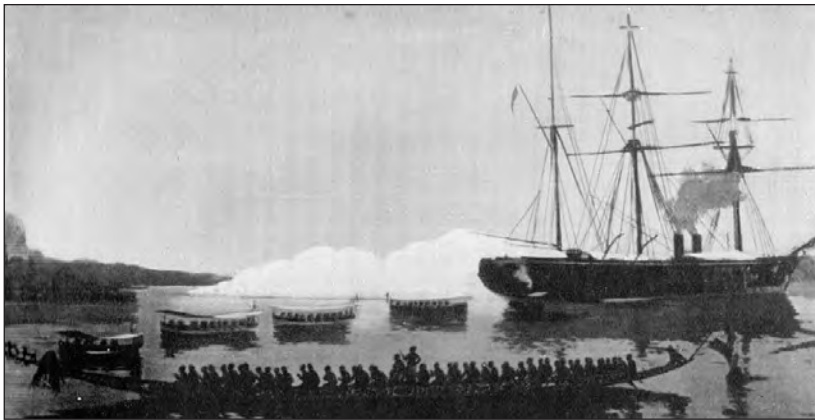
О. фон Бісмарк як посол у Санкт-Петербурзі (Росії) влучно оцінив українське питання: «Відірвання України було б такою тяжкою ампутацією Росії, що вона на довгі літа не загрожувала б європейському миру». Отже, він підніс потребу незалежної України для втримання рівноваги й миру в Європі.

«Між Берліном і Римом». Сатиричний малюнок із німецького журналу. Художник Вільгельм Шольц. 1875 р.

Союз трьох імператорів: Франц Йосиф I, Вільгельм I, Олександр II (зліва направо). 22 жовтня 1873 р.

Німецький корвет під час бомбардування Камеруну 21 грудня 1884 р.

Німецький колонізатор у Того. 80-ті рр. XIX ст.

Владнавши справи на континенті, у 80-х рр. XIX ст. О. фон Бісмарк почав приділяти більше уваги колоніальним загарбанням. У 1884 р. Німеччина встановила протекторат над частиною Південно-Західної Африки (Намібія) і Центральною Африкою (Того, Камерун). Наступного року контроль було поширено на частину Східної Африки (Танганьїка). Так виникла Німецька колоніальна імперія. Німеччина отримала всі необхідні умови, щоб вважатися великою державою.

? Чому Соціал-демократична партія Німеччини стала впливовою партією країни?

4. Німецька соціал-демократія. У результаті економічного розвитку в Німеччині утворився численний робітничий клас. Велика концентрація виробництва сприяла його організованості.

В умовах дії «Виключного закону проти соціалістів» німецьким соціал-демократам доводилося існувати напівлегально. Їхня Готська програма (1875 р.), яка містила низку радикальних положень (про диктатуру пролетаріату, соціалістичну революцію), стала зразком для всієї європейської соціал-демократії. Після скасування «Виключного закону проти соціалістів» теоретичною основою Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) була Ерфуртська програма (1891 р.), яка відповідала основним положенням марксизму, але стала більш поміркованою. Німецькі соціал-демократи були наймогутнішою робітничою партією Європи. На початку XX ст. СДПН налічувала 1 млн членів і мала найбільшу фракцію в парламенті — 109 депутатів із 397.

У 1899 р. один із лідерів і теоретиків соціал-демократії Е. Бернштейн у книзі «Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії» піддав критиці принципіві положення марксистської теорії. Спроба перегляду марксизму була оголошена ревізіонізмом, правим ухилом у соціал-демократії. Виступ Е. Бернштейна призвів до розколу в соціал-демократичному русі Німеччини на правих (Е. Бернштейн), центристів (А. Бе-

Фракція соціалістів у рейхстагу. 1889 р.

бель, К. Каутський) і лівих (К. Лібкнехт, Р. Люксембург). Після Першої світової війни розкол було закріплено й організаційно.

5. Початок правління Вільгельма II. Перехід до «світової політики». У 1888 р. імператором Німеччини став Вільгельм II. Молодий монарх узявся особисто управляти країною, а для цього прагнув усунути О. фон Бісмарка, із яким мав розбіжності в багатьох питаннях. Так, імператор вважав, що потрібно проводити більш активну зовнішню політику, не боючись застосовувати силу проти своїх конкурентів, відійти від Союзу трьох імператорів. Вільгельм II негативно оцінював «Виключний закон проти соціалістів», і, як уже згадувалося, його довелося скасувати, а О. фон Бісмарк у 1890 р. пішов у відставку.

Після цього колоніальна експансія Німеччини посилилася. «Ми вимагаємо для себе місця під сонцем», — заявив новий канцлер Бернхард Бюлов, висловлюючи інтереси німецьких промислових, фінансових і військових кіл.

Ідеологічним підґрунтям нової «світової політики» Вільгельма II стала доктрина **пангерманізму**, носієм якої був пангерманський союз. Вона стверджувала, що німці перевершують усі народи й мають панувати над ними. Пангерманісти закликали проводити політику сили щодо інших держав, створити могутню армію та флот і готуватися до війни за переділ світу. До планів німецької експансії входило загарбання британських і французьких колоній та прикордонних районів Франції (експансія на Захід), захоплення частини Росії — Балтії, України, Північного Кавказу, проникнення на Близький Схід.

Такі плани пангерманістів знайшли відгук в уряді. Армія стала головною турботою держави, а мілітаризм, тобто нарощування військової могутності, — урядовим курсом.

У 1913 р. військові витрати становили 50% бюджету. З ініціативи міністра флоту адмірала Альфреда Тірпіца Німеччина почала створювати величезний військовий флот, який за кількістю й могутністю незабаром став другим після британського.

? Чи був перехід до «світової політики» Вільгельмом II закономірним? Свою думку поясніть.

Вільгельм II

Пангерманізм — суспільно-політичний рух, що ґрунтується на ідеї політичної єдності німецької нації на засадах мовної, етнічної та культурної ідентичності.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- стрімке піднесення економіки Німеччини в останній чверті XIX — на початку XX ст.;
- роль канцлера О. фон Бісмарка в розвитку Німеччини;
- наміри Німеччини здійснити переділ світу на свою користь.

Працюємо з хронологією

- **1871 р.** — проголошення створення Німецької імперії, прийняття Конституції.
- **1888 р.** — початок правління імператора Вільгельма II.
- **1890 р.** — відставка канцлера О. фон Бісмарка.

Відставка О. фон Бісмарка (колишній канцлер сходить із корабля «Німеччина», а Вільгельм II за ним спостерігає). Карикатура з британського журналу «Панч». Художник Джон Тенніел. 1890 р.

Запитання і завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Продовжте розповідь».
Правила гри. У цій грі беруть участь пари учнів та учениць. Вони мають викласти зміст визначеного питання з розглянутого матеріалу, відповідаючи по черзі одним реченням. Перемагає учень/учениця, чиє речення буде останнім.
2. Хто визначав політику Німеччини в перші 20 років після об'єднання? **3. Колективне обговорення.** Які риси були притаманні розвитку економіки Німеччини після об'єднання? Чому Німеччина наприкінці XIX ст. досягла промислової першості в Європі?
4. Назвіть основні напрями політики, яку проводив канцлер О. фон Бісмарк. Яку мету він ставив перед собою, запроваджуючи в Німеччині соціальне законодавство? **5.** Чи досягла успіху політика культуркампф? **6.** Що зумовлювало могутність робітничого і соціал-демократичного рухів у Німеччині? **7.** Якими були основні положення доктрини пангерманізму? **8.** Що зумовило агресивний зовнішньополітичний курс Німеччини? Якою була мета «світової політики» Вільгельма II?
9. Визначте за картою атласу, які колоніальні придбання здійснила Німеччина наприкінці XIX ст. **10.** Складіть політичний портрет канцлера Німеччини О. фон Бісмарка.
11. **Робота в малих групах.** Обговоріть і з'ясуйте, як пов'язані між собою економічні успіхи Німеччини та зміни в зовнішній політиці. **12. Робота в парах.** Обговоріть і прокоментуйте вислови О. фон Бісмарка: 1) «Ніколи стільки не брешуть, як під час війни, після полювання та напередодні виборів»; 2) Ставлення держави до вчителя — це державна політика, яка свідчить або про силу держави, або про її слабкість»; 3) «Свобода — це розкіш, яку не кожен може собі дозволити»; 4) «Єдина здорова основа великої держави є державний егоїзм, а не романтика, і не гідно великої держави боротися за справу, яка не стосується її власних інтересів».

§ 18. Велика Британія

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: пояснювати, чому наприкінці XIX — на початку XX ст. у світі відбулася зміна лідерів в економічному розвитку; характеризувати внутрішній розвиток Великої Британії; визначити суть ірландського питання для Великої Британії; розкривати основні риси зовнішньої політики держави.

1. Втрата Великою Британією промислової першості.

Наприкінці XIX ст. Велика Британія продовжувала залишатися однією з наймогутніших і найбагатших країн світу. Вона посідала провідні позиції у світовій торгівлі та вивезенні капіталу. Британські капіталовкладення за кордоном перевищували капіталовкладення решти держав разом узятих. Британський фунт стерлінгів був основою світовою валютою. Як і в інших провідних державах, у Великій Британії формувалися монополії. Лондон став головним торговельним і фінансовим центром світу. Державу називали «володаркою морів».

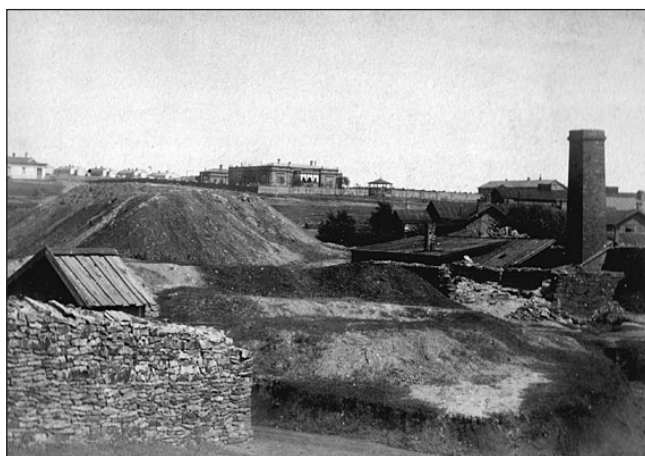
Одночасно в економіці Великої Британії проявлялися деякі негативні тенденції. Зростання промислового виробництва (2,1%) було нижчим, ніж в інших країнах (у США — 4,2%, у Німеччині — 4,1%). Технічне обладнання на багатьох заводах застаріло, і за деякими показниками Велика Британія відставала від США та Німеччини. На початку XX ст. Німеччина випередила її за виплавою сталі, США — за виробництвом чавуну, сталі та кам'яного вугілля. Завдяки кращій технології та вищій продуктивності праці американські й німецькі товари стали дешевшими за британські.

У сільському господарстві Великої Британії загалом переважало дрібне селянське або фермерське господарство. Велике земельне господарство зберігалося в Ірландії. Сільське госпо-

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Коли у Великій Британії розпочалася «Вікторіанська епоха»? 2. Із якою метою у Великій Британії були проведені парламентські реформи 1832, 1867 рр.?

? Чи закономірною була втрата у Великій Британії промислової першості?

Монополізація у Великій Британії в першу чергу відбувалась у банківській системі. Найвідоміша «Велика п'ятірка» лондонських банків тримала у своїх руках увесь фінансовий світ. На 1913 р. їм належало 70% банківських капіталів країни. На чолі цієї банківської структури стояв Англійський банк. У кожному великому місті світу існував хоча б один його відділ. У 1904 р. 50 банків Великої Британії мали 2279 відділень по всьому світу.

Район металургійного заводу, на другому плані — будинок Дж. Юза. 1888 р.

У другій половині XIX ст. схід України почав приваблювати британські капітали. У 1869—1872 рр. британський інженер Джон Юз, домовившись із російським урядом про будівництво металургійного заводу та видобуток вугілля, заснував металургійний завод (зараз — «Донецьксталь»), навколо якого згодом виникло ціле місто — Юзівка (зараз Донецьк). За 25 років підприємницької діяльності на шахтах Донбасу Дж. Юз вивіз до Англії 25 млн рублів золотом. Натомість усі британські інвестиції в розвиток промисловості півдня України в другій половині XIX ст. становили 23 млн рублів.

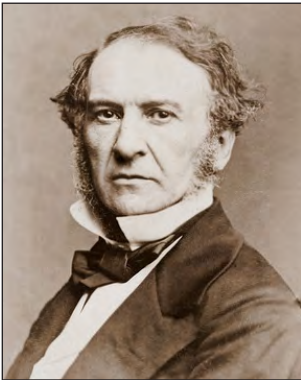
У Галичині на початку XX ст. за допомогою британського капіталу було засновано декілька нафтових товариств для експлуатації Дрогобицького нафтового району.

дарство, незважаючи на значні зрушення в розвитку, не забезпечувало потреб Великої Британії, значні обсяги продовольства й сировини доводилося завозити. Ці несприятливі риси економіки країни компенсувалися наявністю колоніальних володінь, які були гарантованим ринком збуту та джерелом дешевої сировини.

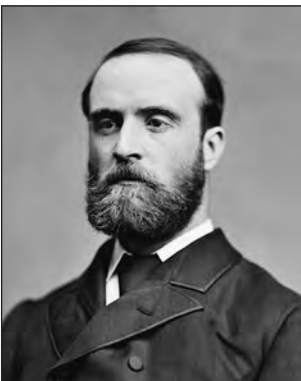
Отже, одним із найважливіших завдань Великої Британії вважалося збереження та розширення імперії як основа її стабільності й процвітання.

Незважаючи на вповільнення розвитку та втрату промислової першості, Велика Британія залишалася могутньою промисловою державою.

? У чому полягала суть ірландського питання наприкінці XIX — на початку XX ст.?

Вільям Гладстон. 1861 р.

Чарльз Парнелл. Між 1870 і 1880 рр.

2. Внутрішньополітичне життя Великої Британії. Ірландське питання. Другу половину XIX ст. у Великій Британії, як ви вже знаєте, називають «Вікторіанською епохою» за ім'ям королеви Вікторії, яка правила країною протягом 1837—1901 рр. Це був період найбільшої могутності: швидко зростали її колоніальні володіння, британська промисловість ще утримувала першість у світі. У державі зберігалися конституційна монархія, парламент і двопартійна система.

На парламентських виборах боротьбу між собою вели дві головні партії — консерватори та ліберали.

Консерватори виражали інтереси великої земельної аристократії та частини великої буржуазії (фінансистів). Головним лідером консерваторів був письменник і політик Бенджамін Дізраелі.

Лібералів підтримувала більшість великої та середньої буржуазії, а також значна частина кваліфікованих робітників. Керівником Ліберальної партії був видатний державний діяч, син багатого підприємця Вільям Гладстон.

Ліберали обстоювали принцип вільної торгівлі та виступали проти політики протекціонізму на противагу консерваторам, які боролися за те, щоб захистити британську промисловість від конкуренції. Обидві партії вважали за необхідне проведення реформ виборчої системи й соціального законодавства.

У 1867 р. консервативний уряд Б. Дізраелі здійснив парламентську реформу, яка вдвічі збільшила кількість виборців. У 1871 р. його змінив ліберальний уряд В. Гладстона, що офіційно визнав законною діяльність профспілок, у тому числі страйки. Наступного року на виборах до парламенту було введено таємне голосування.

У відповідь консерватори остаточно скасували заборону на страйки та дозволили діяльність кооперативів. У 1875 р. консерватори ухвалили закони про обмеження робочого дня 54 годинами на тиждень та охорону дитячої праці. Прийняття на роботу дітей, яким ще не виповнилося десяти років, заборонялося. Натомість ліберали в 1884 р. провели ще одну виборчу реформу. Вона надала право голосу більшості робітництва й селянства.

Наприкінці XIX ст. розширення прав робітничих організацій зумовило розгортання подальшої боротьби робітництва за його соціальні й політичні права. На чолі цієї боротьби були профспілки — **тред-юніони**, об'єднані з 1886 р. в Британський конгрес тред-юніонів. У **1900 р.** утворився Комітет робітничого представництва для виборів до парламенту робітничих депутатів, який у 1906 р. було перейменовано на Робітничу (Лейбористську) партію.

Наприкінці XIX ст. розгорнувся масовий рух ірландського населення за аграрну реформу та самоуправління — **гомруль**. Його очолив Чарльз Парнелл, обраний до британського парламенту в 1875 р. Він використовував усі можливі парламентські методи — **обструкцію**, позови, запити, аби тільки привернути увагу громадськості до проблем Ірландії.

У той самий час в Ірландії селяни, керовані «Земельною лігою», розгорнули боротьбу проти англійських лендлордів. Вони нищили їхні маєтки, урожай, худобу. Одним із нових методів боротьби став **бойкот**.

У 1886 р. уряд В. Гладстона вирішив внести до парламенту закон про гомруль, але його було відхилено. Це призвело до поразки лібералів на виборах. До влади майже на 20 років прийшли консерватори.

На початку XX ст. становище в Ірландії загострилося. Радикальна частина ірландського національно-визвольного руху утворила партію, яку назвали «Шинн Фейн» («Ми самі»). Вона виступила за самостійну Ірландську державу під гаслом «Ірландія для ірландців».

У 1914 р. палата громад утретє схвалила законопроект про гомруль, і він став законом, але його чинність не поширювалася на шість північних графств, де проживали переважно протестанти. Згодом це рішення породило конфлікт у Північній Ірландії.

3. Особливості робітничого руху. Утворення Лейбористської партії.

Кінець XIX — початок XX ст. були періодом піднесення робітничого руху у Великій Британії. Втрата промислової монополії, загострення конкуренції на світовому ринку, прагнення підприємців зменшити витрати на виробництво призвели до зниження життєвого рівня робітничого класу, який у відповідь посилив боротьбу за свої права. Значно зросла кількість страйків, збільшилася кількість членів профспілок, сягнувши 4 млн осіб у 1913 р.

За кількістю та організованістю профспілок Велика Британія на той час посідала перше місце у світі. Частина діячів профспілок вважала, що їхні організації мають вести не тільки економічну, а й політичну боротьбу. Робітнича (Лейбористська) партія, що взяла участь у виборах 1906 р., провела до парламенту 29 своїх депутатів. Двопартійна система похитнулася. Поряд із консерваторами й лібералами поставала нова сила — лейбористи.

Тред-юніони — назва профспілок у Великій Британії та деяких інших англійських країнах. Тред-юніони об'єднували переважно кваліфіковане робітництво однієї професії. Наприкінці 80 — на початку 90-х рр. XIX ст. в умовах піднесення робітничого руху виникли нові тред-юніони, які сповідували ліві погляди. Вони формувалися за виробничими ознаками (в одному тред-юніоні могли бути робітники різних професій однієї галузі). Також вони відкрили доступ до своїх лав некваліфікованим робітникам, які до цього не були охоплені професійним рухом. Під впливом нових тред-юніонів старі теж почали приймати некваліфікованих робітників. Як наслідок тред-юніони укрупнювалися в організації національного масштабу. Із початку Першої світової війни різниця між старими й новими тред-юніонами зникла. Вони були колективними членами Лейбористської партії.

Гомруль (від англ. — самоуправління) — одна з головних вимог ірландського національного руху кінця XIX ст.

Обструкція — зрив роботи парламенту законними способами.

Бойкот — форма політичної та економічної боротьби; означає повну відмову від спілкування з окремою особою, організацією тощо. Назва походить від прізвища британського управляючого Ч. Бойкотта, до якого вперше було застосовано таку форму боротьби.

? Чи можна вважати лейбористів соціалістичною партією?

Лейбористи впродовж тривалого часу не мали своєї програми. Головним завданням вони вважали проведення до парламенту своїх депутатів, де вони голосували б за винесення рішень на захист прав робітництва, об'єднуючись із лібералами.

Така тактика лідерів робітничого руху викликала протести з боку прихильників соціалістичних поглядів. У 1911 р. вони створили Британську соціалістичну партію, що намагалася очолити робітничий рух, але успіху не мала.

? Чи можна стверджувати про успішність реформ початку ХХ ст.?

4. Реформізм. Піднесення робітничого руху та загострення боротьби за соціальні права привели діячів Ліберальної партії до розуміння необхідності соціальних реформ, які б полегшили становище робітництва, обмежили привілеї заможних верств і не допустили можливості соціального вибуху. Одним із провідних ідеологів і практиків ліберального реформізму був Девід Ллойд Джордж.

З ініціативи Д. Ллойд Джорджа було прийнято закон про безкоштовну початкову освіту та харчування у шкільних їдальнях для дітей малозабезпечених батьків. Також з'явився закон про регламентацію нічної праці. Праця в нічну зміну для чоловіків скорочувалася, а для жінок — заборонялася. Потерпілі від нещасних випадків на виробництві отримували право на безкоштовне лікування та допомогу з інвалідності.

У 1908 р. парламент ухвалив закони про 8-годинний робочий день для гірників і про пенсії за старістю для працюючих. Потім було впроваджено допомогу з безробіття та в разі хвороби. Ці виплати склалися з внесків робітників і підприємців, субсидій держави. Підприємці вже не могли перешкоджати профспілковій агітації та вимагати від профспілок відшкодування збитків, спричинених страйками.

Жваву реакцію викликав представлений Д. Ллойд Джорджем проєкт бюджету Великої Британії на 1909 р. Проєкт передбачав виділення 1% коштів на проведення соціальних реформ і значне збільшення витрат на озброєння. Витрати планувалося покрити різким збільшенням податків на земельні володіння, спадщину, а також збільшенням податків на тютюн, алкогольні напої та поштові марки.

Палата громад, де ліберали разом із лейбористами становили більшість, схвалила проєкт бюджету. Однак палата лордів, яку призначав король, куди входила земельна й фінансова аристократія, відхилила його. Тоді Д. Ллойд Джордж розгорнув боротьбу проти палати лордів, вимагаючи зменшити її повноваження або ж зовсім ліквідувати. У 1911 р. палата громад ухвалила закон про звуження повноважень палати лордів. Тепер остання мала тільки відкладне вето, тобто могла на деякий час гальмувати виконання ухвалених палатою громад законів, але не скасовувати їх. Якщо палата громад тричі ухвалювала проєкт закону, він набирав чинності попри заперечення палати лордів. Після цих нововведень запропонований бюджет Д. Ллойд Джорджа став законом.

Девід Ллойд Джордж. 1902 р.

Девід Ллойд Джордж — син учителя, адвокат за фахом, талановитий промовець і політик. Уперше він потрапив до парламенту в 1890 р. та незабаром став одним із лідерів Ліберальної партії. Широку популярність він здобув завдяки своїм виступам проти «дармоїдів-багатіїв». Д. Ллойд Джордж вважав, що треба вжити дієвих заходів, щоб покінчити із «принизливим жебрацтвом» робітництва. Обійнявши в уряді лібералів посаду міністра торгівлі, а потім посаду міністра фінансів, Д. Ллойд Джордж у 1906—1911 рр. подав до парламенту низку законів. Ці закони стали основою соціального законодавства.

5. Зовнішня та колоніальна політика Великої Британії.

У сфері зовнішньої політики правлячі кола Великої Британії дотримувалися принципу європейської рівноваги, згідно з яким жодна держава не має домінувати в континентальній Європі.

Для збереження рівноваги Велика Британія протидіяла сильнішим державам, не даючи їм можливості посісти провідне становище в Європі. Зберігаючи перевагу на морі, вона не боялася збройного вторгнення на свою територію.

Другий принцип британської зовнішньої політики — «блискуча ізоляція». Це означало, що Велика Британія утримувалася від укладення тривалих союзів з іншими державами, дотримуючись девізу «у Великій Британії немає постійних ворогів і постійних друзів; у неї є лише постійні інтереси». Майже до кінця XIX ст. правлячі кола держави головним своїм противником вважали Францію — основного суперника в колоніальних загарбаннях. На початку XX ст. на перший план вийшли суперечності Великої Британії та Німеччини. Економічна, військова та морська могутність Німеччини невпинно зростала.

Одним із головних напрямів британської зовнішньої політики кінця XIX ст. було розширення колоніальної імперії. У 1875 р. уряд Б. Дізраелі купив у Єгипту контрольний пакет акцій побудованого Францією Суецького каналу. Це забезпечило Великій Британії контроль над важливою для її флоту водною артерією, яка відкрила найкоротший шлях до Індії та інших колоній. У 1876 р. королева Вікторія прийняла титул імператриці Індії. Британські колоніальні володіння почали офіційно називати Британською імперією.

У 80—90-х рр. XIX ст. колоніальна експансія Великої Британії досягла найбільшого розмаху. На той час вона оволоділа Бірмою, Нігерією, Сомалі, Кенією, Танганьїкою, Угандою та частиною Південної Африки. Площа колоніальних володінь Великої Британії збільшилася до 33 млн км², а кількість населення зросла від 200 до 370 млн осіб. Площа самої держави становила не більше ніж 1% від площі її колоніальних володінь, а кількість населення — менше ніж 12%.

Прагнучи створити неперервну лінію британських володінь в Африці від Каїра до Кейптауна й захопити природні багатства Південної Африки, Велика Британія в 1899 р. розпочала війну з двома невеликими південноафриканськими державами.

? Чому Великій Британії довелося на початку XX ст. відмовитися від своєї традиційної політики «блискучої ізоляції»?

Із кінця XIX ст. у Великій Британії з'явилися перші переселенці з українських земель. У 1893 р. групи селян зі Львівщини зупинилися в Манчестері дорогою до Північної Америки й вирішили залишитися на Британських островах, започаткувавши історію української спільноти у Великій Британії. У 1911 р. до Манчестера прибула ще одна група селян-заробітчан із Галичини (за переказами, близько 500 осіб), частина яких через брак коштів для подорожі до Америки також вирішила залишитися у Великій Британії.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДОКТРИНА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ наприкінці XIX — на початку XX ст.

Зовнішньополітична доктрина

Розширення колоніальної імперії

Збереження панування на морі

Протистояння створення антибританської коаліції європейських держав

Під час англо-бурської війни відзначився український письменник Юрій Будяк (справжнє прізвище Покос). Він був добровольцем, який командував одним із загонів бурів. Цей загін здійснював партизанську діяльність: уночі нападав на чужаків і безжалісно знищував їх. «Гуманізм у такій війні протипоказаний, — пояснював дії загону Ю. Будяк. — Але час від часу він прокидався в мені, і я рятував когось від смерті, брав у полон». Так, він урятував молодого британського журналіста Вінстона Черчилля з полону. Згодом В. Черчилль став визначним політичним діячем, прем'єр-міністром Великої Британії. Повернувшись до Києва в 1912 р., Ю. Будяк вступив до Політехнічного інституту. Згодом він узяв активну участь в Українській революції 1917—1921 рр.

Бурське ополчення. 1899 р.

ми — Трансвааль та Оранжевою республікою, багатими на золото й алмази. Їх населяли бури — вихідці з Голландії, які колонізували ці території, а місцеве населення перетворили на рабів. У **1902 р.** Трансвааль та Оранжева республіка стали частинами Британської імперії. Зваживши на інтереси білого населення цих колоній, Велика Британія вирішила надати їм права **домініонів** — самоврядних частин імперії зі своїми парламентом та урядом. Це дало змогу бурам із часом стати панівною силою в політичному житті колоній, які в 1910 р. було об'єднано в Південно-Африканський Союз (ПАС). Статус домініону отримали всі колонії, заселені білими переселенцями: Канада (1867 р.), Австралія (1900 р.), Нова Зеландія (1907 р.).

Домініони брали участь в імперських конференціях, на яких обговорювалися питання оборони, зовнішньої та торговельно-фінансової політики.

Крім колоніальних загарбань, Велика Британія активно долучилася до розподілу сфер впливу в Китаї, Ірані, Таїланді (Сіамі), Османській імперії, боролася за ринки Латинської Америки.

Домініон — фактично незалежна частина Британської імперії, що мала власні органи влади, але визнавала главою держави монарха Великої Британії.

Працюємо з хронологією

- **1871 р.** — визнання законною діяльності тред-юніонів (профспілок) у Великій Британії.
- **1875 р.** — придбання Великою Британією акцій Суецького каналу.
- **1899—1902 рр.** — англо-бурська війна.
- **1900 р.** — створення Робітничої (Лейбористської) партії.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- поступову втрату Великою Британією промислової першості, прагнення зберегти колонії, які були основним джерелом доходів і збуту продукції промисловості;
- становлення ліберально-демократичної держави шляхом поступових реформ політичної та соціальної сфер суспільного життя в другій половині XIX ст.;
- значні зміни у внутрішньому житті Великої Британії на початку XX ст. завдяки політиці реформізму Д. Ллойд Джорджа.

Запитання і завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Історичний ланцюг».
- Правила гри.* Перший гравець називає дату, термін, ім'я, історичний факт тощо, пов'язані з вивченою темою. Другий гравець має спочатку повторити те, що сказав його попередник, а потім додати своє слово. Наступний гравець робить так само. За помилку або довгу паузу гравець вибуває з гри. Перемагає той, хто залишиться останнім.
2. **Колективне обговорення.** Якими були особливості економічного розвитку Великої Британії в другій половині XIX ст.? Чому наприкінці XIX ст. Велика Британія почала втрачати провідні позиції у світовій економіці? 3. Охарактеризуйте парламентську боротьбу в останній чверті XIX ст. у Великій Британії. Хто очолював лібералів і консерваторів? 4. Чому Велика Британія вдалася до проведення парламентських і соціальних реформ? 5. Яким було становище Ірландії в Британській імперії? Чому правлячі кола не бажали надати Ірландії самоврядування? 6. Охарактеризуйте колоніальну політику Великої Британії в другій половині XIX — на початку XX ст. Які колоніальні придбання здійснила держава в цей період?
7. **Робота в малих групах.** Розподіліть обов'язки та за додатковими джерелами підготуйте історичний портрет одного з провідних діячів Великої Британії кінця XIX — початку XX ст. у вигляді презентації. 8. Заповніть таблицю «Особливості розвитку економіки Великої Британії наприкінці XIX — на початку XX ст.».

Особливості	Причини	Наслідки
Падіння темпів економічного розвитку		Втрата світової першості
Зростання вивозу капіталу		
Занепад сільського господарства		

9. Визначте основні підсумки «Вікторіанської епохи» для Великої Британії. Підготуйте есе за цим питанням. 10. **Колективне обговорення.** Що спонукало правлячі кола Великої Британії до надання статусу домініону частині своїх колоній? Це було свідченням сили чи слабкості Британської імперії?

«Колосс Родський». Карикатура на С. Родса з британського журналу «Панч». 1892 р.

§ 19. Італія

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: пояснювати особливості розвитку Італії після об'єднання; характеризувати проблему Півдня; розкривати основні риси «ери Джолітті»; визначати пріоритети зовнішньої політики Італії.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Коли і як відбулося об'єднання Італії? 2. Хто такий Дж. Гарібальді? Яку роль він відіграв в історії об'єднання Італії?

? Із якими труднощами зіткнулася Італія після об'єднання?

1. Італія після завершення процесу об'єднання. 3 жовтня 1871 р. відбулася історична подія: за результатами референдуму місто Рим увійшло до складу Італії, чим завершилося об'єднання країни. Однак вона заплатила за це високу ціну: дві війни проти Австрії, утримання значної армії та флоту, визнання фінансових зобов'язань колишніх італійських держав підірвали й без того слабке фінансове становище. До цього додавалися відсутність значної промислової бази, низький рівень розвитку сільського господарства, убогість і неписьменність більшої частини населення. Проте правляча еліта була сповнена бажання перетворити Італію на велику державу.

Нова об'єднана країна за формою правління була конституційною монархією. Законодавча влада належала королю та парламенту. Парламент складався із двох палат: верхньої — сенату, члени якого призначалися довічно, і нижньої — палати депутатів, що обиралися. Право голосу мали чоловіки, які досягли 25-річного віку, вміли читати й писати, а також володіли певним статком. Таких із 27-мільйонного населення було 600 тис. осіб (2%). Виконавча влада повністю належала монарху, який до того ж командував військами, оголошував війну та укладав мир, призначав прем'єр-міністра.

За Конституцією всі громадяни були рівними перед законом, їм гарантувалися основні права і свободи.

Значну роль у політичному житті країни відігравала католицька церква. У 1871 р. король підписав закон, за яким Папа Римський оголошувався особою священною і недоторканною. На утримання папського двору держава виділяла необхідні кошти, але його територіальні володіння обмежувалися Ватиканським палацом і ще кількома будівлями. Папа мав право підтримувати дипломатичні відносини з іншими країнами.

Після утворення єдиної держави політичну боротьбу між собою вели дві партії (точніше, політичні блоки): Історична права, або «праві», та Історична ліва, або «ліві».

«Праві» представляли інтереси земельної аристократії, фінансистів, «ліві» — промисловців. Почергово поступаючись до влади, вони були спільні в прагненні перетворити Італію на велику державу. Основні розбіжності між ними полягали в поглядах на внутрішню політику. Наприкінці XIX — на початку XX ст. із розширенням виборчих прав кількість політичних партій зростає. У 1892 р. виникла Соціалістична

Папа Римський Пій X

партія італійських трудящих (із 1895 р. — Італійська соціалістична партія), у 1895 р. — Італійська республіканська партія, яка, крім республіканських ідеалів, обстоювала демократичні й соціалістичні права, а також радикальна, що продовжувала революційні традиції Дж. Мадзіні й Дж. Гарібальді. Після сходження на папський престол Пія Х активно долучилася до політичної боротьби католицька церква, із політичної діяльності якої було знято заборони. Ці партії істотно не змінили співвідношення сил між «лівими» і «правими», які були уособленням ліберального й консервативного напрямів розвитку.

2. Економічний розвиток. Об'єднання країни створило умови для активного економічного розвитку. Проте внутрішній ринок був вузьким, промисловість розвинена слабо, до того ж лише на Півночі країни. Більша частина населення жила в злиднях, працюючи в поміщицьких господарствах за наймом. Не вистачало природних ресурсів. Протягом перших 20 років після об'єднання темпи розвитку країни були невисокими, проте в цей період відбулися структурні зміни в економіці, соціальній сфері, які стали основою промислового піднесення наприкінці XIX — на початку XX ст.

Так, у сільському господарстві великі поміщицькі господарства втягувалися в ринкові відносини, відбувалася його спеціалізація та вирізнення трьох головних галузей: зернової; вирощування винограду, цитрусових і маслин; скотарства.

Наприкінці XIX ст. держава почала активно втручатися в економічні процеси. На її кошти створювалася мережа залізниць, видавалися дотації (грошова допомога) та державні замовлення великим промисловцям. Частина підприємств перебувала під управлінням військового міністерства, установлювалися державні монополії на деякі види продукції. Завдяки державній підтримці на початку XX ст. виникли монополістичні об'єднання, які встановили контроль над основною частиною промисловості. Найбільші банки країни — Римський банк, Італійський комерційний банк — через акціонерні товариства контролювали цілі галузі промисловості.

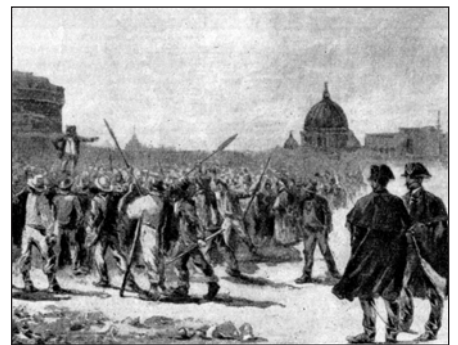
Ще однією особливістю промислового розвитку країни була його нерівномірність: Північ країни була промислово розвинутою, із відносно високим рівнем життя та зайнятості населення, тоді як Південь залишався аграрним придатком із низьким життєвим рівнем населення та пануванням позаекономічних методів експлуатації селянства.

Протягом 1900—1914 рр. випуск промислової продукції зріс на 90 %. Італія з аграрної країни перетворилася на аграрно-індустріальну. І все ж, незважаючи на високі економічні показники, вона відставала від провідних країн і за рівнем доходів на одну особу посідала останні місця серед країн Європи.

? Чи можна стверджувати, що стрімкий економічний розвиток Італії мав значні регіональні відмінності?

Експозиція машин у Турині. 1898 р.

Мітинг безробітних у Римі (гравюра). 1889 р.

? Чи можна стверджувати, що трудова еміграція стала національною трагедією Італії?

Трудова еміграція — від'їзд працездатного населення з районів аграрного перенаселення чи економічного занепаду для заробітку або постійного проживання до інших територій, країн.

Анархізм — суспільно-політична течія, що заперечує необхідність державної та іншої політичної влади й пропагує необмежену свободу особистості.

? Реформи Дж. Джолітті подолали чи приховали проблеми Італії?

Джованні Джолітті. Художник Фаусто Вагнетті. 1928 р.

3. Трудова еміграція. Становлення ринкових відносин, індустріалізація позначилися на італійському суспільстві. Промисловість, що розвивалася, спричинила появу прошарку найманої робочої сили, який зазнавав значного визиску. Однак вона не могла поглинути всієї маси селянства, що розорювалося й шукало кращої долі в містах. Крім того, спостерігався природний приріст населення внаслідок демографічного вибуху. Надлишок робочої сили призвів до масової **трудової еміграції** до США, Німеччини, Франції, Швейцарії, Бразилії, Аргентини. Загалом Італію залишили 7,7 млн осіб. Проте це не вирішило проблеми безробіття та бідності населення більшої частини країни, особливо на Півдні та на острові Сицилія.

З одного боку, еміграція стала національною трагедією, оскільки країна втрачала найбільш активну, працездатну частину населення; з іншого — Італія отримувала додаткові капітали за рахунок грошей, які емігранти переказували на батьківщину своїм родичам. Однак усі виїхати не могли й не бажали. Злиденне становище доводило населення до відкритого прояву невдоволення: спалахували страйки робітників (Мілан, 1898 р.), селянські повстання (острів Сицилія, 1893—1894 рр.). Актом помсти за тяжку долю своїх співвітчизників стало вбивство в 1900 р. італійського короля Умберто I емігрантом, що повернувся зі США, **анархістом** Гаетано Бреші.

4. Ліберальна «ера Джолітті». Події, які відбувалися наприкінці XIX ст., примусили правлячі кола Італії розпочати реформи. Ці реформи, що розгорнулися на початку XX ст., увійшли в історію як Ліберальна ера, або «ера Джолітті», за прізвищем політичного діяча Джованні Джолітті. Йому судилося відіграти вагомий роль в історії Італії цього періоду. Ставши в **1903 р.** прем'єр-міністром, Дж. Джолітті започаткував масштабні реформи, які вивели італійське суспільство на новий рівень розвитку.

В економічній сфері Дж. Джолітті сприяв розвитку торгівлі й підприємництва, розширенню внутрішнього ринку, здійснював заходи щодо посилення ролі держави в економічних процесах (націоналізував залізниці, надавав державну допомогу та замовлення, вигідні кредити), упорядкував фінанси й борги країни. Усе це забезпечило стрімке економічне зростання, особливо на Півночі країни, де постали могутні індустріальні центри.

Для зняття соціальної напруженості й посилення демократичних тенденцій Дж. Джолітті провів дві виборчі реформи, які сприяли розширенню виборчих прав: їх отримали 25% населення. Було знято обмеження на створення робітничих організацій та профспілок, визнано право на страйки. Запроваджувалися громадські роботи й трудове законодавство, що обмежувало робочий день і забороняло нічну працю жінок та підлітків.

Однак реформи не встигали за вимогами часу. Політична стабільність та економічне зростання були занадто хиткими, що згодом підтвердила участь Італії в Першій світовій війні.

5. Зовнішня політика. Прагнення Італії стати великою державою визначало зовнішньополітичний курс країни: загарбання колоній, що вважалося головною ознакою величчя. Для ведення колоніальних війн потрібні були армія та флот.

У 80-ті рр. XIX ст. основним напрямом колоніальної експансії стала Північно-Східна Африка. У 1885 р. італійська армія захопила місто Масауа на узбережжі Червоного моря, що стало основою для завоювання першої колонії — Еритреї. У 1888 р. Італія оголосила свій протекторат над Сомалі, але отримала тільки частину країни (рештою заволоділи Велика Британія та Франція).

Подальші колоніальні прагнення Італії були спрямовані до Ефіопії. Проте ці плани не здійснилися. Під час війни в **1896 р.** поблизу міста Адуа 17-тисячна італійська армія була розгромлена 100-тисячною абіссинською (ефіопською). Цю поразку сприйняли як національну ганьбу: командувача військ засудили, прем'єр-міністр пішов у відставку. Від планів створення колоніальної імперії тимчасово довелося відмовитися.

У європейських справах зовнішньополітичний курс визначався укладеним у 1888 р. союзницьким договором із Німеччиною та Австро-Угорщиною, спрямованим насамперед проти Франції.

Антифранцузький характер зовнішньої політики був зумовлений тим, що Франція ще за часів Наполеона III відібрала в Італії Савою та Ніццу, чинила перешкоди проникненню Італії в Африку (окупувала Туніс і частину Сомалі), на Балкани та Близький Схід. Лише у війні **1911—1913 рр.** Італії вдалося відібрати в Османській імперії Лівію та острови Додеканес в Егейському морі.

? Чому колоніальна експансія Італії мала обмежені результати?

Італійські солдати дорогою до Масауа, 80-ті рр. XIX ст.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- зв'язок між прагненням правлячих кіл Італії зробити її великою державою та зубожінням населення;
- причини масової трудової еміграції італійського населення за кордон у другій половині XIX ст.;
- зміст ліберальних реформ уряду, метою яких було приборкання революційних настроїв у суспільстві;
- колоніальні завоювання Італії з кінця XIX ст.

Працюємо з хронологією

- **3 жовтня 1871 р.** — завершення об'єднання Італії.
- **1896 р.** — поразка Італії в колоніальній війні в Абіссинії.
- **1903—1915 рр.** — «ера Джолітті» в Італії.
- **1911—1913 рр.** — війна Італії з Османською імперією; загарбання Лівії та островів Додеканес.

Ефіопська кіннота в битві під Адуа
1896 р.

Запитання і завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Асоціації». *Правила гри.* Учитель/вчителька наводить імена історичних діячів, терміни або поняття за вивченою темою. Учні та учениці мають сказати, із чим або ким вони асоціюються в їхньому уявленні. За потреби вчитель/вчителька може запропонувати пояснити, чому виникла саме така асоціація. Гра проводиться в усній або письмовій формі з усім класом або окремими учнями та ученицями.
2. Яку ціну заплатила Італія за об'єднання? Охарактеризуйте наслідки об'єднання Італії. 3. Як масова трудова еміграція італійського населення впливала на розвиток країни? 4. Які реформи були проведені урядом Дж. Джолітті на початку ХХ ст.? 5. **Колективне обговорення.** Що спонукало Італію до колоніальних загарбань? Визначте основні підсумки колоніальної політики Італії.
6. Складіть порівняльну таблицю «Економічний розвиток Німеччини та Італії в останній чверті ХІХ ст.», визначивши спільні й відмінні риси. 7. Підготуйте за додатковими джерелами історичний портрет Дж. Джолітті у вигляді презентації.
8. **Робота в малих групах.** Обговоріть проблему «Трудова еміграція: позитивні й негативні риси для розвитку Італії».

§ 20. Сполучені Штати Америки

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: пояснювати, чому наприкінці XIX ст. США стали лідером світового економічного розвитку; характеризувати внутрішній розвиток США; визначати суть анти-трестівського законодавства; розкривати основні риси зовнішньої політики США; пояснювати, що означає «політика великого дрючка» і «дипломатія долара».

1. Стрімке економічне зростання. Наприкінці XIX — на початку XX ст. економіка США переживала бурхливе піднесення. Завдяки постійному припливу іммігрантів швидкими темпами збільшувалася кількість населення. Так, за період із 1871 до 1913 р. вона зросла з 39,8 млн до 96,5 млн осіб; 55 % приросту становили іммігранти.

Таке зростання мало позитивні чинники. Основну частину новоприбулих становили групи економічно активного населення, які мали професійну підготовку та прагнули влаштуватися на новій батьківщині.

На початку XX ст. США вийшли на перше місце у світі за обсягом промислової продукції, технічним оснащенням і продуктивністю праці.

2. Політичне життя та суспільні рухи в США. В останній чверті XIX ст. у США остаточно утвердилися республіка президентського типу та двопартійна система. Прихильники політики Півночі США склали основу Республіканської партії, а Півдня — демократичної. До 80-х рр. XIX ст. при владі майже беззмінно перебували республіканці. Потім на десятиліття їх змінили демократи. До початку XX ст. різниця між Республіканською та Демократичною партіями майже зникла, обидві вони обстоювали тогочасний суспільний і державний устрій США.

Швидкий економічний розвиток спричинив появу «великих грошей», що призвело до зростання корупції. Значна кількість державних посад стали прибутковими для тих осіб, що їх обіймали. Державний апарат працював неефективно. Права простих громадян постійно порушувалися, процвітало хабарництво. Таке становище викликало масштабний суспільний рух за реформи, спрямовані на демократизацію.

Наприкінці XIX ст. серед американських фермерів виник масовий рух проти залізничних, промислових і торговельних монополій. Набирала ваги Популістська («народна») партія, яка виступала проти монополій. Популісти вимагали націоналізувати залізниці, телеграф і телефон, конфіскувати надлишки землі, збільшити податки з багатих верств. На базі цієї партії згодом сформувався рух прогресистів за демократизацію виборчої системи, зниження податків, установа урядово-

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Якими були головні підсумки для США Громадянської війни та Реконструкції Півдня? 2. Які території були приєднані до США в першій половині XIX ст.?

? Чим можна пояснити високу вартість робочої сили в США?

Першою великою корпорацією США стала «Стандард Ойл». Вона була створена Джоном Рокфеллером у 1870 р. За десять років компанія вже контролювала виробництво очищеної нафти в країні. Дж. Рокфеллеру вдалося домовитися з власниками залізниць про низькі тарифи для вантажів компанії, що дало додаткову перевагу в боротьбі з конкурентами. У 1882 р. корпорація була перетворена на трест, що об'єднав 14 компаній і контролював близько 30 нафтових фірм.

? Чому в США не сформувалася третя політична сила?

Страйк залізничників у США. 1886 р.

Дискримінація — будь-яка відмінність, виключення, обмеження або перевага, що заперечує або зменшує рівне здійснення прав. Поняття охоплює виключення або обмеження можливостей для членів певної групи щодо можливостей інших груп. Расова дискримінація — обмеження громадянських прав за расовою ознакою.

Сегрегація — різновид дискримінації, який полягає у фактичному або юридичному відокремленні в межах одного суспільства тих суспільних груп, що відрізняються за расовими, гендерними, соціальними, релігійними, мовними або іншими ознаками, і в подальшому законодавчому обмеженні їхніх прав. Расова сегрегація — система окремого проживання та розвитку білого й темношкірого населення.

1 травня 1886 р. робітники США розпочали загальний страйк, вимагаючи встановлення 8-годинного робочого дня. 3 травня 1886 р. в Чикаго поліція відкрила вогонь по мітингувальниках, унаслідок чого шестеро робітників загинули. Наступного дня робітники зібралися в Хеймаркет-сквер на мітинг протесту проти дій поліції. Під час демонстрації невідомий кинув у поліцейських бомбу (один поліцейський загинув). У відповідь поліція почала стріляти. Керівників страйку заарештували, звинувативши в організації терористичного акту. На суді це доведено не було, але присяжні визнали робітників винними. Чотирьох керівників мітингу засудили до смертної кари. Відтоді американські робітники, а з 1889 р. і робітники інших країн на згадку про цю трагедію почали відзначати 1 травня як Міжнародний день праці.

го контролю над трестами. Деякі прогресисти вимагали впровадження в США системи соціального страхування на зразок європейської та 8-годинного робочого дня.

Видатним лідером прогресистів був губернатор штату Вісконсін Роберт Лафоллет, якого згодом обрали сенатором. У своєму штаті він провів демократичну податкову реформу, установив контроль над міським транспортом і залізницями.

Із кінця XIX ст. демократичні журналісти й письменники у своїх публікаціях викривали численні факти хабарництва урядовців, фінансового шахрайства, експлуатації праці жінок, дітей. Фактично преса в країні перетворилася на «четверту владу», впливаючи на політичне життя, створюючи відповідну суспільну думку з того чи іншого питання.

Активно діяла Антиімперіалістична ліга, що налічувала майже 1 млн членів. Вона організовувала багатолюдні мітинги протесту проти колоніальної імперської політики.

Колишні конфедерати, які згуртувалися навколо Демократичної партії, зберегли свою владу на Півдні США. Їм вдалося прийняти низку законів, які обмежували громадянські права афроамериканського населення. Так, наприклад, на виборців-афроамериканців накладали спеціальний податок, позбавляли виборчих прав неписьменних тощо. Поступово на Півдні США поширилася **расова дискримінація**. Згодом вона була доповнена **расовою сегрегацією**. Існували школи, магазини, ресторани, кав'ярні, цілі квартали тільки для білого населення. Таке становище не могло влаштовувати афроамериканців, і вони розпочали боротьбу за свої права. Особливої організованості вона набула з початку XX ст.

Учасниці жіночих організацій — суфражистки — домогалися надання жінкам права голосу й рівності прав із чоловіками.

Найбільш організованим був робітничий рух, але на відміну від європейських країн, він мав переважно економічний характер (покращення умов та оплати праці). Робітники віддавали перевагу профспілковому руху. Найбільшою була профспілкова організація Американська федерація праці (АФП), очолювана Семюелом Гомперсом. Він вважав, що завданням профспілок (тред-юніонів) є не політика, не виступи проти суспільства, а ділова співпраця з підприємцями в організації виробництва та захист економічних інтересів членів профспілки.

Завдяки наполегливій боротьбі лише за перше десятиліття XX ст. середня заробітна плата найманих працівників збільшилася на 23%. Зросла частка високооплачуваних категорій працівників, особливо в автомобільній і металургійній галузях промисловості. Середня заробітна плата робітників США перевищувала оплату висококваліфікованих європейських працівників, що приваблювало нових іммігрантів із Європи, а згодом і з Азії та Латинської Америки. Під тиском широких суспільних рухів лідери республіканців і демократів усвідомили необхідність змін у країні.

ПРЕЗИДЕНТИ США (1877—1921 рр.)

Президент	Період президентства	Партійна належність
Резерфорд Берчард Гейс	1877—1881 рр.	Республіканець
Джеймс Абрам Гарфілд	1881 р. (загинув унаслідок замаху)	Республіканець
Честер Алан Артур	1881—1885 рр.	Демократ
Гровер Клівленд	1885—1889 рр.	Демократ
Бенджамін Гаррісон	1889—1893 рр.	Республіканець
Гровер Клівленд	1893—1897 рр.	Демократ
Вільям Мак-Кінлі	1897—1901 рр. (загинув унаслідок замаху)	Республіканець
Теодор Рузвельт	1901—1909 рр.	Республіканець
Вільям Говард Тафт	1909—1913 рр.	Республіканець
Томас Вудро Вільсон	1913—1921 рр.	Демократ

Наприкінці ХІХ ст. у США були започатковані реформи, що поступово демократизували життя в країні. Настала так звана «прогресивна ера». Першим вагомим кроком стала боротьба із засиллям монополій. У **1890 р.** конгрес США прийняв **антитрестівський закон**, який запропонував сенатор Джон Шерман. Закон Дж. Шермана передбачав кримінальне покарання підприємців за змову щодо встановлення єдиних цін. Таким чином, свобода й демократія в країні пов'язувалися зі збереженням конкуренції в економіці США.

Мітинг у Хеймаркет-сквер (гравюра). 1886 р.

3. «Справедливий курс» Т. Рузвельта. Прихильником прогресистів оголосив себе президент Теодор Рузвельт. Прийшовши до влади в **1901 р.**, він провів низку реформ, які започаткували його реформаторську діяльність.

Основна ідея Т. Рузвельта полягала в тому, що держава, усупереч доктрині лібералізму, має регулювати розвиток економічних і трудових відносин, а саме: узяти під контроль діяльність трестів та обмежити негативні її прояви — схильність до ліквідації конкурентів, установа монопольного становища на ринку тощо. Президент вважав за необхідне регулювати відносини між працею й капіталом, щоб усунути загрозу соціальних революцій.

У посланні конгресу 1902 р. Т. Рузвельт заявив про готовність уряду бути проміжною ланкою між робітниками й підприємцями, проводити «справедливий (чесний) курс» у робітничому питанні.

Першим прогресистським заходом Т. Рузвельта був судовий процес 1901 р. проти залізничної компанії, яку контролював Джон Морган (її було звинувачено в монополії, що перешкоджала вільній торгівлі). Суд визнав компанію винною та зобов'язав розділити її на дві частини. Після цього відбулося ще 25 судових процесів проти монополій, які принесли Т. Рузвельту славу «руйнівника трестів» і навіть «революціонера».

? Чи можна стверджувати, що «справедливий курс» започаткував посилення державних інституцій і ролі держави в американському суспільстві?

Теодор Рузвельт. 1904 р.

Одним із напрямів діяльності уряду Т. Рузвельта, що приніс йому популярність, була охорона природи. На той час у США почали усвідомлювати, що природні скарби Америки не безмежні, а хижацьке вирубування лісів, забруднення землі й річок відходами промисловості загрожують людству великим лихом. З ініціативи Т. Рузвельта було прийнято закон, який збільшував розміри земельного фонду, що мав охоронятися, майже в п'ять разів. Спеціальні урядові комісії мали стежити за чистотою річок, проводити меліорацію землі, дбати про насадження нових лісів.

Вудро Вільсон. Художник Френк Грем Кутс. 1913 р.

? Чому США тривалий час дотримувалися політики ізоляціонізму, прагнули дистанціюватися від європейських справ?

Продовжуючи політику розширення державного втручання в економіку, Т. Рузвельт у 1906 р. провів через конгрес закон, який дозволяв уряду контролювати залізничні тарифи. Одночасно було прийнято два популярні закони про державний контроль над виготовленням ліків, харчових продуктів, а також про контроль за умовами праці.

Відповідно до своїх обіцянок проводити «справедливий курс» щодо робітників, уряд Т. Рузвельта неодноразово втручався в страйки на їхню користь.

На виборах 1908 р. президентом США було обрано кандидата від республіканців Вільяма Тафта. Він продовжив реформи, спрямовані на збільшення контролю держави над монополіями.

Зберігаючи недоторканим принцип приватної ініціативи, уряд В. Тафта розширив державний контроль за тарифами на залізниці, що перебували в приватному володінні.

4. «Нова демократія» В. Вільсона. На виборах 1912 р. через розкол колишніх прихильників Республіканської партії переміг кандидат від демократів Вудро Вільсон, який залишався при владі до 1920 р. Він провів низку законів ліберального характеру, що отримали назву «нова демократія». Було встановлено високий прогресивний податок на прибутки та змінено порядок виборів до сенату. Якщо раніше сенатори призначалися законодавчими зборами штатів, то тепер їх почали обирати шляхом народного голосування.

Важливим внутрішньополітичним заходом В. Вільсона до початку Першої світової війни було фактичне впровадження державної загальнонаціональної банківської системи. Відповідно до закону про Федеральну резервну систему, прийнятого в 1913 р., поряд із приватними банками створювалися й резервні, контрольовані урядом. Їм передавалися головні банківські функції, у тому числі випуск паперових грошей. У 1914 р. вийшов закон про притягнення до суду осіб і власників підприємств, які застосовували нечесні методи конкуренції.

5. Зовнішня політика США. У зовнішній політиці США проявлялися дві тенденції: експансіонізм та ізоляціонізм. Зростання економічної могутності породжувало прагнення зовнішньої експансії.

Прибічники експансіонізму заявляли, що настав час, коли США мають втрутитися в боротьбу за панування на морі. Головним ідеологом експансіоністів став морський офіцер, історик і публіцист Альфред Мехен. Він стверджував, що морська могутність — це головний чинник, який визначає долю країни в боротьбі за життя та право на існування. На його думку, щоб забезпечити США перемогу в боротьбі з іншими націями, є тільки один практичний вихід: створення сильно-го військово-морського флоту, будівництво нових баз, захо-

плення колоній, завоювання віддалених земель та утвердження панування на морі.

Із кінця XIX ст. правлячі кола США почали активно втілювати в життя ідеї А. Мехена. У 1898 р. США розв'язали війну проти Іспанії, яка придушувала антиколоніальне повстання на Кубі. Приводом до війни став вибух на американському крейсері «Мен» у порту Гавани. Флот США розгромив іспанські ескадри поблизу Куби та Філіппін. Іспанія була змушена піти на укладення миру.

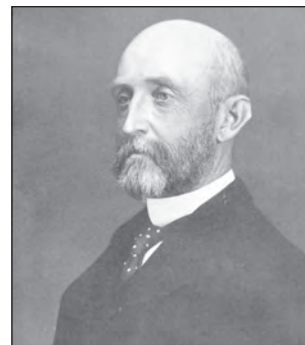
За мирним договором Куба оголошувалася незалежною. США отримали острів Пуерто-Рико в Карибському морі, а в Тихому океані — Філіппіни, острів Гуам, згодом — Самоа та Гаваї.

Президент Т. Рузвельт продовжив експансіоністську політику, що дістала назву «політика великого дрючка». Її практичним втіленням стали дії щодо Куби й Колумбії.

У 1902 р. США поширили на Кубі поправку до Конституції, за якою їй заборонялося укладати договори з іншими державами без згоди США. Тим часом на острові дозволялося створювати американські бази та вводити туди війська.

У 1903 р. США запропонували Колумбії проект будівництва каналу через Панамський перешийок, але вона його відхилила. Тоді США інспірували «повстання» проти влади Колумбії. «Повстанці», підтримані американським флотом, проголосили республіку Панама. Влада нової держави уклала угоду зі США. У спеціально відведеній зоні під охороною американських військ було побудовано канал завдовжки 81 км. «Політика великого дрючка» викликала невдоволення в країнах Латинської Америки.

Президент США В. Тафт запропонував «дипломатію долара» — замасковану політику здійснення економічної експансії. У подальшому «дипломатія долара» тісно перепліталася з «політикою великого дрючка». Найбільш активно відчували на собі їхній прояв країни Латинської Америки.

Альфред Мехен

Американські війська висаджуються на Кубі. 1898 р.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- те, як наприкінці XIX ст. США стали провідною індустріальною державою світу;
- активну зовнішню політику США;
- основний зміст внутрішньої політики США наприкінці XIX — на початку XX ст.;
- здобутки реформаторської діяльності президентів Т. Рузвельта, В. Тафта й В. Вільсона.

Працюємо з хронологією

- **1886 р.** — загальний страйк робітництва в Чикаго та його розстріл поліцією.
- **1890 р.** — прийняття закону Дж. Шермана в США.
- **1890—1920 рр.** — «прогресивна ера» в США.

«Політика великого дрючка». Художник Вільям Аллен Роджерс. Карикатура 1904 р.

Запитання і завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Знайдіть на карті».

Правила гри. Учні та учениці об'єднуються у три команди. Перша команда (двоє осіб) готує перелік із 12 географічних об'єктів, які пов'язані з певними історичними подіями (тут: провідні економічні центри, зовнішньополітичні акції США). Вона має називати ці об'єкти, але не прямо, а лише їхні суттєві ознаки. Друга команда (двоє осіб) за певний час (10 секунд) визначає, про який об'єкт ідеться, і показує його на стінній карті. Третя команда експертів (двоє осіб) контролює коректність завдань і правильність їх виконання.
2. **Колективне обговорення.** Якими були головні чинники швидкого економічного розвитку США в останній чверті XIX — на початку XX ст.?
 3. Назвіть партії, що становили основу двопартійної системи в США. Що зумовило спроби виникнення наприкінці XIX — на початку XX ст. третьої політичної сили?
 4. Визначте причини розгортання боротьби громадськості та уряду США проти монополій. Що передбачав закон Дж. Шермана?
 5. Що таке «політика великого дрючка» і «дипломатія долара»?
6. Складіть розгорнутий план відповіді за темою «Зовнішня політика США».
 7. **Робота в малих групах.** Розподіліть обов'язки та за допомогою додаткових джерел підготуйте презентацію про провідні монополістичні об'єднання США кінця XIX — початку XX ст.
 8. Складіть таблицю «Внутрішня політика президентів США початку XX ст.».

Президенти	Т. Рузвельт, В. Тафт	В. Вільсон
Роки перебування при владі		
Партійна належність		
Внутрішньополітичний курс		

9. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, чому боротьба з монополіями в США не передбачала їхньої ліквідації.
 10. **Колективне обговорення.** Чим колоніальна політика США відрізнялася від європейських держав?

§ 21. Російська імперія

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати участь Російської імперії у Східній (Кримській) війні; аналізувати причини, перебіг і наслідки модернізації Росії, здійсненої під час реформ 60—70-х рр. XIX ст.; визначати напрями зовнішньополітичної експансії царської Росії; розповідати про боротьбу народників проти самодержавства в Росії, причини, перебіг і наслідки російської революції 1905—1907 рр.; пояснювати суть століпінських реформ.

1. Реформи 60—70-х рр. XIX ст. На середину XIX ст. Росія була єдиною європейською країною, де використовувалася підневільна праця. Збереження кріпосного права означало б невідворотне перетворення Російської імперії на другорядну державу. Це підтвердила поразка у Східній (Кримській) війні 1853—1856 рр.

19 лютого 1861 р. імператор Олександр II підписав Маніфест про скасування кріпосного права в Російській імперії. Одночасно він затвердив «Положення», що містило 17 актів, за якими здійснювалася селянська реформа. За Маніфестом селяни отримували особисту свободу й деякі громадянські права — одружуватися, відкривати торговельні й промислові підприємства, укладати майнові угоди тощо. У «Положенні» визначалися розміри земельних наділів, повинності, викупна операція тощо. Термін викупу землі у власність чітко не визначався, а його умови передбачали, що 75—80 % вартості селянського наділу поміщику грошима або цінними паперами виплачувала держава, а решту — сам селянин. Виплачена поміщику державою сума стягувалася із селянина протягом 49 років з урахуванням 6 % річних. Усього селянам довелося заплатити близько 1,5 млрд карбованців, хоча ринкова вартість землі становила близько 500 млн карбованців. Реформа сприяла швидкому економічному розвитку окремих регіонів Російської імперії. Фабрики й заводи отримали дешеву робочу силу. Значно зріс внутрішній ринок.

Реформи 60—70-х рр. XIX ст. в Російській імперії мали характер запізнілої модернізації, здійсненої владою під тиском історичних обставин.

Ще до початку селянської реформи в 1860 р. відбулася фінансова реформа, за якою створили Державний банк і зробили Міністерство фінансів єдиним розпорядником усіх прибутків і видатків. Реформа позитивно вплинула на стан фінансів Російської імперії.

Із 1862 р. здійснювалася військова реформа. Її важливим елементом стало запровадження в 1874 р. загальної військової повинності. Розпочалося переозброєння російської армії, яка набувала рис сучасної європейської армії.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Якими були основні риси економічного, політичного й суспільного життя Російської імперії в першій половині XIX ст.? 2. Які війни вела Росія в першій половині XIX ст.? 3. Чому її називали «жандармом Європи»?

? Чому реформи в Російській імперії не були доведені до логічного завершення: модернізації вищих органів влади?

Селяни в Російській імперії. XIX ст.

Звільнення селян (Читання Маніфесту). Художник Борис Кустодієв. 1907 р.

Земські збори в губернії. Художник Костянтин Трутовський. 1865 р.

У суді. Художник Євгеній Буковецький. 1895 р.

Жіноча гімназія. XIX ст.

? Чи сприяли реформи подоланню відсталості Росії?

У 1864 р. було проведено земську, судову й освітню реформи.

Земська реформа започаткувала систему місцевого самоврядування, хоча і з досить обмеженими функціями: утримання доріг, лікарень, шкіл, ветеринарної та агрономічної служб тощо. У 1870 р. схожа реформа відбулась і в містах.

Судова реформа 1864 р. ліквідувала дореформений становий негласний суд (суд був окремим для кожного стану, судові засідання відбувалися за зачиненими дверима, підсудні не мали захисників). Нові судові статuti проголошували незалежність суду від державної адміністрації. Запроваджувався єдиний для всіх станів гласний суд. На засіданнях могли бути присутні преса й публіка. Вводився змагальний процес: обвинувачення підтримував прокурор, а захист — адвокат. Кримінальні справи розглядалися за участю присяжних засідателів від усіх станів (крім найманих працівників, слуг). Присяжні визначали винність підсудного, а голова суду й два судді виносили вирок. Однак поряд із цим зберігалися особливі волосні суди для селянства, суди для духовенства й військових. Обмежувалася підсудність чиновників. Судова реформа вирізнялася серед інших тим, що стала спробою наблизити імперське судочинство до рівня тогочасної практики судочинства європейських країн.

За освітньою реформою 1864 р. запроваджувалася єдина система безкоштовної початкової освіти. Право здобувати середню освіту в гімназіях надавалося представникам усіх станів. Однак навчання в середніх і вищих навчальних закладах залишалося платним. Було започатковано вищу освіту для жінок, для них створювалися приватні вищі жіночі курси. Значення реформи полягало в ліквідації станового характеру освіти.

У 1865 р. відбулася цензурна реформа, за якою ліквідували попередню цензуру для оригінальних і перекладних творів невеликого обсягу, центральних періодичних видань, урядових і наукових видань.

На думку деяких дослідників, реформи мали завершитися запровадженням конституційної обмеженої монархії, але цього не сталося.

2. Особливості розвитку Росії після проведення реформ.

Проведені реформи та наявність значних природних ресурсів створювали передумови для здійснення індустріалізації. Проте не вистачало фінансових ресурсів (капіталу) і технічного забезпечення. Джерелом фінансових ресурсів стало пограбування власного населення (викупні платежі), іноземні інвестиції, позики в іноземних банках, продаж природних багатств.

Усе це вплинуло на хід індустріалізації, яка розтягнулася майже на століття.

Росія залишалася переважно аграрною країною. Сформувалися лише окремі індустріальні центри: Донбас, Москва, Санкт-Петербург тощо. У промисловості велику роль відігравав

іноземний капітал, а сільське господарство було нереформованим. До того ж у Росії спостерігався демографічний вибух: до кінця XIX ст. кількість населення збільшилася вдвічі. Промисловість, яка тільки-но створювалася, не могла забезпечити роботою велику кількість вільної робочої сили, що породжувало проблему малоземелля й соціальної напруженості в селах.

Попри це Росія за рахунок розвитку українських земель впевнено нарощувала виробництво сільськогосподарської продукції, збільшуючи її експорт.

Ще однією особливістю індустріалізації було те, що вона розпочалася, коли ще не було завершено індустріальну революцію. Це зумовило високу концентрацію виробництва та швидкі темпи розвитку. На 5% підприємств працювало 54% робітництва. Початок індустріалізації характеризувався також прямим втручанням держави. Вона фінансувала залізничне будівництво та галузі важкої промисловості, особливо металургію та машинобудування.

Протягом 1866—1903 рр. кількість підприємств збільшилася із 3 до 9 тис. Виплавка чавуну в 1902 р. зросла до 2,6 млн тонн (у 1867 р. його виробили лише 270 тис. тонн). Видобуток вугілля досяг у 1902 р. 16,4 млн тонн (у 1867 р. — 2,6 млн тонн).

Великого розмаху набуло залізничне будівництво. Довжина залізничної мережі зросла з 1,5 тис. км у 1861 р. до 52 тис. км наприкінці XIX ст.

Незважаючи на такі вражаючі успіхи, питома вага промислової продукції в Росії була меншою за сільськогосподарську.

На економічний розвиток Росії негативно вплинула світова валютно-фінансова та економічна кризи 1899—1903 рр. Одразу різко зменшився приплив іноземних інвестицій. Нестача капіталу призвела до концентрації виробництва й появи в Росії монополій «Продамет», «Продвагон», «Продпаровоз» та інших. Протягом 1899—1908 рр. кількість підприємств зменшилася на чверть, а виробництво подвоїлося. Серед форм монополій переважали картелі й синдикати. Єдиною повністю монополізованою галуззю став нафтовидобуток. Під час кризи яскраво проявилася інша особливість промислового розвитку Росії — збіг у часі процесів індустріалізації та монополізації, періодів розквіту та обмеження вільної конкуренції.

Незважаючи на стрімку монополізацію, значну частину російської промисловості становило кустарне виробництво, у якому було зайнято майже 4 млн осіб. Росія перебувала на початковому етапі становлення індустріального суспільства.

Нові реалії зумовили формування соціальної структури російського суспільства індустріальної доби. Формально воно складалося зі станів. Стани поділялися на податні (селяни, міщани) і неподатні (дворяни, духовенство). У результаті розвитку капіталізму почали формуватися нові верстви суспільства — підприємці (промисловці, фінансисти) і наймані працівники (пролетаріат). Особливістю підприємницьких кіл Росії

Розвиток капіталістичних відносин спричинив суперечності в суспільстві, між новими економічними відносинами й старою політичною системою. Усі ці проблеми накладалися на старі: протистояння між поміщиками та селянами, національна боротьба підкорених народів. Така ситуація зумовлювала високу соціальну напруженість протягом 1861—1917 рр.

Польське (або Січневе) повстання 1863—1864 рр. є одним із найвизначніших національно-визвольних виступів XIX ст. Провідні демократичні кола Польщі під впливом змін у тогочасній Європі, зокрема, об'єднання Італії, зробили чергову спробу шляхом повстання домогтися відновлення Речі Посполитої, звільнитися від влади Російської імперії. Повстання спалахнуло в січні 1863 р. та поширилося не лише на польські землі, а також на територію Правобережної України, Білорусії та Литви. Проте масової підтримки українців, білорусів, литовців повстання не отримало. На боці повстанців воювало близько 500 українців, білорусів, росіян. На відміну від попереднього повстання, зараз переважно використовували партизанські методи боротьби. Завдяки жорстким репресивним заходам та підтримці Австрійської імперії та Пруссії царській владі вдалося придушити повстання. У результаті посилилися репресивні заходи не лише проти польського руху, а й проти українського, який царська влада розглядала як «польську інтригу».

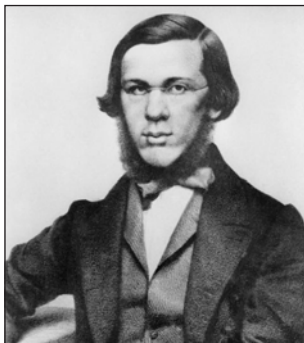

Робітники. XIX ст.

? Боротьба народників штовхала розвиток держави вперед чи тягнула її назад?

Микола Чернишевський. 1888 р.

Микола Добролюбов

була їхня пов'язаність із державною бюрократією та іноземним капіталом. Основну масу населення становили селяни (77%).

У найгіршому становищі перебували наймані працівники (14 млн осіб), для яких єдиним засобом до існування залишалася мізерна заробітна плата. Умови праці були тяжкими. Незважаючи на встановлену в 1879 р. тривалість робочого дня в 11,5 години, 13—14-годинний робочий день ще довго був звичним явищем. Нерідко половину заробітку забирали штрафи. Заборонялося створювати профспілки. Широко використовувалася дитяча (із 8—10 років) і жіноча праця, яка оплачувалася вдвічі менше, ніж праця чоловіків.

3. Соціальні рухи. Народництво. Реформаторські заходи влади російське суспільство здебільшого сприйняло прихильно. Проте через нерозв'язаність земельного питання, відсутність конституційно закріплених політичних прав і свобод, самодержавство царя наростало невдоволення серед різних верств населення.

На чолі опозиції стали інтелігенція та студентство, які в цей час активно поповнювалися представниками різних верств суспільства. Серед молоді, передусім студентів, поширювалися радикально-демократичні ідеї, які пропонували розв'язати нагальні проблеми суспільно-політичного життя через народне повстання. Ідеологами цього напрямку згодом стали Микола Чернишевський, Микола Добролюбов, Олександр Герцен.

У 60-х рр. XIX ст. радикально налаштована інтелігенція почала створювати таємні антиурядові організації. Серед них були «Земля і Воля» (1862—1864 рр.), гурток Миколи Ішутіна, «Народна розправа» (1869 р.) під керівництвом Сергія Нечаєва. У відповідь на репресії самодержавства революціонер Дмитро Каракозов у 1866 р. здійснив замах на царя, але невдало.

На межі 60—70-х рр. XIX ст. у Росії відбувалося становлення ідеології революційного народництва. Це був радикально-демократичний рух, який на основі західноєвропейських соціалістичних вчень створив власну теорію переходу Росії до соціалізму.

Народники розглядали селянство як рушійну силу революції, що приведе суспільство до соціалізму. Вони вороже ставилися до капіталізму та заперечували прогресивний характер реформ 60—70-х рр. XIX ст.

Із 1874 р. народники розгорнули серед селян пропагандистську роботу, організувавши «ходіння в народ». Однак селяни не розуміли теоретичних міркувань народників і часто видавали їх поліції. Тоді народники в 1876 р. відновили таємну організацію «Земля і Воля» як народницьку, що виступала за передачу землі селянству, ліквідацію викупних платежів, податей. Для пропаганди своїх ідей і безпосередньо селянської революції народники влаштовувалися на роботу

в селах учителями, лікарями тощо, щоб вести свою діяльність серед селянства. Проте й цю акцію було придушено.

Втративши віру в те, що селянство здатне піднятися проти самодержавства, народники переглянули тактику боротьби та вдалися до терору. Постріл із револьвера Віри Засулич у генерал-губернатора Федора Трепова в січні 1878 р. започаткував хвилю замахів на вищих чиновників і навіть на самого царя. Проте не всі народники поділяли такі методи боротьби. У 1879 р. «Земля і Воля» розпалася на самостійні організації — «Народну волю» і «Чорний переділ».

«Народна воля» стала військово-терористичним об'єднанням, яке **1 березня 1881 р.** вчинило смертельний замах на царя Олександра II. «Чорний переділ» продовжував сподіватися на пропагандистську роботу. Однак убивство царя нічого не змінило, а навіть погіршило становище в країні. Наступний цар Олександр III (1881—1896 рр.) проводив політику контрреформ: обмежувалися навіть ті незначні демократичні здобутки, які запровадив Олександр II. Зокрема, було фактично ліквідовано самостійність судової влади.

Таким чином, народники не досягли поставленої мети, але заклали підґрунтя подальшої революційної боротьби, яка призвела до повалення царизму в Росії.

4. Робітничий рух. Поширення марксизму. В умовах швидкого економічного зростання виникла потреба в захисті прав робітництва. Найпоширенішою формою боротьби був страйк. У 70—90-х рр. XIX ст. в Росії переважали страйки, які виникали у відповідь на погіршення економічного становища робітництва. Типовим прикладом є Морозовський страйк 1885 р. У 1897 р. робітники домоглися прийняття фабричного (трудового) законодавства. У цей період виникли перші робітничі організації в Одесі, Санкт-Петербурзі та інших містах.

На початку XX ст. робітничий рух вступив у нову фазу — боротьбу за політичні права. Влітку 1903 р. весь південь Російської імперії від Одеси до Баку був охоплений політичним страйком, у якому взяли участь 200 тис. осіб.

Криза народництва, розгортання робітничого руху привели до поширення в Росії ідеології марксизму. Першу марксистську організацію — «Групу визволення праці» — заснували в Женеві в 1883 р. російські революціонери, які відмовилися від народництва (Г. Плеханов, П. Аксельрод, Л. Дейч, В. Засулич та інші). Діячі групи вважали своїм завданням підготовку умов для розвитку соціал-демократичного руху в Росії. Вони переклали російською мовою та поширювали деякі праці К. Маркса й Ф. Енгельса.

У 80-х рр. XIX ст. у промислових і політичних центрах Росії почали виникати марксистські гуртки, які в 1898 р. об'єдналися в Російську соціал-демократичну робітничу партію (РСДРП). Однак влада заарештувала лідерів партії, чим фактично розгромила її.

Учасники організації «Народна воля». Друга половина XIX ст.

Замах на Олександра II. Невідомий художник

? Чим робітничий рух у Російській імперії відрізнявся від загальноєвропейського?

Учасники та учасниці страйку ткачів у Смоленській області. 1885 р.

На початку ХХ ст. завдяки діяльності В. Леніна та Ю. Мартова вдалося відродити РСДРП. У липні-серпні 1903 р. відбувся II з'їзд РСДРП. Проте дискусії на ньому виявили принципові розбіжності щодо питань організаційної побудови партії та деяких теоретичних положень програми, що стосувалися особливостей розвитку Росії. В. Ленін наполягав на створенні партії «нового типу» із «залізною» дисципліною, яка складалась б із «професійних революціонерів». Також він стверджував про можливість здійснити соціалістичну революцію в Росії. Згодом його прихильників почали називати більшовиками. На противагу їм меншовики виступали за парламентські форми боротьби, а не збройне повстання. Вони вважали, що провідною силою революції має бути ліберальна буржуазія, а не пролетаріат. Меншовики доводили несвоечасність соціалістичної революції та неможливість побудови соціалізму в Росії. Із часом розбіжності між двома фракціями поглибилися настільки, що фактично утворилося дві партії — РСДРП(б) і РСДРП(м).

? У який регіон було спрямоване головне вістря колоніальної експансії Росії в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.?

5. Зовнішня та колоніальна політика. Через поразку в Східній (Кримській) війні Росія втратила статус великої держави. Тому головним завданням зовнішньої політики країни в 60-х рр. ХІХ ст. було скасування Паризьких статей 1856 р. Обережна та вміла політика міністра закордонних справ Олександра Горчакова дозволила Росії, використовуючи суперечності між європейськими країнами, вийти з дипломатичної ізоляції та посилити свій вплив на Балканах.

Другим завданням російської дипломатії було забезпечення подальшої територіальної експансії країни та розширення зони впливу. Военна невдача на деякий час зупинила проникнення Росії на Балкани, проте дала їй змогу зосередитися на завоюванні Середньої Азії та Далекого Сходу.

Спроба експансії на Далекому Сході призвела до зіткнення Росії з Китаєм. Щоб розв'язати суперечності, у 1858 і 1860 рр. країни підписали договори, що закріплювали за Росією Примор'я та Примор'я. У 1875 р. було укладено угоду з Японією, за якою вона визнавала право Росії на Сахалін, а Росія, у свою чергу, залишала за Японією Курильські острови.

Новий етап експансії Росії на Далекому Сході припав на 90-ті рр. ХІХ ст. У 1891 р. почалося будівництво стратегічної Транссибірської залізниці. Це дало змогу Росії активніше проникати в Туву, Зовнішню Монголію, Маньчжурію. Росія домоглася права на будівництво Китайської східної залізниці від Чити до Владивостока через Маньчжурію та права оренди протягом 25 років Ляодунського півострова з Порт-Артуром. У 1899—1901 рр. Росія разом з іншими великими державами брала активну участь у придушенні «боксерського» повстання в Китаї.

Проникнення в Китай викликало опір із боку Японії та Великої Британії, що призвело до російсько-японської війни

Транссибірська магістраль. Художник Фредерік де Ханен. Близько 1913 р.

1904—1905 рр. Однак Росія зуміла зберегти свій вплив у регіоні: вона домоглася відторгнення Зовнішньої Монголії від Китаю та фактично перетворила її на свою колонію (1912 р.).

Протягом **1864—1884 рр.** Росія також вела війни за загарбання територій Кокандського та Хівінського ханств, Бухарського емірату й земель Казахстану. Однак російські завоювання в Середній Азії зіткнулися з інтересами Великої Британії. Унаслідок експансії Росії в другій половині XIX ст. до її складу увійшла велика територія Середньої Азії — від Каспійського моря до гір Тянь-Шань і від Аральського моря до кордону з Афганістаном. Крім того, наприкінці XIX — на початку XX ст. Росія встановила контроль над Північним Іраном, попередньо поділивши його з Великою Британією на сфери впливу.

У 70-х рр. XIX ст. розпочався новий етап експансії Росії на Балканах і в Закавказзі, який призвів до російсько-турецької війни 1877—1878 рр. Росія приєднала значні території в Закавказзі та домоглася посилення впливу на Балканах. Османська імперія визнала незалежність Румунії, Сербії, Чорногорії та надала автономію Болгарії. Проте скористатися перемогою повною мірою Росії завадили Австро-Угорщина та Німеччина (Берлінський трактат 1878 р.).

Відновивши наприкінці XIX ст. свій статус великої держави, Росія не могла залишатися осторонь світового конфлікту між іншими великими державами. Прихильності Росії домагалися держави Троїстого союзу — Німеччина, Австро-Угорщина та Італія. Вони прагнули, щоб вона принаймні зберігала нейтралітет, тоді як Франція вбачала в Росії єдину силу, здатну стримати Німеччину. Зрештою Росія підписала союз із Францією (1891—1893 рр.) та Великою Британією (1907 р.).

Вибір Росії на користь Франції та Великої Британії був зумовлений небажанням надмірного посилення Німеччини, прагненням здійснити територіальні загарбання, які не могла забезпечити Німеччина, залежністю Росії від французьких та британських позик і капіталів.

6. Передумови та причини російської революції 1905—1907 рр.

Початок XX ст. ознаменувався гострою кризою російського самодержавства. До зтяжної економічної кризи (1899—1903 рр.) додалася поразка в російсько-японській війні (1904—1905 рр.), яка підірвала авторитет влади. Невирішеність аграрного питання, жахливі умови праці більшості робітництва, відсутність демократичних свобод, прагнення підприємницьких кіл долучитися до участі в управлінні державою, а також національний гніт неросійських народів створювали підґрунтя для стихійного вибуху невдоволення. Країну охопили заворушення, які вилилися в демонстрації, страйки, що мали здебільшого політичний характер.

Поштовхом до революції став страйк робітників Путилівського заводу в Санкт-Петербурзі, що розпочався 3 січня

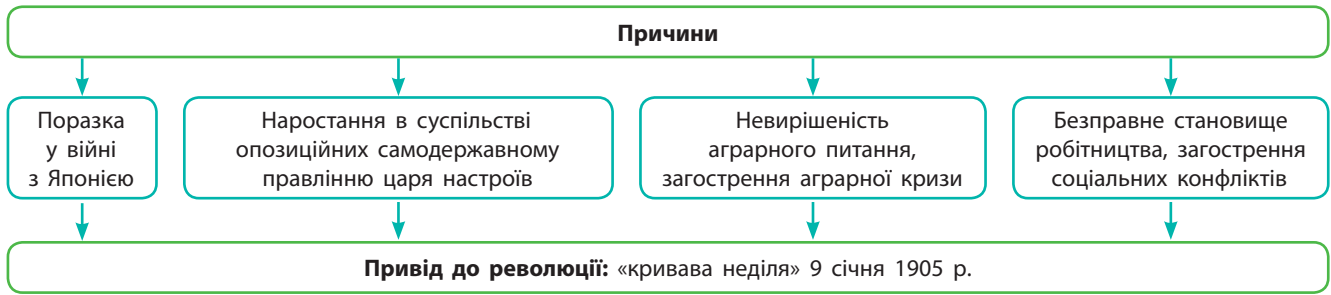

Російські війська вступають у Хівінське ханство в 1873 р. Художник Микола Каразін

Останній російський імператор Микола II увійшов в історію як Кривавий. Так, під час його коронації 30 травня 1896 р. відбулася тиснява на Ходинському полі, де була влаштована роздача подарунків від царя. На смерть було задавлено близько 1400 осіб, а 700 осіб було скалічено. Цар продовжив святкування на балу у французького посла, наче й не було нічого. Своє прізвисько Микола II закріпив у 1905 р., давши наказ на розстріл мирної демонстрації, під час якої загинуло 200 осіб і було поранено 5 тис. осіб.

? Які верстви суспільства були зацікавлені в революційних змінах?

ПРИЧИНИ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1905—1907 рр.

Страйк на Путилівському заводі 3 січня 1905 р.

? Яку подію можна назвати кульмінацією революції?

Члени команди панцерника «Князь Потьомкін Таврійський»

1905 р. Профспілкова організація робітників міста «Збори російських фабрично-заводських робітників» (керівник — священник Георгій Гапон) вирішила звернутися з петицією до царя. Свої підписи під нею поставили 150 тис. осіб.

У неділю 9 січня 1905 р. святково вдягнені жителі Санкт-Петербурга на чолі з Г. Гапоном рушили до Зимового палацу, де потрапили під вогонь із рушниць. У результаті понад 1 тис. осіб було вбито й 5 тис. осіб поранено. Цей день увійшов в історію як «кривава неділя», що знищила віру в доброго царя. Події в Санкт-Петербурзі викликали протести по всій країні та вилилися в революцію.

Загальнонаціональне завдання революції полягало в установленні конституційно-демократичного ладу в Росії через ліквідацію самодержавства, демократизацію суспільного життя, а також розв'язання національного питання, реалізацію прав народів на національне самовизначення. Проте основним було аграрне питання — ліквідація поміщицького землеволодіння, скасування викупних платежів 1861 р.

Революційних перетворень прагнули всі верстви суспільства. Проте кожна з них ставила перед собою свої цілі.

7. Події революції. Спочатку основною формою протесту були страйки. Із літа 1905 р. страйкарі виступали під гаслом «Геть самодержавство!».

Революційна боротьба призвела до створення органів влади революції — рад робітничих депутатів. Згодом до робітничих виступів долучилося селянство. П'ята частина повітів європейської частини імперії була охоплена селянськими заворушеннями.

Під впливом революційних виступів робітництва й селянства похитнулася остання опора царизму — армія. Перший виступ військових, щоправда, стихійний, стався на панцернику «Князь Потьомкін Таврійський».

Розвиток революції, її масштаби змусили самодержавство піти на поступки. 17 жовтня 1905 р. Микола II підписав Маніфест, який дарував народу громадянські свободи — недоторканність особи, свободу совісті, друку, зборів, союзів. Проголошувалося скликання Державної думи (парламенту).

Маніфест забезпечив самодержавству досягнення двох позитивних результатів. По-перше, було здобуто прихильність фінансових кіл, від яких залежало надання кредитів Росії французьким, британським та німецьким урядами. Вони вбачали в Маніфесті запоруку впровадження конституційної форми правління в Росії та переходу до парламентаризму. По-друге, маніфест довершив розкол російської опозиції, помірковане крило якої або відкрито підтримувало його, або сприймало обережно, вважаючи, втім, що основне питання революції вже вирішено. Радикальне крило — соціалісти-революціонери та соціал-демократи — не пішло на згоду із самодержавством. Царизм згодом скористався із цього розколу, не виконавши більшої частини своїх обіцянок.

Маніфест не зміг зняти всієї гостроти напруженості в суспільстві, революційне піднесення мас продовжувало наростати. Різко посилювався також селянський рух. Для боротьби проти повсталих царський уряд використовував регулярні військові частини, вводив надзвичайний стан.

Восени 1905 р. сталося 195 масових революційних виступів солдатів і матросів; деякі з них переросли в повстання, зокрема в Кронштадті (26—27 жовтня) та Севастополі (11—16 листопада). Ключовою подією революції стало збройне повстання в Москві, яке розпочалося 7 грудня 1905 р. Його організаторами були більшовики. На придушення виступу було кинуте регулярні військові частини. Протягом 15—18 грудня війська розгромили сили повсталих. Окрім Москви, повстання спалахнули в Катеринославі, Харкові, Донбасі, Новоросійську, але й там їх було придушено.

Після поразки повстання сили революції почали слабшати, а царський уряд перейшов у наступ: обмежив свободу слова, провів масові арешти.

8. Діяльність I і II Державних дум. Завершення революції. Під час подій революції в Росії розпочалися вибори до Державної думи. За виборчим законом право голосу отримали 25 млн громадян. Вибори були багатоступеневими, а права виборців — обмеженими.

Державна дума мала право законодавчої ініціативи та затвердження бюджету, але з великою кількістю застережень. I Державна дума зібралась у квітні 1906 р. Більшість у ній належала членам партії конституційних демократів — кадетів (партія лібералів). На другому тижні існування Думи між нею та урядом склалися напружені відносини, оскільки вона вимагала відставки уряду, а той просто бойкотував її. 9 липня 1906 р. цар розпустив I Державну думу та призначив нові вибори. Невдовзі було сформовано новий уряд на чолі з Петром Столипіним.

II Державна дума (20 лютого — 3 червня 1907 р.) виявилася ще радикальнішою, ніж перша. У ній спалахнула гостра дискусія із двох питань: аграрного та здійснення заходів бо-

Маніфестація в Санкт-Петербурзі (після оголошення Маніфесту). 1905 р.

Барикади в Москві в грудні 1905 р.

? Чи можна стверджувати, що революція в Росії була типовою для Європи в XIX ст.?

Урочисте відкриття I Державної думи у квітні 1906 р.

? Чому режим Третьочервневої монархії в Росії порівнюють із правлінням Наполеона III у Франції?

Вибори до III Державної думи. Карикатура 1907 р.

? Чому реформи П. Столипіна не врятували самодержавну владу царя?

ротьби проти революціонерів. Думу знову було вирішено розпустити. Формальним приводом для цього стала сфабрикована справа проти 55 депутатів — соціал-демократів.

З червня 1907 р. їх заарештували, звинувативши в підготовці державного перевороту, та оголосили Маніфест про розпуск Думи, а також про зміни у виборчому законі. Цей день вважається датою завершення революції в Росії.

Причини поразки революції полягали у відсутності єдності, недостатній організованості демократичних опозиційних сил. Не було активної підтримки революційних сил армією, а царська влада отримувала з-за кордону зброю та фінансову допомогу. Поразка революції довела опозиції необхідність об'єднання всіх сил для подальшої боротьби проти царизму. Для правлячих кіл стала очевидною необхідність проведення широкої програми економічних і політичних реформ, а також протидії революційним силам.

9. Політична реакція в Росії. З червня 1907 р. російський цар Микола II видав виборчий закон, який зводив нанівець політичні завоювання революції. Згідно із цим законом, поміщики мали становити майже половину виборців, тоді як селяни — близько чверті. Найбільше обмежувалися виборчі права робітництва. Лише в деяких промислово розвинених губерніях було створено робітничі курії, які отримали право мати в Державній думі по одному депутату.

Після виборів до III Державної думи більшість депутатських місць посіли поміщики й промисловці. Проте вибори не забезпечили абсолютної більшості жодній політичній партії. Політичний режим у Росії періоду 1907—1917 рр. дістав назву Третьочервневої монархії.

Водночас царизм широко застосовував репресії для придушення революційних виступів. У боротьбі проти страйкарів підприємці використовували «чорні списки» (ті, хто потрапляв до них, у подальшому не могли знайти роботу). Ліквідовувалися профспілкові організації. Лідерів селянських виступів без суду та слідства забивали батогами або відправляли на заслання до віддалених губерній. Було скасовано автономію вищих навчальних закладів. Багатьох студентів за революційну діяльність виключали з університетів, віддавали в солдати.

У період реакції різко скоротилася кількість членів політичних партій. Значного удару також зазнали національні рухи пригноблених народів.

10. Реформи П. Столипіна. Царський уряд розумів, що тільки репресіями запобігти революції неможливо. Слід було створити монархістському режиму соціальну опору, яку він втратив під час революції. Для реалізації цього завдання глава уряду П. Столипін запропонував провести аграрну реформу.

Уряд відмовився від політики, спрямованої на збереження тогочасних аграрних відносин, і вдався до руйнування селян-

ської громади. П. Столипін вважав недоцільним штучно стримувати процес поширення товарно-грошових відносин у сільському господарстві. Низкою законодавчих актів він дозволив закріплювати в приватну власність ділянки землі громади, що були в користуванні селян. Отримавши надільну землю у власність, селянин мав можливість об'єднати свої ділянки в одну (так званий відруб), залишаючись на старому місці проживання, або ж переселитися на хутір, побудований на власній землі.

Під час реформ активізував діяльність створений ще у 80-х рр. XIX ст. Селянський поземельний банк. Він скуповував за високими цінами землю у великих землевласників, подрібнював її на ділянки та на виплат продавав селянам. В Україні від 1906 до 1910 р. банком було придбано 480 тис. десятин землі.

Ще однією складовою реформи стало переселення селян на вільні землі Сибіру. Так, за Урал виїхало майже 3 млн осіб. Щоправда, із них 500 тис. осіб згодом повернулися назад.

П. Столипін правильно передбачив соціально-економічні та політичні наслідки реформи. Проте вона наразилася на опір як із боку правих сил, що не були зацікавлені в руйнуванні традиційного сільського устрою, так і з боку соціалістів, які, очікуючи на майбутню революцію, не бажали зменшення соціальної напруженості в селах. Селяни, побоюючись втратити єдине джерело існування, теж опиралися реформі. Цар Микола II відправив прем'єр-міністра у відставку. Після вбивства П. Столипіна в Києві реформа зійшла нанівець.

Отже, потенціал реформи не було розкрито повною мірою, а її мети не досягнуто. Вона мала успіх там, де залишався високий рівень інтенсивності товарного сільського господарства, — на українських землях, у Балтії, Поволжі. Загалом із громади на хутори й відруби вийшло 26 % господарств, які давали половину товарного хліба. Із громади було вилучено 22 % земель. Завдяки реформі Росія збільшила експорт хліба: у 1913 р. він становив 10,6 млн тонн.

Столипінська аграрна реформа започаткувала юридичне оформлення права власності на землю численного класу дрібних землевласників.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- результати реформ 60—70-х рр. XIX ст. в Російській імперії;
- причини виникнення руху народників і наслідки їхньої діяльності;
- стрімкий економічний розвиток Росії в останній чверті XIX ст., зміни її традиційного життєвого устрою;
- зміцнення основ самодержавства за часів правління Олександра III;
- діяльність соціал-демократів на початку XX ст., їхню роль у розгортанні революційної боротьби;
- результати та наслідки російської революції 1905—1907 рр.

Петро Столипін. Художник Іван Рєпін 1910 р.

Поселенці Приморської області, висаджені з пароплава на берег. Початок XX ст.

Працюємо з хронологією

- **1861 р.** — скасування кріпацтва, початок селянської реформи.
- **60—80-ті рр. XIX ст.** — діяльність народників.
- **1864—1884 рр.** — загарбання Росією Середньої Азії.
- **1 березня 1881 р.** — убивство царя Олександра II.
- **1904—1905 рр.** — російсько-японська війна.
- **1905—1907 рр.** — російська революція.
- **1906—1916 рр.** — столипінські реформи.

Запитання і завдання

- 1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Галерея історичних портретів».

Правила гри. Учні та учениці об'єднуються у дві команди по двоє-троє осіб. Командам по черзі з галереї портретів (готує вчитель/вчителька) у випадковому порядку демонструється один з історичних діячів за вивченою темою. Після короткої наради обраний представник команди називає постать і дає її коротку характеристику. Решта учнів та учениць класу оцінюють правильність характеристики, виправляє помилкові твердження. Виграє команда, яка надасть більше правильних визначень.

До галереї вносяться такі історичні постаті: Олександр II, Олександр III, М. Чернишевський, О. Герцен, В. Засулич, В. Ленін, П. Століпін та інші.

2. Колективне обговорення. Яке значення для розвитку Росії мали реформи 60—70-х рр. XIX ст.? Яку реформу вважають найбільш послідовною та демократичною? **3.** Коли в Росії завершилася індустріальна революція? Які риси були притаманні економічному розвитку Росії другої половини XIX — початку XX ст.? **4.** Хто такі народники? За що вони виступали? Якими були результати їхньої боротьби? **5.** Назвіть головну причину російської революції 1905—1907 рр. **6.** Чи дійсно Маніфест 17 жовтня 1905 р. призвів до розколу демократичного табору під час революції? **7.** Назвіть основні риси Трет'ючервневої монархії в Росії. **8.** Якими були мета й наслідки столипінської аграрної реформи?

- 9. У чому полягають основні підсумки революції 1905—1907 рр.? Дайте відповідь у вигляді тез. **10.** Складіть таблицю «Колоніальна експансія Російської імперії в 60—90-х рр. XIX ст.».

Напрямок	Основні завоювання	Наслідки

11. Робота в парах. Обговоріть і розкрийте особливості модернізаційних процесів у Росії в 60—70-х рр. XIX ст. Чому модернізація мала незначний вплив на село? **12. Колективне обговорення.** Чому подальші зміни в розвитку Росії потребували скасування самодержавної влади царя?

§ 22. Утворення Австро-Угорщини. Спроби модернізації Османської імперії. Утворення нових незалежних держав на Балканах

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: пояснити, як відбулося перетворення Австрійської імперії на дуалістичну монархію; характеризувати розвиток Російської та Австро-Угорської імперій; називати особливості устрою Австро-Угорщини й політики її влади; визначити, якими були спроби подолати кризові явища в Османській імперії; пояснити, чому провалилися спроби європеїзації країни; розкрити зміст Молодотурецької революції; проаналізувати особливості формування нових незалежних держав на Балканах.

1. Австро-Угорщина — дуалістична монархія. Із 50—60-х рр. XIX ст. Австрійська імперія поступово втрачала позиції впливової європейської держави. Важким ударом для країни стала поразка у війні із Францією та П'ємонтою у 1859 р., унаслідок якої вона втратила одну зі своїх найбагатших провінцій — Ломбардію.

Напруженою залишалася ситуація в Угорщині, де готувалося нове повстання. Влітку 1861 р. в Пешті за дозволом Франца Йосифа II розпочалися засідання Державних зборів — місцевого законодавчого органу. Їхні депутати вимагали відновлення незалежності Угорщини. Імператор був змушений домовлятися з угорською опозицією. Влітку 1866 р. спалахнула австро-пруська війна, і переговори було призупинено.

У результаті поразки у війні Австрія відмовилася від претензій на домінування в Німеччині та віддала Італії Венецію. Це змусило віденський уряд піти на поступки Угорщині.

У лютому **1867 р.** було підписано австро-угорську угоду, яка перетворила Австрійську імперію на **дуалістичну** (двоїсту) Австро-Угорську **монархію**. У такому стані вона проіснувала до 1918 р.

Австро-Угорщина складалася із двох частин. Цислейтанія (Австрійська імперія) об'єднувала Австрію, Чехію, Моравію, Сілезію, Гарц, Істрію, Трієст, Далмацію, Буковину, Галичину та Крайну. Транслейтанія (Угорське королівство) включала Угорщину, Трансильванію, Фіуме й Хорвато-Славонію.

Австро-Угорщина була однією з найбільших держав Європи. На її території проживали різні народи, жоден із яких не становив більшості. Найчисленнішими були австрійці (23,5 % населення) та угорці (19,1 %), за ними йшли чехи та словаки (по 16,5 %), серби й хорвати (по 16,5 %), поляки (10 %), українці (8 %), румуни (6,5 %), словенці, італійці, німці та інші народи. Більшість цих народів жили компактними групами, що сприяло розвитку національно-визвольного руху. До на-

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Якими були особливості революції 1848—1849 рр. в Австрійській імперії? 2. Визначте причини, основні події та результати революції 1848—1849 рр. в Угорщині. 3. Які території входили до складу Османської імперії на початок XIX ст.? 4. Хто такі яничари? 5. Чим був зумовлений початок занепаду Османської імперії?

? Завдяки Габсбургам удавалося утримувати під своєю владою велику кількість народів?

Дуалістична монархія — форма державного правління, за якої вища влада поділяється між монархом і парламентом.

Коронація імператора Франца Йосифа II та імператриці Австрії Єлизавети як короля й королеви Угорщини в 1867 р. в столиці держави місті Буда. Художник Одон (Едмунд) Талль (копія картини Едуарда Енгерта). XIX ст.

Австрійська піхота. 1866 р.

ціональних суперечностей додавалися й релігійні, оскільки в країні діяло кілька церковних конфесій — католицька, протестантська, православна, унійна та інші. Територіальний устрій держави був сформований таким чином, щоб в одній адміністративній одиниці опинилися дві конкуруючі нації, одній із яких надавалися деякі політичні переваги (німці й чехи, українці й поляки, угорці й хорвати тощо).

Імператор Австрії одночасно був і королем Угорщини, правителем єдиних королівсько-імператорських інститутів — військового відомства, іноземних справ і фінансів. Австрія та Угорщина мали свої парламенти й уряди, склад яких затверджував імператор.

Важливу роль у внутрішньому житті відіграла армія, яка була привілейованою частиною суспільства й поглинала більшу частину державних видатків. В імперії не існувало загального виборчого права. Право голосу мали лише власники якогось майна. У районах компактного проживання деяких національностей діяли власні конституції, існували місцеві парламенти (сейми) й органи самоврядування.

У таких районах за чинним законодавством навчання в початкових школах і діловодство в місцевих органах самоврядування мали здійснюватися національними мовами. Проте цього закону часто не дотримувалися, і повсюдно переважала німецька мова.

АВСТРО-УГОРЩИНА в другій половині XIX — на початку XX ст.

Австро-Угорщина була середньорозвиненою аграрно-індустріальною країною. Переважна частина її населення займалася сільським і лісовим господарством (понад 11 млн осіб). Низький рівень сільського господарства визначали поміщицькі маєтки, де використовувалася ручна праця найманих працівників. В Угорщині, Хорватії, Галичині, Трансільванії майже третина оброблюваної землі належала великим поміщикам.

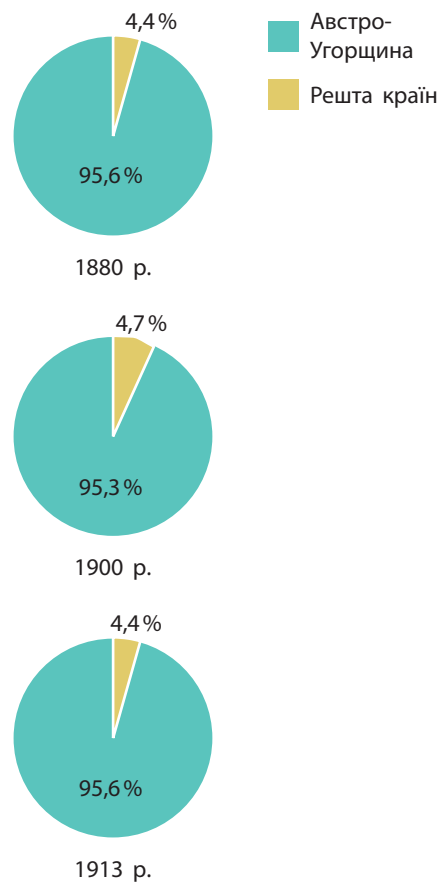
В Австро-Угорщині відбувалися ті самі економічні процеси, що й в інших розвинених капіталістичних країнах: концентрація виробництва й капіталу, збільшення інвестицій. За окремими валовими показниками (виплавка сталі) імперія в другій половині XIX ст. випередила Велику Британію та Францію. Промислово розвиненими були Австрія й чеські землі. Шість найбільших монополій контролювали видобуток майже всієї залізної руди й понад 90 % виробництва сталі. Однак загалом в Австро-Угорщині переважала дрібна й середня промисловість. Особливостями економіки імперії були її технологічна відсталість, погана забезпеченість сучасною технікою та відсутність новітніх галузей промисловості. Німецький і французький капітали активно інвестували в базові галузі промисловості — видобуток нафти, металургію, машинобудування.

Промисловість і сільське господарство працювали на потреби власного ринку. Імпорт, як і експорт товарів, був незначним і ледве досягав 5 %. Рівень життя в столиці та провінційних містах суттєво відрізнявся. Загальний рівень життя залишався дуже низьким.

На початку XX ст. багатонаціональна Австро-Угорська імперія зазнавала глибокої кризи через національні та робітничі рухи. Метою національних рухів, що формувалися в другій половині XIX ст., було створення власних незалежних держав. Рушійною силою в цьому процесі виступала інтелігенція. Саме вона стала носієм духу волелюбності, ідеї самостійності й шукала засоби поширення цих ідей.

Першим таким засобом була боротьба за мову — національну мову викладання в школах, університетах, національну мову літератури, рівні права національних мов у діловодстві й армії. Цей рух очолювали культурно-освітні товариства «Національна ліга» (італійські землі), «Матице школьська» (чеські землі), «Матице словенська» (Словенія), «Народний дім» (Галичина) та інші. Зусиллями товариств засновувалися національні школи й літературні часописи. Під їхнім тиском у 1880 р. на чеських землях встановили рівноправність німецької та чеської мов в офіційному діловодстві. У 1897 р. імператор підписав так звані «мовні укази», які остаточно зрівняли в правах німецьку й чеську мови. В окремих національних землях утворювалися масові молодіжні організації. Усе це сприяло формуванню національної самосвідомості, і напередодні Першої світової війни більшість підданих Австро-Угорської імперії були вже сформованими громадянами майбутніх суверенних держав.

ЧАСТКА АВСТРО-УГОРЩИНИ В ПРОМИСЛОВИМУ ВИРОБНИЦТВІ СВІТУ

У зовнішній політиці правлячі кола Австро-Угорщини орієнтувалися на союз із Німеччиною. Загарбницькі наміри імперії були спрямовані на Балкани, де вони стикалися з інтересами Росії.

? Чому Російська імперія не досягла своєї кінцевої мети у війні з Османською імперією?

Герцеговинські повстанці в засідці. Ілюстрація з газети. 1876 р.

Російські позиції на Шипкинському перевалі. Художник Василь Верещагін. 1878—1881 рр.

Підписання Сан-Стефанського мирного договору 19 лютого 1878 р.

2. Російсько-турецька війна 1877—1878 рр. Берлінський конгрес. Після поразки у Східній (Кримській) війні 1853—1856 рр. основним змістом зовнішньої політики російського уряду стала боротьба за ліквідацію тяжких умов Паризького мирного договору. Росія активізувала свою політику на Балканах, узявши курс на розвал Османської імперії через підтримку національно-визвольних рухів. Правлячі кола прагнули також утвердитися і в Румунії, повернути втрачену частину Бессарабії та встановити контроль над протоками Босфор і Дарданелли.

Влітку 1875 р. спалахнуло повстання в Боснії і Герцеговині, яке започаткувало балканську (східну) кризу (1875—1878 рр.). Вона стала наслідком загострення суперечностей між європейськими державами в Південно-Східній Європі, внутрішньополітичної кризи Османської імперії, піднесення національно-визвольної боротьби пригноблених народів Балкан (у квітні 1876 р. почалося повстання в Болгарії, влітку того ж року війну проти Османської імперії розпочали Сербія та Чорногорія).

Османська імперія, підбурювана Великою Британією, відхилила пропозицію Росії про мирне врегулювання конфлікту зі слов'янськими народами. Царський уряд у квітні 1877 р. оголосив їй війну. У травні у війну проти Османської імперії вступила Румунія.

Воєнні дії розгорнулися на Балканах і в Закавказзі. Наприкінці червня 1877 р. російська армія здобула столицю Болгарії місто Тирново, у липні захопила Шипкинський перевал та утримала його, а в листопаді захопила фортецю Плевну. Успішними були дії Росії і в Закавказзі, де вона здобула фортецю Карс. У грудні російські війська під командуванням генерала Йосипа Гурка визволили Софію. У січні 1878 р. основні сили російської армії перейшли Балканські гори. Почався загальний наступ російських військ. Війська Османської імперії були розгромлені під Філіппополем (зараз місто Пловдив), а потім без бою залишили Адріанополь (Едірне). Нові перемоги було здобуто на Кавказі.

Османська імперія опинилася перед загрозою повного розгрому. Це налякало Велику Британію та Австро-Угорщину, оскільки призвело б до зміцнення Росії. Росія отримала привід до нової великої війни з європейськими державами, але вона не була готова до неї. Командування зупинило війська в містечку Сан-Стефано (поблизу Константинополя), і 19 лютого 1878 р. між Російською та Османською імперіями було підписано прелімінарний (попередній) мирний договір.

Сан-Стефанський мир ознаменував крах багатовікового османського панування в Південно-Східній Європі. Під зверхністю Османської імперії залишилася незначна частина її зе-

мель, а відсутність прямого зв'язку з Боснією і Герцеговиною практично забезпечувала їхню автономію.

Велика Британія та Австро-Угорщина, невдоволені умовами Сан-Стефанського миру, вимагали перегляду його умов на Європейському конгресі й почали погрожувати Росії війною. Царський уряд був змушений погодитися на скликання конгресу, який відбувся влітку 1878 р. в Берліні.

Вигідні Росії та балканським народам умови договору було змінено. Болгарію поділили на три частини, і тільки Північна Болгарія отримала власну державність. Територіальні здобутки Чорногорії та Сербії зменшувалися. Боснію і Герцеговину окупувала Австро-Угорщина. Велика Британія отримала острів Кіпр, який став плацдармом для її експансії в Єгипет. У Закавказзі за Росією залишилися лише Карс, Ардаган і Батум.

Рішення Берлінського конгресу забезпечили розв'язання багатьох європейських суперечностей мирним шляхом. Вдалося порушити східне питання, яке обминуло під час Віденського конгресу. Майже до кінця століття в Європі було знято напруженість. Великі держави почали опікуватися лише політикою колоніальної експансії.

3. Нові національні держави на Балканах у системі міжнародних відносин. Проголошення незалежності Сербії, Болгарії та Румунії не розв'язало проблеми Балкан. Правителі нових держав не погоджувалися, що справа національного об'єднання їхніх країн остаточно вирішена. Князь Сербії Мілан Обренович дотримувався думки, що Росія основну ставку зробила на Болгарію, і це не дозволило йому об'єднати всі сербські землі. Тому в зовнішній політиці він узяв курс на Австро-Угорщину. У 1881 р. Сербія підписала з Австро-Угорщиною договір про те, що відмовляється від претензій на Боснію і Герцеговину. Австро-Угорщина, у свою чергу, підтримала ідею перетворення Сербії на королівство з необмеженою владою М. Обреновича. Проте за Конституцією 1888 р. Сербія ставала конституційною монархією.

Наступного року король зрікся престолу на користь свого малолітнього сина Александра Обреновича, але зберіг реальну владу. Проти політики М. Обреновича, а згодом його сина, який фактично скасував Конституцію, у Сербії зріла опозиція, на чолі якої стояв Нікола Пашич. У ніч на 11 червня 1903 р. стався переворот. Монарха та його приближених було вбито. Королем Сербії проголосили Петра I Карагеоргієвича.

Новий король почав проводити політику протекціонізму, що сприяла формуванню власної промисловості й національної буржуазії. Його дії викликали напруженість у відносинах Сербії з Австро-Угорщиною. У 1906 р. між країнами розпочалася «митна війна», що завершилася перемогою Сербії та укладенням рівноправної торговельної угоди. У **1908 р.** Сербія та Австро-Угорщина опинилися на межі війни через анексію (примусове приєднання) Австро-Угорщиною Боснії і Герцего-

? Які держави мали найбільший вплив на новостворені держави на Балканському півострові?

Мілан Обренович. Невідомий художник. 1848 р.

Петро I Карагеоргієвич. 1914 р.

Александр Баттенберг. Друга половина XIX ст.

Проголошення Королівства Чорногорія 28 серпня 1910 р.

Акт про проголошення Румунського королівства 1881 р.

вини (боснійська криза). Лише те, що Росія тоді не могла надати допомогу, змусило Сербію утриматися від розгортання бойових дій.

Подібні процеси відбувалися в Болгарії. Після проголошення незалежності країни її трон посів представник німецької герцогської династії Александр Баттенберг. Однак правитель Болгарії не виправдав сподівань Росії та пішов на зближення з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Це було викликано тим, що Росія виявилася нездатною відстояти кордони Болгарії за Сан-Стефанським миром.

У 1885 р. в Південній Болгарії, яка ще перебувала під владою Османської імперії, спалахнуло повстання. Повсталі проголосили об'єднання двох частин країни. А. Баттенберг став королем усїєї Болгарії, яка об'єдналася в березні 1886 р.

У серпні в Болгарії відбувся переворот, організований російськими силами. Проте новий уряд знову очолили проавстрійськи налаштовані представники, а правителем було обрано німецького принца Фердинанда Саксен-Кобурзького. Болгарія продовжувала залишатися у сфері впливу Німеччини та Австро-Угорщини. Росія визнала нового правителя лише в 1896 р. У 1908 р. Болгарія отримала повну незалежність від Османської імперії та була проголошена царством.

Найменшою й найвідсталішою державою Балкан була Чорногорія. Тут правив князь (із 1910 р. — король) Нікола I Петрович-Негош. Незначна промисловість належала італійському та австрійському капіталу. Державний бюджет формувався на основі російських субсидій.

На початку XX ст. відверте невдоволення родової (племінної) знаті змусило князя вдатися до реформ. Наприкінці 1905 р. було скликано скупщину, що прийняла Конституцію, згідно з якою в Чорногорії встановлювалася спадкова монархія. Уся влада зосередилася в руках князя. Скупщина стала дорадчим органом. У 1908 р. країна скасувала статті Берлінського трактату про нагляд Австро-Угорщини над Чорногорським узбережжям Адріатичного моря. У 1910 р. її проголосили королівством.

Не менш складними були зовнішньополітичні відносини Румунії. У 1881 р. її проголосили королівством на чолі з представником німецької династії. Правляча еліта зберігала сильне прагнення створити Велику Румунію, до складу якої, крім існуючих володінь, увійшли б Трансильванія, Бессарабія та Буковина. Проте щоб здобути ці землі, потрібно було йти на конфлікт із Росією та Австро-Угорщиною. Румунія пішла на зближення з Австро-Угорщиною, яка обіцяла їй підтримку в боротьбі за Бессарабію.

Греція, що здобула незалежність у 1829 р., також прагнула оволодіти землями, які вважала своїми. Скориставшись російсько-турецькою війною 1877—1878 рр., вона висунула свої претензії на Фессалію, Епір та острови Егейського моря, які належали Османській імперії. Берлінський конгрес част-

ково задовольнив прагнення Греції. У 1881 р. їй було передано Фессалію та Епір. Проте греки вважали, що справа об'єднання країни не завершена. У 1896 р. на острові Крит відбулося повстання проти османського панування. Повсталі оголосили, що острів приєднується до Греції. Країну охопило патріотичне піднесення. Почалася греко-турецька війна, у якій грецька армія зазнала низки поразок. За Константинопольським мирним договором від 4 грудня 1897 р. Греція була змушена віддати Османській імперії частину Фессалії та виплатити велику контрибуцію.

Таким чином, на Балканах склалася непроста ситуація. Усі держави були невдоволені своїми територіальними межами та претендували на нові землі. До цього додавався конфлікт між великими державами за домінування у світі.

4. Спроби модернізації Османської імперії. Молодотурецька революція 1908 р.

На початку XIX ст. Османська імперія перебувала в занепаді. Чергові воєнні поразки свідчили про необхідність проведення реформ. Перші реформи для подолання воєнної відсталості від європейських держав здійснив султан Селім III (1789—1807 рр.). Проте створення нового регулярного війська зустріло опір із боку яничарів, які не бажали втратити привілейоване становище. Вони вчинили закат і вбили султана. Усі реформи були скасовані.

Султан Махмуд II (1808—1839 рр.) зробив нову спробу реформування армії, ліквідувавши військо яничарів. Він провів реорганізацію державного апарату, запровадив систему міністерств і здійснив новий адміністративний поділ. Однією з важливих реформ стало введення приватного права на землю. Проте всі позитивні зрушення були перекреслені поразками у війнах із Росією, Австрією, Персією тощо.

Наступний турецький султан Абдул Меджид (1839—1861 рр.), син Махмуда II, продовжив реформаторську політику батька. Його перетворення увійшли в історію під назвою **Танзімат** («реорганізація»).

У період Танзімату, що тривав у **1839—1876 рр.**, були здійснені такі заходи: ухвалені земельний, цивільний і кримінальний кодекси; проведена грошова реформа; формувалася мережа світських навчальних закладів; почалося будівництво залізниць, телеграфних ліній, промислових підприємств; створювалися сприятливі умови для іноземного капіталу тощо. Головним перетворенням стало проголошення в 1856 р. всіх підданих (мусульман і немусульман, турків і представників інших народів) рівними перед законом.

Частина реформ викликала невдоволення мусульман і перш за все турків. Спроба нового султана Абдул-Азіза (1861—1876 рр.) скасувати деякі зміни спричинила переворот «нових османів» — прихильників продовження реформ. «Нові османи» примусили наступного султана Абдул-Гаміда II (1876—1909 рр.) прийняти Конституцію **1876 р.**, яка обмеж-

Критське повстання. 1896 р.

? Чому Османська імперія не змогла подолати кризи та здійснити модернізацію?

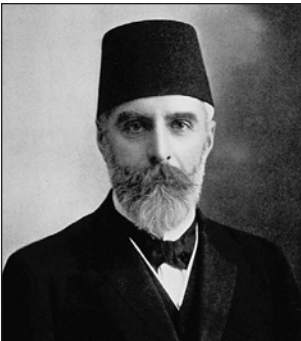

Абдул Меджид. Невідомий художник. Середина XIX ст.

Танзімат — період в історії Османської імперії з 1839 до 1876 р., позначений спробами осучаснення економіки та державного устрою, а також назва самих цих реформ. Поштовхом до реформ стала глибока криза імперії та фактичне встановлення міжнародного контролю над нею. Реформи дещо покращили становище. Після перевороту Абдул-Гаміда II і встановлення деспотичного режиму Зулюм багато положень реформ були переглянуті або скасовані.

Абдул-Гамід II. Кінець XIX ст.

Ахмед Реза

З'їзд молодотурків у Парижі. 1902 р.

увала владу султана, закріплювала створення двопалатного парламенту, проголошувала права і свободи громадян.

Нові реформи ще більше поглибили розкол у суспільстві на прихильників і противників старих, традиційних порядків. Тоді Абдул-Гамід II усунув від влади «нових османів», розпустив парламент, відмовився від принципу рівності мусульман і немусульман. У 1895—1896 рр. були влаштовані жорстокі погроми вірмен. Період правління Абдул-Гаміда II отримав назву Зулюм («гніт», «свавілля»).

У 1878 р. уряд султана Абдул-Гаміда II оголосив про банкрутство Османської імперії та пізніше погодився на встановлення фактичного іноземного контролю над фінансами країни. Створене тоді Управління оттоманського державного боргу, де по черзі головували британський і французький представники, отримало широкі права і привілеї. Іноземні держави домоглися вигідних концесій (угод) на будівництво залізниць, які відкривали шлях для експансії на Близький і Середній Схід.

Кабальний характер мала й тютюнова монополія, із 1883 р. передана Франції. Проте становище Османської імперії як залежної держави мало суттєві особливості: суперечності й боротьба між великими державами давали їй правлячим верствам певні можливості для лавірування.

На відміну від інших азіатських держав, які перетворювалися на напівколонії, Османська імперія мала боекватну, патріотично налаштовану армію. Курсантами Стамбульського військово-медичного училища в 1889 р. було створено таємне політичне товариство під назвою «Єднання і прогрес», яке започаткувало молодотурецький рух. Він об'єднав військових, молоду інтелігенцію та політичну еміграцію на чолі з Ахмедом Резою.

Молодотурки поставили перед собою мету відновити Конституцію 1876 р. і провести деякі реформи, модернізувавши суспільство за європейським зразком.

Єдине, що викликало розбіжності серед учасників руху, — національне питання. Група Ахмеда Рези обстоювала ідею «османізму» — збереження імперії. Інша група наполягала на децентралізації імперії та визнанні автономії за нетурецькими народами.

У 1907 р. в Парижі відбувся з'їзд молодотурецьких груп, на якому було досягнуто тимчасового примирення та ухвалено рішення про підготовку повстання. Молодотурецька революція розпочалася 3 липня 1908 р. виступом армійських підрозділів у Македонії.

Султан Абдул-Гамід II поспішив оприлюднити своє рішення про відновлення Конституції 1876 р. Повсталі війська вступили до Стамбула. Молодотурки сформували новий уряд, однак султана залишили на троні. Доступившись до влади, вони проводили свою політику непослідовно й занадто обережно. Це дало змогу Абдул-Гаміду II 13 квітня 1909 р. вчинити закат із вимогами відродити шариат, скасувати Конституцію

та відновити владу султана. Проте заколот було придушено, а Абдул-Гамід II втратив трон. Новим султаном став Мехмед V (1909—1918 рр.).

Молодотурки залишалися при владі до 1918 р. За час свого правління вони так і не виконали обіцянок провести модернізацію країни й звільнитися від європейського економічного засилля та політичної залежності.

Прагнення зберегти імперію зумовило консервативний характер реформ.

У внутрішній політиці утверджувалася ідеологія пантюркізму — створення й панування єдиної турецької нації. Це викликало нові хвилі антитурецьких настроїв у поневолених народів.

Спроба силою нав'язати пантюркізм вилилась у криваві погроми вірменського та грецького населення, повстання арабів та балканські війни.

В економічній сфері молодотурки зважилися на незначні реформи лише напередодні Першої світової війни (обмежувалися позаекономічні форми визиску селянства, вводилися закони протекціонізму).

5. Формування Балканського союзу. Перша балканська

війна. На початку XX ст. на Балканах зіткнулися інтереси держав, поділених на два військово-політичні блоки. Основними суперниками в цьому регіоні були Росія та Австро-Угорщина з Німеччиною. Росія прагнула створити союз балканських держав, убачаючи в ньому запоруку успішної боротьби за своє панування на Балканах.

Протягом 1911—1912 рр. між Сербією та Болгарією тривали дипломатичні переговори про створення військово-політичного союзу, результатом яких став розподіл сфер впливу на Балканах. Згодом він був доповнений угодою з Грецією та Чорногорією. Переговори Болгарії і Греції велися за участю Великої Британії та закінчилися підписанням у травні 1912 р. договору. Однак кордонів Македонії визначено не було.

Восени 1912 р. формування Балканського союзу завершилося. Залишалось знайти привід для початку війни. Влітку 1912 р. на території Албанії спалахнуло повстання, яке було жорстоко придушене турецькими військами. Це прискорило оголошення війни Османській імперії. Бойові дії почалися в **жовтні 1912 р.** Спалахнула Перша балканська війна. Болгарська армія розгорнула успішний наступ у Східній Фракії та в напрямку на Константинополь.

Сербська армія вступила до найбільшого міста Македонії Скоп'є та через Албанію вийшла до Адріатичного моря. Це занепокоїло Австро-Угорщину, яка зосередила свої війська на кордоні із Сербією. Греція захопила місто Салоніки. Військо Чорногорії оточило фортецю Скадар (Шкодер).

У листопаді 1912 р. Османська імперія запропонувала укласти перемир'я, однак болгарський цар Фердинанд не по-

Молодотурецька революція 1908 р. не виконала свого основного завдання — здійснення модернізації Османської імперії. Це пояснюється особливістю структури турецького суспільства, де турки були панівною нацією, а будь-яка модернізація призвела б до втрати ними цієї ролі та розпаду імперії, що згодом і сталося.

Болгарські солдати захоплюють османські позиції. Художник Ярослав Вешин. 1912 р.

Підписання Лондонського мирного договору в травні 1913 р.

? Яким був головний підсумок балканських війн? Чому не вдалося розв'язати головні проблеми міждержавних відносин?

Делегати Бухарестської мирної конференції. 1913 р.

годився на це. Болгарська армія почала штурм турецьких укріплень, але невдало. Це все ж таки змусило сторони сісти за стіл переговорів у Лондоні. У них узяли участь представники великих держав, які фактично й вирішували, де проходитимуть межі балканських держав.

Тим часом в Османській імперії в січні 1913 р. стався державний переворот. Новий турецький уряд, підбурюваний Німеччиною та Австро-Угорщиною, ухвалив рішення про продовження війни. Проте в березні 1913 р. турецькі війська зазнали поразки. Болгари захопили фортецю Адріанополь.

У квітні 1913 р. на прохання Османської імперії було укладено перемир'я. Під час переговорів спалахнула гостра дискусія між Болгарією, з одного боку, і Сербією та Грецією — з іншого. Приводом до цього стала проблема розподілу територій у Македонії. Нарешті в травні 1913 р. сторони підписали Лондонський мирний договір, за яким Османська імперія поступалася своїми володіннями на захід від лінії Мідія—Енос і деякими островами в Егейському морі. Розподіл відвоєнованих територій мав відбутися пізніше.

6. Друга балканська війна. Після укладення Лондонського мирного договору розбіжності між Болгарією, Сербією та Грецією вкрай загострилися. Німеччина та Австро-Угорщина докладали значних зусиль, щоб посилити суперечності й розвалити проросійський Балканський союз. Зрештою так і сталося. У травні 1913 р. було укладено таємний сербсько-грецький союз, спрямований проти Болгарії. Сербія та Греція домовилися між собою про поділ Македонії.

У червні 1913 р. болгарські війська напали на своїх колишніх союзників. Почалася Друга балканська війна, у якій проти Болгарії виступили Сербія, Греція, Чорногорія, Румунія та Османська імперія. Протистояти такій коаліції Болгарія не змогла.

Болгарський уряд попросив миру, що був підписаний 10 серпня 1913 р. у Бухаресті. Згідно з договором, західна й центральна частини Македонії відійшли до Сербії, південна (Егейська) — до Греції, Добруджа — до Румунії, а Східна Фракія — до Османської імперії. У складі Болгарії залишилася частина Македонії (Піринська).

Унаслідок балканських війн докорінно змінилося становище на Балканському півострові. Османська імперія втратила майже всі свої володіння в Європі. Територія й населення Сербії та Чорногорії збільшилися майже вдвічі. Македонію розділили на три частини.

З'явилася нова держава Албанія (1912 р.), що позбавило Сербію можливості мати вихід до Адріатичного моря. Крім Османської імперії, сильно постраждала Болгарія. Це підштовхнуло її до союзу з Німеччиною. Сербія, у свою чергу, потрапила в залежність від Антанти, що загострило її відносини з Австро-Угорщиною.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- причини перетворення Австрійської імперії на дуалістичну Австро-Угорську монархію наприкінці 60-х рр. XIX ст.;
- особливості розвитку Австро-Угорщини;
- підсумки російсько-турецької війни 1877—1878 рр.;
- зіткнення інтересів провідних країн світу на Балканах наприкінці XIX ст. і їхні наслідки;
- причини боснійської кризи та балканських війн;
- провал реформ XIX ст., спрямованих на зміцнення Османської імперії та її модернізацію.

Запитання і завдання

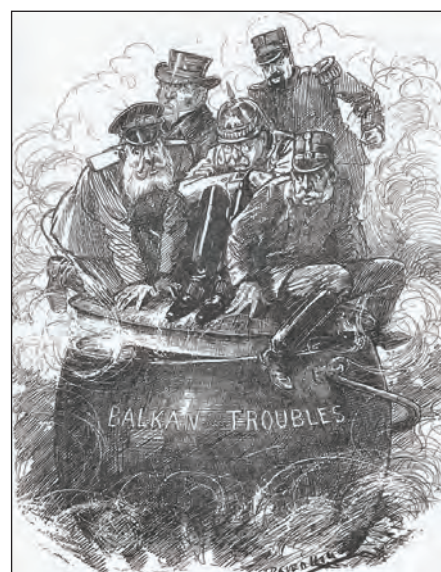
1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Історія з географією».
- Правила гри.* Учні та учениці об'єднуються в команди. Їм необхідно виписати історико-географічні назви, які зустрічаються в параграфі, згрупувавши їх за пунктами: 1) землі, країни, що входили або увійшли до складу Австро-Угорщини, Османської імперії; 2) місця найважливіших битв. Далі команди відповідають на запитання вчителя/вчительки, пов'язані із цими історико-географічними назвами.
2. Коли і як Австрійська імперія перетворилася на Австро-Угорщину? Які землі Австро-Угорщини були найбільш економічно розвиненими? 3. На союз із якою країною орієнтувалися правлячі кола Австро-Угорщини? Поясніть чому. 4. **Колективне обговорення.** Що сприяло перемозі Росії у війні з Османською імперією в 1877—1878 рр.? Чому Росії не вдалося повною мірою скористатися перемогою у війні? 5. Визначте основні підсумки Берлінського конгресу. 6. Як розвивалася національно-визвольна боротьба народів Балканського півострова, що перебували під владою Османської імперії? Які країни Балканського півострова здобули незалежність у результаті російсько-турецької війни 1877—1878 рр.? 7. Коли було сформовано Балканський союз? Якою була його мета? 8. Яку роль відігравали великі держави під час конфлікту на Балканах? 9. Чому в XIX ст. спроби здійснити реформи, які передбачали європеїзацію Османської імперії, провалилися? Хто був противником реформ? 10. Чому Молодотурська революція не привела до реформування країни?
11. Австро-Угорщину іноді називають «клаптиковою монархією». Чи погоджуєтеся ви з таким висновком? Підготуйте невелике повідомлення за цим питанням. 12. За додатковими джерелами з'ясуйте особливості політики Австро-Угорщини на Балканах. Складіть тези. 13. Складіть порівняльну таблицю «Балканські війни».

Балканська війна	Склад учасників	Мета	Результат
Перша			
Друга			

14. **Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте, що заважало Османській імперії стати на шлях модернізації. 15. **Колективне обговорення.** Чому балканські війни не розв'язали проблему Балкан? 16. Чому великі держави, незважаючи на занепад Османської імперії, не пішли на її розподіл? Складіть есе за цим питанням.

Працюємо з хронологією

- **1839—1876 рр.** — період Танзімату в Османській імперії.
- **1867 р.** — перетворення Австрійської імперії на Австро-Угорську монархію.
- **1876 р.** — прийняття Конституції Османської імперії.
- **1877—1878 рр.** — російсько-турецька війна. Утворення нових національних держав на Балканах.
- **1908 р.** — Молодотурська революція.
- **1908 р.** — анексія Боснії та Герцеговини Австро-Угорщиною.
- **1912—1913 рр.** — балканські війни.

«Балканський котел». Карикатура в британському журналі «Панч». Художник Леонард Рейвен-Гілл. 1912 р.

§ 23. Японія

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати соціально-економічний і політичний розвиток Японії в другій половині XIX ст.; розповідати про «добу Мейдзі» та реформи 70—80-х рр. XIX ст.; визначати причини та напрями зовнішньополітичної експансії Японії.

? Чому влада Японії була змушена «відкрити» країну?

У 1853 р. на острів Хонсю прибула американська військова ескадра на чолі з комодором Меттью Келбрейтом Перрі. Він передав представникам японської влади листа від президента США, у якому висловлювалося бажання встановити з Японією дипломатичні відносини. Японія попросила час на роздуми. Наступного року ескадра М. Перрі з десятком бойових кораблів знову з'явилася біля Японських островів. Комодор примусив сьогуну підписати договір про відкриття для торгівлі зі США двох портів, а також американського консульства в одному з них. Незабаром такі угоди з Японією підписали Росія, Велика Британія, Франція, Нідерланди. Громадяни зазначених країн отримали право недоторканності на території Японії. У свою чергу, вона зобов'язувалася надати пільги в торгівлі цим країнам. Японія опинилася перед загрозою колонізації.

? Чому реформи імператора Муцухіто характеризують як революцію?

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Яка європейська країна першою дісталася берегів Японії? 2. Що таке колоніалізм?

1. Крах політики самоізоляції. На початку XVII ст. владу в Японії захопив сьогун (полководець) Токугава Іеясу. Японський імператор (мікадо) втратив реальну владу і був із родиною ізольований у місті Кіото, де навіть не мав права спілкуватися з князями (сьогун не знищив імператора, оскільки, згідно з релігією синтоїзмом, він є втіленням Бога на Землі). Сьогун, захопивши владу, поклав край одній із головних проблем країни — усобиці князів. Це було досягнуто завдяки тому, що в заручниках сьогуну постійно перебували князі або члени їхніх родин.

У середині XVII ст. сьогун Токугава Іеміцу прийняв рішення про «закриття» Японії, боячись, що європейці поступово підкорять її. Усіх європейців було знищено або вигнано з країни, виняток був зроблений для голландців, яким відкрили для торгівлі єдиний порт — Нагасакі.

Ізоляція Японії від зовнішнього світу була здійснена насамперед із метою збереження давніх традицій. Поширення християнства під впливом католицьких місіонерів (особливо португальських) набуло загрозового характеру. Поряд із «закриттям» країни було заборонено християнство та знищено всіх його прихильників у Японії.

У середині XIX ст. країна потрапила в поле зору США, європейських держав і Росії. Уряд США розглядав Японію як перевалочну базу американських суден, що плавали в північних водах Тихого океану, та зручний плацдарм для зміцнення своїх позицій на Далекому Сході й насамперед у Китаї, де домінували британці. У 1854 р. під тиском американського флоту японський уряд був змушений «відкрити» свою країну.

2. Революція (переворот) Мейдзі. Проникнення європейців та американців до Японії підірвало авторитет традиційної влади сьогуну. Це призвело до громадянської війни (1863—1868 рр.), яка ускладнювалася втручанням іноземних держав. У 1866 р. помер сьогун Іемоті, який уособлював світську владу, а в 1867 р. — імператор Комей, який представляв релігійну владу. У країні знов спалахнула боротьба. Нового 14-річного імператора Мейдзі (Муцухіто) підтримували самураї півдня Японії, городяни, селяни.

У січні 1868 р. війська імператора, що мали європейську зброю, розгромили армію сьогуну, а в травні вступили до його

столиці Токіо (Едо). Так імператор об'єднав світську й духовну владу. Роки його правління (до 1912 р.) дістали назву «доба Мейдзі» («освітчене правління»).

Революція (переворот) Мейдзі започаткувала радикальні соціальні, політичні та економічні зміни в японському суспільстві. Відбулася швидка модернізація країни на основі іноземного досвіду з урахуванням національних традицій, був створений потужний промисловий потенціал із необхідними для цього нововведеннями в політичних інститутах, правових нормах тощо.

3. Реформи 70—80-х рр. XIX ст. Особливості економічного розвитку. На відміну від Китаю, де традиції та консерватизм перешкоджали запровадженню європейських нововведень, молодий імператор Японії Мейдзі рішуче вдався до запозичення досвіду Європи.

Розвиток Японії в останній третині XIX ст. прискорився. Реставрація влади імператора супроводжувалася усуненням від управління державою тих князівських кланів, які чинили опір проведенню нагальних реформ.

Причини та особливості швидкого економічного розвитку Японії:

- Японія традиційно запозичувала іноземний передовий досвід, пристосовуючи його до місцевих умов;
- острівне становище країни, особлива роль мореплавства й торгівлі, які сприяли розвитку приватної власності та підприємництва;
- тривалий час влада в країні перебувала в руках військових, що не сприяло формуванню традицій бюрократизму. Відновлення влади імператора супроводжувалося відмежуванням від старих державних механізмів, а нові формувалися за європейським зразком;
- відсутність значних природних ресурсів робило Японію малопривабливою для європейських колонізаторів. У той самий час це стимулювало правлячу верхівку придбати ці ресурси за рахунок колоніальних загарбь;
- агресивна зовнішня політика потребувала прискореної модернізації економіки й суспільства. Значне державне втручання в проведення процесу індустріалізації та створення великих фірм — дзайбацу («Міцуї», «Міцубісі», «Ясуда» та інші).

Важливу роль у послабленні впливу князівських кланів відіграла аграрна реформа (1872—1873 рр.), за якою частина землі відійшла до селянства. Унаслідок реформи селяни отримали у власність земельні ділянки, які вони обробляли. Замість натурального податку було введено єдиний поземельний податок у розмірі 3% від вартості землі. Однак навіть така незначна сума виявилася непосильною для селян через дуже високу вартість землі в Японії. Зрештою до 1890 р. 67% селян були змушені продати свої ділянки. Натомість реформа дала

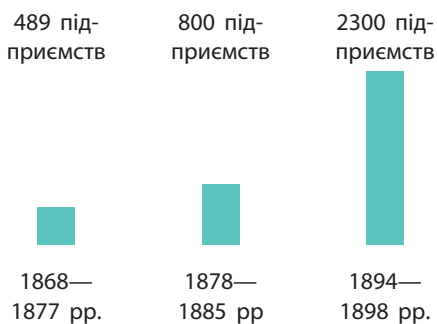
Прибуття імператора Мейдзі в Едо (Токіо). Художник Йосітоші Цукіока. 1868 р.

? Розвиток якої європейської держави найбільш нагадує Японія?

Офіційний портрет японського імператора Мейдзі. Художник Учідзі Куїчі. 1872 р.

РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ ЯПОНІЇ в другій половині XIX ст.

Один із керівників концерну «Міцубісі» про японську експансію

Хоч які працювисті японці, хоч яка досконала їхня техніка та організація виробництва, японська торговельна експансія не матиме майбутнього, якщо вона не зможе спертися на відповідну силу. Найбільшою силою сучасності є воєнна готовність армії та флоту. Ми можемо спокійно здійснювати свою експансію за кордоном і наважуватися на всілякі починання, якщо ми впевнені, що перебуваємо під їхнім захистом.

1. Якими були основні причини японської експансії? 2. Куди вона була спрямована?

простір для розвитку товарного виробництва в селах. Промисловість отримала дешеву робочу силу.

Ще в 1868 р. відбулася фінансова реформа, яка замінила старі монети єдиною — єною. Також було проведено військову реформу. Армія, озброєна й навчена за європейським зразком, почала формуватися на основі загальної військової повинності. Було створено військові академії та інші навчальні заклади. В армії насаджувався войовничий дух самурайства. Японія готувалася до здійснення широкомасштабних планів експансії на материк та в акваторії Тихого океану.

У результаті адміністративної реформи 1870—1872 рр. було знищено князівства, введено префектури (адміністративні одиниці), що дозволило подолати роздробленість країни й консолідувати загальнонаціональний ринок.

У 1872 р. була започаткована освітня реформа. У Японії заснували 5,5 тис. початкових шкіл і вісім університетів за європейським зразком. Освіта стала доступною для жінок. У 1879 р. початкова освіта була оголошена обов'язковою. У 1890 р. вийшов імператорський указ про необхідність особистої відданості імператору. Документ вважався свящиною та був покладений в основу виховання молоді.

Реформи завершили міжнародну ізоляцію Японії, долучили її до світового господарства, сприяли формуванню індустріального суспільства. Слабкість підприємницького капіталу обумовила провідну роль держави у створенні великих підприємств. Острівна країна субсидіями заохочувала розвиток своєї промисловості, віддаючи перевагу фірмам, які працювали на потреби армії та флоту.

У 80—90-х рр. XIX ст. чимало державних фабрик і заводів було передано в оренду або продано приватним особам на пільгових умовах. Підприємства часто потрапляли до рук дворян, вищих службовців. Так було започатковано тісні відносини імператорського двору, поміщиків, національної буржуазії. За рахунок держави було створено систему транспорту та зв'язку. Втім, у промисловості переважали дрібні підприємства. За рівнем технічного розвитку Японія значно поступалася європейським державам.

Реформи, здійснені в 70—80-ті рр. XIX ст., дали могутній поштовх до стрімкого розвитку країни та формування особливої японської моделі модернізації.

Розвитку Японії сприяла японо-китайська війна **1894—1895 рр.** Здобувши в ній перемогу, Японія отримала першу колонію — острів Тайвань. Китай виплатив їй контрибуцію, яку було спрямовано на фінансування десятирічної програми створення важкої промисловості, що мала забезпечити країну новою зброєю. Флот планувалося збільшити в чотири рази, армію — у два рази. У результаті наприкінці XIX — на початку XX ст. Японія увійшла до групи великих держав і за рівнем розвитку стала аграрно-індустріальною країною.

Здійснені в країні реформи змінили соціальну структуру японського суспільства. Формувався клас підприємців. До системи найманої праці залучалося дедалі більше населення.

Поєднання інтересів імператорського двору, великих землевласників і промисловців, існування деяких традиційних пережитків у сільському господарстві, жорстокі методи експлуатації населення, орієнтація на континентальну територіальну експансію визначили своєрідність японського розвитку індустріального суспільства. Зовнішньополітична експансія в Японії набула першочергового значення як національна стратегія модернізації суспільства.

4. Політичний устрій. Своєрідним підсумком реформ стало прийняття в 1889 р. Конституції країни, яка була створена за зразком німецької. Японія стала конституційною монархією із широкими правами та законодавчою ініціативою імператора, особа якого проголошувалася «священною і недоторканою». Імператор мав право оголошувати війну, підписувати мир, укладати договори, скликати й розпускати парламент, призначати та звільняти вищих посадових осіб.

За Конституцією парламент складався з двох палат — палати перів (верхньої) і палати представників (нижньої). До верхньої палати входили аристократія, члени імператорського двору, що призначалися на сім років. Нижня палата обиралася на чотири роки. Виборче право отримали лише чоловіки, що досягли 25 років і сплачували податок не менше ніж 15 ен. Таких виявилось лише 1% населення. Парламент затверджував бюджет, але його права в цьому питанні обмежувалися. Уряд був відповідальним не перед парламентом, а перед імператором. Згідно з Конституцією, при імператорі діяла Таємна рада — найвищий консультативний орган.

Конституція 1889 р. офіційно проголосила демократичні свободи й громадянські права, рівність усіх громадян країни.

У 80-х рр. XIX ст. почали виникати політичні партії. Проте вони були нечисленними, не мали чіткої організаційної структури та скоріше нагадували політичні клуби, що спиралися на різні групи промисловців і поміщиків.

Наприкінці XIX ст. в Японії виникли профспілки. У 1896 р. відбувся перший робітничий страйк. Проте становлення профспілкового й робітничого руху ускладнювалося через особливості соціальної структури суспільства. На заваді цьому процесу стояли поліцейський терор і відносини між робітниками та підприємцями, у яких значну роль відігравали традиційні норми поведінки: шанування старших, відданість господарю, довічне наймання на роботу, колективна власність.

5. Японо-китайська війна 1894—1895 рр. Союз між Японією та Великою Британією 1902 р. Першим об'єктом експансії Японії на материк стала Корея, яка перебувала у васальній залежності від Китаю. Уклавши з Кореєю в 1876 р.

Вулиця Токіо часів імператора Мейдзі. 1905 р.

? Що в політичному житті Японія запозичила в європейських держав?

Оприлюднення Конституції Мейдзі. Художник Адаті Гінко. 1889 р.

? Яку роль у розвитку Японії відіграли війни з Китаєм та Росією?

Японські солдати — учасники японо-китайської війни. 1895 р.

нерівноправний договір, Японія розширила експансію під приводом сприяння національно-визвольному руху. Коли на початку 90-х рр. XIX ст. у Кореї спалахнуло повстання й китайські війська виступили на його придушення, Японія спрямувала свої формування на південь Корейського півострова.

Конфлікт вилився в японо-китайську війну 1894—1895 рр., яка закінчилася поразкою Китаю та підписанням мирного договору. Китай визнав незалежність Кореї, передав Японії остров Тайвань, острови Пенху та Ляодунський півострів, відкрив для Японії торговельні порти, надав право будівництва підприємств і зобов'язався виплатити величезну контрибуцію. Проте під тиском Росії, Німеччини та Франції Японія була змушена відмовитися від Ляодунського півострова.

Війна Японії проти Китаю загострила суперечності Японії та Росії на Корейському півострові та в Південній Маньчжурії. Росія за угодою з Китаєм почала будівництво Китайсько-Східної залізниці та орендувала Порт-Артур на Ляодунському півострові. Назрівав збройний конфлікт. Щоб заручитися підтримкою великих держав, Японія в 1902 р. уклала договір із Великою Британією, спрямований не тільки проти Росії, а й проти США. Так, на Далекому Сході зіткнулися інтереси провідних країн світу.

6. Російсько-японська війна 1904—1905 рр. Підготовка до світової війни. На початку XX ст. Японія зважилася на гострий конфлікт із царською Росією.

У ніч на 8 лютого 1904 р. японська ескадра без оголошення війни напала на російський флот у Порт-Артурі й Чемульпо (Корея). Так Японія захопила стратегічну ініціативу та змінила співвідношення сил на морі на свою користь. 10 лютого 1904 р. Японія формально оголосила війну Росії. У порту Чемульпо крейсер «Варяг» і канонерський човен «Кореєць» вступили в нерівний бій із японською ескадрою. Обидві сторони зазнали значних втрат. Пошкоджені російські судна, щоб вони не дісталися противнику, було затоплено.

На суходолі події теж розгорталися не на користь Росії. Перша і друга японські армії роз'єднали російську армію та завдали їй поразок під Ляояном (серпень 1904 р.) і Мукденом (березень 1905 р.). Третя армія оточила Порт-Артур, який після п'яти місяців оборони капітулював.

Трагічна загибель російської ескадри 28 травня 1905 р. біля острова Цусіма завершила війну.

31 травня 1905 р. японський уряд звернувся до президента США Т. Рузвельта з проханням про посередництво в укладенні миру. 5 серпня 1905 р. у Портсмуті (США) було підписано мир, згідно з яким Японія встановлювала протекторат над Кореєю. Порт-Артур, залізниці в Південній Маньчжурії, а також південна частина острова Сахалін відходили до Японії.

У 1907 та 1910 рр. між Японією та Росією було укладено таємні угоди про розподіл сфер впливу в Китаї. Унаслідок

Облога Порт-Артура. Художник Анджело Агостіні. 1904 р.

цього суперечності між країнами послабилися. Головними противниками Японії тепер стали США й Велика Британія.

Ця війна була яскравим прикладом боротьби за переділ світу. Обидві сторони билися за свої імперські інтереси (сфери впливу) в Китаї і Кореї.

Японо-китайська та російсько-японська війни стали важливим етапом розвитку Японії. Значні кошти, отримані від Китаю як контрибуція, японський уряд витратив на потреби армії та флоту. Готуючись до наступних воєнних конфліктів, правлячі кола країни прийняли програму економічного розвитку, яку передбачалося реалізувати за десять років. Чільне місце в ній посідала проблема розвитку важкої промисловості та збільшення й модернізація озброєння. У країні почалося промислове піднесення. Через кілька років після переможної війни проти Росії Японія оголосила про анексію Кореї (1910 р.), перетворивши її на колонію.

Під час облоги фортеці Порт-Артура японські втрати становили понад 100 тис. осіб. Генерал Ногі Маресуке, відчуваючи сором за невинуваті, із його точки зору, людські та матеріальні втрати, збирався виконати обряд сеппуку (харакірі). Проте імператор Муцухіто заборонив йому це. Після смерті імператора Ногі Маресуке разом із дружиною все ж таки здійснив свій намір.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- спробу великих держав підкорити Японію після її «відкриття»;
- особливості реформ Мейдзі;
- перетворення Японії на початку ХХ ст. на провідну державу в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні завдяки перемозі у війнах із Китаєм та Росією.

Запитання і завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Ланцюжок». *Правила гри.* Учитель/вчителька роздає учням та ученицям картки, де вказані події, що відбулися в певний історичний період (тут: у 1868—1910 рр.). Їх необхідно скласти у хронологічній послідовності. Перемагає той учень/учениця, хто швидше за всіх правильно виконає завдання.
2. **Колективне обговорення.** Яким було значення реформ Мейдзі в історії Японії? 3. Визначте причини, привід і наслідки революції Мейдзі. 4. Що обумовило входження Японії до групи великих держав? 5. Якою є роль війн Японії з Китаєм у її модернізації?
6. **Робота в малих групах.** Простежте за картою атласу напрямки японської експансії. Обговоріть і поясніть, де стикалися інтереси Японії та інших держав. Які територіальні придбання здійснила Японія в 1895—1910 рр.? 7. Складіть таблицю «Реформи 70—80-х рр. ХІХ ст. в Японії». 8. Охарактеризуйте економічне й політичне становище Японії наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Підготуйте презентацію. 9. За додатковими джерелами складіть історичний портрет імператора Муцухіто.
10. **Колективне обговорення.** Події 1868 р. в Японії одні історики називають переворотом, другі — революцією, треті — реставрацією. Якої думки дотримуєтеся ви? Обґрунтуйте її. 11. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, чому, на відміну від Османської імперії, реформи в Японії виявилися успішними.

Працюємо з хронологією

- **1868 р.** — революція Мейдзі.
- **1889 р.** — прийняття Конституції Японії.
- **1894—1895 рр.** — японо-китайська війна.
- **1902 р.** — союз між Японією та Великою Британією.
- **1904—1905 рр.** — російсько-японська війна.
- **1910 р.** — оголошення Кореї колонією Японії.

§ 24. Китай

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначати наслідки проникнення європейців у Китай; пояснювати, як відбувалося колоніальне загарбання Китаю; розкривати причини та наслідки руху тайпінів, повстання іхетуанів, Сінхайської революції.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Коли європейці проникли в Китай? 2. Чому в середині XVIII ст. відбулося «закриття» Китаю?

? Що спричинило пробудження Азії?

Борці за Конституцію в Ірані. 1909 р.

Пробудження Азії — національно-визвольні рухи різних народів Азії на початку XX ст.

? Які держави взяли участь у колоніальному поділі Китаю?

1. Пробудження Азії. У другій половині XIX ст. Китай, Іран (Персія) та Османська імперія потрапили в напівколоніальну залежність від європейських держав. Це зумовило насильницьке втягування цих країн у світовий ринок і докорінні зміни у внутрішньому житті. Традиційні економічна система та політична структура почали руйнуватися.

Правителі держав, спостерігаючи відсталість своїх країн порівняно з європейськими, намагалися провести реформи, які вивели б їхні країни з такого становища. Вони запозичували технічні досягнення, переозброювали армію, змінювали системи управління, намагалися боротися з деякими традиціями, що, на їхню думку, стримували розвиток країни, створювали власну промисловість тощо.

Як ви вже знаєте, в Османській імперії такі реформи дістали назву Танзімат, у Китаї — політичного самопосилення, в Ірані — реформи Тагі-хана. Проте ці та інші перетворення не мали бажаного наслідку, і зрештою країни потрапили в повну залежність від європейських держав.

Нездатність правлячої верхівки протистояти європейському проникненню, погіршення життя через руйнування традиційних економічних відносин зумовили розгортання нового етапу антиколоніальної боротьби. Цього разу її очолили революціонери.

Другий етап боротьби за подолання відсталості, що вели в цей час азіатські країни, відомий як **пробудження Азії**. Складовою цього періоду стали три революції — Іранська (1905—1911 рр.), Молодотурецька (1908 р.) і Сінхайська (1911—1912 рр.). Хоча дві останні перемогли, а Іранська зазнала поразки, вони призвели до прямо протилежного наслідку: ривка з відсталості не відбулося, а розбурхані маси не бажали змін за європейським зразком. Суспільство розкололося на два табори — прихильників і противників змін, що зумовило подальші гострі конфлікти й нові революції.

2. Колоніальна експансія провідних держав світу в Китаї.

На початку XIX ст. Китай був великою державою. Його володіння поширювалися на Індокитай, Монголію, Тибет, частину Середньої Азії, Корею. Однак політика самоізоляції (у 1757 р. європейців було вигнано з усіх китайських міст) негативно впливала на розвиток країни. Велика Британія та Франція активно домагалися «відкриття» Китаю. Згодом до них приєдналися США, Росія, Німеччина та Японія. У результаті англо-

китайської війни **1840—1842 рр.** (Перша «опіумна» війна) та англо-франко-китайських війн **1856—1860 рр.** (Друга «опіумна» війна) Китай було насильно «відкрито» для європейців.

На час активного проникнення колонізаторів до Китаю правляча Маньчжурська династія поступово занепадала. Криза імперії розпочалася зі збільшенням ввезення до Китаю опіуму, знеціненням китайських мідних грошей і вивезенням до Європи срібних. Основним наслідком кризи стало руйнування традиційної влади імператора та зубожіння населення. Цей процес викликав наростання соціальної напруженості в китайському суспільстві. У 40—50-ті рр. XIX ст. почала поширюватися хвиля селянських повстань. Найбільшим із них став рух тайпінів **1850—1864 рр.**

Головним ідеологом руху тайпінів був Хун Сюцюань, який проповідував ідею соціальної рівності та побудови «Царства рівності, справедливості, добробуту» — «Тайпін тяньго». Ідеї тайпінів були поєднанням традиційної конфуціанської моралі з ідеями християнства, із якими Хун Сюцюань познайомився завдяки християнським місіонерам.

У 1850 р. окремі селянські повстання в долині річки Янцзи перетворилися на широкий повстанський рух. Головною військовою силою руху стала організація тайпінів, яка почала здобувати одну перемогу за одною. Урядові війська перейшли на бік повсталих. У 1853 р. повсталі оволоділи давньою столицею Китаю — Нанкіном. Тайпіни заснували свою державу, у якій намагалися реалізувати принцип рівного розподілу матеріальних благ і скасувати власність на землю. Проте їхні спроби зазнали невдачі.

Стурбовані поширенням повстання та неспроможністю правлячої династії придушити його, європейські країни, що не так давно відкрили для себе китайський ринок, вирішили втрутитися в конфлікт. Скориставшись незначним приводом, Велика Британія в 1856 р. висадила свої війська в Гуанчжоу. Згодом до них приєдналася французька армія. У ряді битв британські та французькі загони здобули перемогу.

У 1864 р. китайські війська оточили Нанкін. У результаті штурму місто було захоплене, а майже всі жителі (100 тис. осіб) загинули. Хун Сюцюань наклав на себе руки. Рух тайпінів було придушено.

Під час боротьби Великої Британії, Франції, США з тайпінами вдалося примусити правлячу династію Китаю підписати нові договори, які відкривали ще більші можливості для іноземного проникнення до країни. Це дозволило їм торгувати в усіх великих портах Китаю та створювати власні торговельні консульства. У 90-ті рр. XIX ст. до участі в колонізації Китаю долучилися Японія, Росія, Німеччина. Країну почали ділити на сфери впливу.

У 1894 р. Японія розв'язала війну з Китаєм і швидко завдала йому поразки. Рішучі дії Японії стали прикладом для країн Європи. Франція домоглася виключних привілеїв на пів-

Китай прагнув позбутися негативного впливу європейців. До 1830 р. тільки порт Гуанчжоу залишався відкритим для іноземних суден. До того ж європейці мали платити за товари лише сріблом. Британські торговці, прагнучи виправити ситуацію, прийняли рішення про імпорт опіуму. Законом Китайської імперії було заборонено вживання наркотиків, за винятком медичних цілей. Однак незважаючи на це, британський Гонконг закуповував опіум, який виробляли в провінціях Бенгал і Мальва під заступництвом британської Ост-Індської компанії. У результаті надходження опіуму в Китай зросло більш ніж у чотири рази. У 1833 р. британський уряд скасував монополію Ост-Індської компанії, і опіум линув на ринок Китаю, а срібло — на Захід. Як наслідок, дуже швидко майже 90% чоловіків Китаю віком до 40 років отримали опіумну залежність. До 1837 р. Китай заплатив за опіум 4,5 млн срібних доларів, що становило 57% усього імпорту країни. Занепокоєний ситуацією, китайський уряд у 1839 р. розпочав масові арешти купців, конфіскацію та знищення опіуму. У відповідь британський флот розгорнув бойові дії. Це протистояння Великої Британії та Китаю отримало назву «опіумних» війн.

Хун Сюцюань

Поділ Китаю європейськими державами та Японією. Карикатура кінця XIX ст.

? Чи можна стверджувати, що повстання іхетуанів заблокувало шлях Китаю до модернізації?

Кан Ювей. 1905 р.

Сунь Ятсен

дні Китаю. Росія отримала право на будівництво залізниці через Маньчжурію до Владивостока (Китайсько-Східна залізниця), а в 1898 р. взяла в оренду порти Порт-Артур і Дальній на Ляодунському півострові. Крім того, Росія також посилила свій вплив у Монголії та Північно-Західному Китаї. Німеччина захопила Шаньдунський півострів, а місто Циндао перетворила на свою опорну базу. Велика Британія включила до своєї сфери впливу басейн річки Янцзи.

Китайська держава почала швидко розпадатися. Її було поділено на сфери впливу між великими державами. Імператорська влада й конфуціанська мораль втратили свою велич та авторитет.

3. Китай наприкінці XIX ст. Повстання іхетуанів.

У 90-ті рр. XIX ст. набули поширення ідеї про необхідність значних внутрішніх перетворень китайського суспільства, без яких неможливе збереження цілісності й незалежності Китаю. Виразниками цих ідей стали Кан Ювей, який намагався переконати імператора Гуансюя провести ліберальні реформи, і Сунь Ятсен, який висунув програму революційних перетворень після повалення монархії.

Китайський мислитель Кан Ювей планував запровадити в країні конституційну монархію, здійснити реформи в державному управлінні, економіці, освіті тощо. Згодом Кан Ювей і деякі його прибічники були призначені радниками імператора. За «сто днів реформ» Гуансюй видав понад 60 указів, які передбачали оновлення Китаю та перетворення його на могутню й незалежну державу. Проте внаслідок державного перевороту 21 вересня 1898 р. Гуансюй був позбавлений трону на користь імператриці Ци Сі. Деяких реформаторів стратили; Кан Ювею вдалося втекти до Гонконгу. Таким чином, спроба вивести країну з кризи шляхом реформ зазнала невдачі.

У цей самий час у країні наростав стихійний протест проти проникнення до Китаю іноземців.

У 1897 р. в провінції Шаньдун члени товариства Іхетуань убили німецьких місіонерів. Також вони здійснювали напади на будівельників залізниці, розбирали залізничні колії, руйнували телеграфні лінії тощо. У 1899 р. ці протести вилилися в повстання («Боксерське повстання»). Загони іхетуанів зібралися поблизу Пекіна. Занепокоєні європейські дипломати звернулися до імператриці Ци Сі з проханням приборкати бунтівників. Однак вона вирішила за допомогою іхетуанів позбутися впливу європейців. Ци Сі дозволила повстанцям вступити до Пекіна, де вони влаштували різанину в європейських дипломатичних місіях. Згодом хвиля насильства над іноземцями прокотилася територією всього Китаю.

У відповідь вісім держав — Велика Британія, США, Росія, Японія, Франція, Італія, Німеччина, Австро-Угорщина — спрямували свої війська до Китаю, завдали поразки іхетуаням і вступили в Пекін. Імператриця вдала, що не причетна до

повстання, та наказала урядовим військам розправитися із залишками загонів іхетуанів.

Після придушення повстання Китай був змушений підписати нові нерівноправні угоди. Він мав сплатити велику контрибуцію, у Пекін вводилися іноземні війська, а за вбивство європейця, японця та американця передбачалася смертна кара. Повстання іхетуанів стало останньою спробою зберегти в Китаї «старий порядок».

4. Китай на початку ХХ ст. Сінхайська революція. На боротьбу за модернізацію Китаю вийшли сили, які виступали за революційні зміни в країні. Їх очолив Сунь Ятсен. Він сформулював «три народні принципи», які й визначали мету перетворень у Китаї:

- націоналізм — повалення Маньчжурської династії Цин та відновлення китайського правління;
- народовладдя — ліквідація монархії та встановлення республіки;
- народний добробут — проведення поступової націоналізації земельної власності та встановлення прогресивного податку на землю.

Влітку 1905 р. в Токіо (Японія) під керівництвом Сунь Ятсена відбулося об'єднання різних китайських революційних гуртків демократичного й націоналістичного спрямування в «Об'єднаний союз». У 1907 р. він здійснив декілька спроб підняти повстання проти Маньчжурської династії, але невдало.

Зрештою під загрозою революції імператриця Ци Сі погодилася на проведення деяких реформ, намічених ще імператором Гуансюем. Було проголошено: скасування рабства; ліквідацію станових відмінностей; ліквідацію привілеїв дворян; створення армії за європейським зразком; скасування тортур; створення дорадчих органів у провінціях; проведення грошової та фінансової реформ; заборону вживання опіуму; заборону варварських звичаїв; створення політичних партій; реформування системи освіти (зокрема, її європеїзацію).

Усі ці перетворення свідчили про те, що Китай розпочав модернізацію. Однак у традиційному суспільстві не сприймали змін та чинили їм опір. Зі смертю імператриці Ци Сі в 1908 р. реформи припинилися.

Провал реформ створив передумови для революції, що почалася в Учані (загальна назва трьох міст — Учан, Ханькоу, Ханьян). Випадковий вибух гранати в Ханькоу виявив нелегальну квартиру революціонерів, де було знайдено зброю та список членів революційних організацій. Прокотилася хвиля арештів. Змовники вирішили не гаяти часу. **10 жовтня 1911 р.** в Учані спалахнуло повстання, яке згодом назвали Сінхайською революцією (за старим китайським календарем цей рік мав назву сінхай). Далі повстання поширилося на інші міста. Його учасники оголошували про свою незалежність від Пекіна й Маньчжурської династії.

Іхетуані вважали, що європейська техніка нічого не варта перед духом китайського народу. Вони вірили, що спеціальні амулети вбережуть їх від куль. Члени товариства Іхетуань віддавали перевагу традиційній зброї та прийомам рукопашного бою. За це в Європі їх назвали «боксерами». Метою іхетуанів було знищення всіх іноземців.

? Чому Сінхайська революція не призвела до деколонізації Китаю?

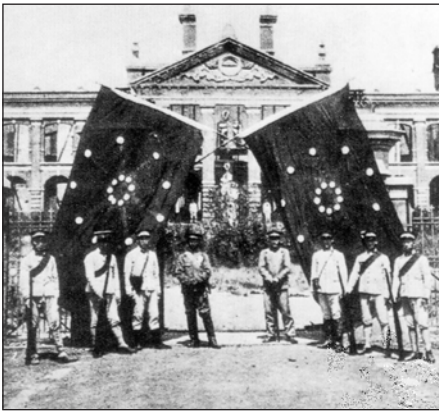
Із програмового документа «Об'єднаного союзу»

Теперішня революція має на меті встановлення республіканського уряду. Усі громадяни республіки мусять бути рівними; усі громадяни повинні брати участь у політичній владі. Президента обирають усі громадяни. Парламент є народним органом, що складається з депутатів, обраних усіма громадянами республіки. Запроваджується Конституція Китайської республіки, якої всі її громадяни мають дотримуватися.

? **Робота в парах.** Обговоріть зміст тексту та визначте, які ідеали сповідував «Об'єднаний союз» і чому.

Штурм Нанкіна революційними військами. Художник Міяно. 1911 р.

Військовий уряд Китайської республіки в Ухані під час революції 1911 р.

Юань Шикай вступає на посаду тимчасового президента в Пекіні. 1912 р.

Маньчжурська влада звернулася до Юань Шикая (генерала, якого за реформаторські погляди було відправлено в заслання), із проханням очолити командування всіма збройними силами. Той погодився й незабаром став главою імператорської ради та прем'єр-міністром, повновладним диктатором Північного Китаю. Крім того, було розроблено проект Конституції, який визнала монархія. Однак повстання поширювалося. Оголосили себе незалежними Ханчжоу, Шанхай, провінція Шаньдун, про свою автономію заявила Зовнішня Монголія. 2 грудня 1911 р. революційні війська увійшли до Нанкіна. Маньчжурська імперія почала розпадатися.

Дізнавшись про початок революції, Сунь Ятсен повернувся з еміграції та 24 грудня прибув до Шанхая. 29 грудня конференція делегатів революційних провінцій, які зібралися в Нанкіні, проголосила утворення Китайської республіки. Сунь Ятсен був одностайно обраний її тимчасовим президентом. Нова столиця Нанкін зустріла президента гарматним салютом і загальним піднесенням. 1 січня 1912 р. Сунь Ятсен прийняв присягу.

Проте правляча верхівка прагнула зберегти владу. 12 лютого 1912 р. Юань Шикай примусив матір шестирічного імператора Пу I від його імені підписати акт про зречення престолу. За таких умов Сунь Ятсен із його програмою «народного добробуту» став непотрібним правлячій верхівці. Зрозумівши це, він відмовився від президентства на користь Юань Шикая.

Сінхайська революція в Китаї закінчилася. У березні 1912 р. в Нанкіні було прийнято Конституцію Китайської республіки та вирішено перенести столицю до Пекіна.

Після проголошення республіки боротьба за владу тривала. Юань Шикай не полишав прагнень відродити монархію. Одночасно гуртувалась і демократична опозиція.

У серпні 1912 р. «Об'єднаний союз», створений Сунь Ятсеном, та кілька інших організацій сформували Гоміндан (національну партію). У новообраному парламенті, який розпочав роботу у квітні 1913 р. на основі нової Конституції, Гоміндан отримав значне представництво. Його депутати перебували в опозиції до Юань Шикая.

Напруженість посилилася після того, як стало відомо про участь Юань Шикая в підготовці вбивства кандидата на посаду прем'єр-міністра від Гоміндану. У країні поновилися повстання. Сім південних провінцій, де Гоміндан мав сильні позиції, заявили про відділення від Пекіна. Почалася громадянська війна між Півднем і Північчю, де зрештою війська Півдня було розбито. Гоміндан був змушений перейти до підпільної діяльності, а Сунь Ятсен знову подався в еміграцію.

Розігнавши парламент і ставши повновладним диктатором, Юань Шикай створив умови для реставрації монархії. Конституцію було переглянуто, із неї вилучили статті про демократичні свободи. Однак незадовго до своєї смерті (у червні 1916 р.) диктатор відмовився від попереднього наміру, і республіку було збережено. Хоча революція не розв'язала основ-

них проблем Китаю, вона усунула одну з головних перешкод на шляху до модернізації країни — Маньчжурську династію.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- причини втрати Китаєм суверенітету з початку XIX ст. під тиском європейських колонізаторів, його поділ на сфери впливу між країнами Заходу, Росією та Японією;
- повстання тайпінів та іхетуанів і причини їхніх поразок;
- повалення імператорської влади внаслідок Сінхайської революції та подальші тенденції розвитку Китаю.

Запитання і завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Три на шість».
Правила гри. Учні та учениці мають за визначений час заповнити пропуски в таблиці, встановивши співвідношення дат, подій і наслідків.

Дати	Події	Наслідки
1840—1842 рр.		
	Повстання тайпінів	
		«Відкриття» Китаю
	Повстання іхетуанів	
		Повалення Маньчжурської династії. Проголошення Китайської республіки

2. **Колективне обговорення.** Охарактеризуйте розвиток Китаю наприкінці XIX — на початку XX ст. 3. Чи можна розглядати Китай як напівколонію провідних країн світу? Які країни взяли участь у розподілі Китаю на сфери впливу? 4. У чому полягала сутність реформи Кан Ювея? Якими були її підсумки? 5. **Робота в малих групах.** Проти кого було спрямоване повстання іхетуанів? Поміркуйте та обговоріть, чи могло це повстання бути успішним. 6. У результаті яких подій було повалено Маньчжурську династію в Китаї? Хто став першим президентом Китайської республіки? 7. Чим відзначився Сунь Ятсен? У чому полягали його «три народні принципи»? 8. За додатковими джерелами складіть історичний портрет імператриці Ци Сі. 9. Заповніть порівняльну таблицю «Воєнні конфлікти в Китаї».

План характеристики	Повстання тайпінів	Повстання іхетуанів	Сінхайська революція
Мета			
Основні події			
Результат і наслідки			

10. Поміркуйте, чому всі спроби реформ у Китаї зазнали невдачі. Підготуйте есе за цим питанням. 11. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, чому Китай був поділений на зони впливу великих держав, а не став колонією однієї з них, як це сталося з Індією.

Працюємо з хронологією

- **1840—1842 рр.** — Перша «опіумна» війна.
- **1850—1864 рр.** — повстання тайпінів.
- **1856—1860 рр.** — Друга «опіумна» війна.
- **1899 р.** — повстання іхетуанів.
- **1911 р.** — Сінхайська революція.

Практичне заняття за розділом III

rnk.com.ua/100853

Узагальнення за розділом III

rnk.com.ua/100853

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом III

rnk.com.ua/100853

Розділ IV. Міжнародні відносини (друга половина XIX — початок XX ст.)

§ 25. Міжнародні відносини наприкінці XIX — на початку XX ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: характеризувати міжнародні відносини другої половини XIX — початку XX ст.; визначити головні події міжнародних відносин цього періоду.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. У чому полягає сутність Віденської системи міжнародних відносин? Коли вона була створена? 2. Коли завершилося об'єднання Німеччини та Італії в національні держави?

? Чому в 70-ті рр. XIX ст. відбулися значні зміни у відносинах між європейськими державами?

1. Співвідношення сил у Європі в 70-ті рр. XIX ст. Поразка Росії у Східній (Кримській) війні 1853—1856 рр., об'єднання Німеччини та Італії, поразка Франції у франко-прусській війні 1870—1871 рр. призвели до зміни співвідношення сил у Європі та загострення міжнародних відносин. Характерною рисою міжнародних відносин 70-х рр. XIX ст. було те, що великі держави прагнули не допустити одноосібного посилення жодної з країн. Особливо цим скористалася Росія, яка повернулася до групи великих держав і продовжила зовнішню експансію.

Поява в центрі Європи нової, могутньої, милітаризованої, агресивної Німецької імперії викликала занепокоєння сусідніх держав. У той час зовнішньополітичний курс Німеччини визначав канцлер О. фон Бісмарк, який прагнув утвердити повне панування своєї країни в Європі й водночас не дати об'єднатися всім її противникам. Незважаючи на поразку, Франція залишалася головною перешкодою на цьому шляху. Уряд Німеч-

Сатирична карта Європи 1899 р.
Художник Фред Роуз

чини неодноразово провокував Францію на нову війну (франко-німецькі «тривоги» 1874—1875 рр.), але марно.

Зростання могутності Німеччини підштовхнуло Австро-Угорщину до зближення з нею, хоча Австрія зазнала поразки у війні проти Пруссії 1866 р. До такого кроку Австро-Угорщину спонукали обставини. Це, зокрема, етнічна близькість німців та австрійців, нестабільне становище дуалістичної монархії, прагнення здобути підтримку німецької дипломатії в експансії на Балканах, зростання економічної залежності від Німеччини.

Тим часом О. фон Бісмарк прагнув досягти нейтралітету з Росією, яка в 60-х рр. XIX ст. докладала зусиль для скасування статей Паризького договору 1856 р. Відкривалися сприятливі перспективи для російсько-німецького зближення.

У 1873 р. зусилля О. фон Бісмарка дали позитивні результати. Після підписання російсько-австрійської угоди про розмежування сфер впливу на Балканах між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Росією було укладено Союз трьох імператорів. Проте ця дипломатична перемога О. фон Бісмарка виявилася примарною. Між сторонами угоди існували значні суперечності. У 1875—1877 рр. Росія не підтримала Німеччину під час франко-німецьких «воєнних тривог», тобто виступила як гарант безпеки й незалежності Франції. Це згодом привело до франко-російського зближення.

Тим часом антиросійська позиція Великої Британії давала надію Німеччині утримати Росію в нейтральному стані. Велика Британія була головним противником збільшення російських володінь на Середньому й Далекому Сході та поширення російського впливу на Балканах. Так, через рішучу протидію Великої Британії та Німеччини Росія не змогла повною мірою використати наслідки перемоги в російсько-турецькій війні 1877—1878 рр.

Крім того, Німеччина неохоче поставилася до протекціоністських заходів Росії, які обмежили доступ німецьких товарів на російський ринок. У відповідь Німеччина скоротила російський експорт хліба і в 1887 р. відмовилася надати Росії позики. Тоді Росія звернулася до Франції, яка надала значні позики. У результаті подальше існування Союзу трьох імператорів стало неможливим. До того ж на початку червня 1890 р., через три місяці після відставки О. фон Бісмарка, Німеччина відмовилася від поновлення «договору про перестраховування». Це викликало роздратування навіть у прихильників німецько-російського союзу.

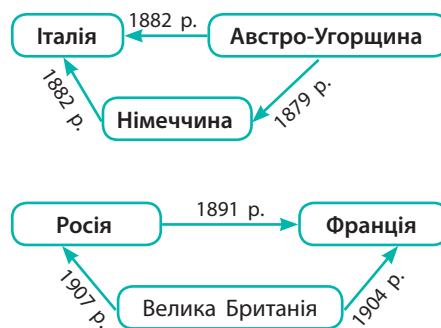
2. Утворення військово-політичних блоків. На тлі загострення відносин Росії та Німеччини відбувалося зближення Росії із Францією. У серпні 1891 р. була укладена таємна угода про взаємодопомогу в разі військової агресії країн Троїстого союзу (Німеччини, Австро-Угорщини та Італії).

У 1892 р. країни підписали військову конвенцію, яку було затверджено в 1893 р. Згідно з умовами документа, Франція

Союз трьох імператорів (О. фон Бісмарк грає зі своїми князями). Карикатура в британському журналі «Панч». 1884 р.

? Чому наприкінці XIX — на початку XX ст. формувалися військово-політичні блоки?

Із Союзного договору між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією, укладеного у Відні 20 травня 1882 р.

...їх Величність імператор австрійський... імператор німецький... король Італії, запалені бажанням збільшити гарантії загального миру, зміцнити монархічний принцип і забезпечити цим збереження в недоторканності суспільного й політичного ладу в їхніх державах, домовилися укласти договір, який, завдяки своїй істотно охоронній та оборонній природі, має тільки на меті забезпечити їх від загроз, які могли б створитися для безпеки їхніх держав і спокою Європи.

Стаття 1. Високі Договірні Сторони обіцяють одна одній мир і дружбу, і вони не вступають у жодний союз або зобов'язання, спрямовані проти однієї з їхніх держав.

Вони зобов'язуються приступити до обміну думками з політичних та економічних питань спільного характеру, які могли б виникнути, і вони, крім того, обіцяють взаємну підтримку одна одній у межах своїх інтересів.

Стаття 2. У разі, якщо Італія без прямого виклику з її боку зазнала б нападу Франції з будь-якого приводу, обидві Договірні Сторони зобов'язані надати атакованій стороні допомогу та сприяння всіма своїми силами.

Таке ж зобов'язання буде покладене на Італію в разі неспровокованого прямого нападу Франції на Німеччину.

Стаття 3. Якби одна чи дві з Високих Договірних Сторін без прямого з їхнього боку виклику зазнали нападу та були б утягнуті у війну проти двох або кількох великих держав, які не беруть участі в цьому договорі, то casus

foederis (випадок, який вимагає практичного застосування союзного договору) одночасно трапляється для всіх Високих Договірних Сторін.

Стаття 4. У разі, коли яка-небудь велика держава, що не бере участі в цьому договорі, стала б загрожувати безпеці території однієї з Високих Договірних Сторін, і сторона, якій загрожують, була б цим змушена оголосити їй війну, обидві інші зобов'язуються дотримуватися щодо їхнього союзника доброзичливого нейтралітету. Кожна в такому разі залишає за собою можливість вступити у війну в слушну для себе мить для участі в спільній справі зі своїм союзником.

Стаття 5. Якщо для миру однієї з Високих Договірних Сторін створюється загроза за обставин, передбачених у попередніх статтях, то Високі Договірні Сторони домовляються в потрібну мить щодо воєнних заходів у разі спільного виступу.

Вони тепер зобов'язуються в усіх випадках спільної участі у війні не укладати перемир'я, миру або договору інакше, як зі спільної між собою згоди.

Стаття 6. Високі Договірні Сторони обіцяють одна одній тримати в таємниці зміст та існування цього договору...

? Колективне обговорення. 1. Якими були умови союзного договору? 2. Чи справді він мав «охоронну та оборонну природу», як про це сказано в документі?

Плакат, що відображає існування франко-російського військового союзу. 1901 р.

мала виставити проти Німеччини армію в 1,3 млн осіб, Росія — 700—800 тис. осіб. Обидві сторони зобов'язувалися ввести ці сили в дію «повністю і з усією швидкістю», хоча Німеччині довелося одночасно воювати і на заході, і на сході.

Спроба Німеччини вчинити економічний тиск на Росію лише прискорила остаточне оформлення франко-російського союзу в 1894 р.

Отже, у Європі утворилися два ворожі військово-політичні союзи.

Зближення Росії та Франції викликало стурбованість у Німеччини, яка усвідомила непевність свого становища. Вона скасувала всі обмеження на торгівлю з Росією та уклала новий торговельний договір. Проте це лише на певний час зняло гостроту у відносинах між державами. Перевага кожного з утворених блоків залежала від позиції Великої Британії.

Наприкінці XIX ст. Велика Британія все ще проводила політику «блискучої ізоляції». Вона зберігала напружені відносини із Францією через розподіл колоній в Африці та Азії.

У 1902 р. було укладено англо-японський союз, спрямований проти Росії, що дало Японії можливість у 1904—1905 рр. перемогти її у війні.

Однак у політичних колах Великої Британії зростало розуміння того, що головна небезпека для неї іде від Німеччини.

Із проєкту військової конвенції від 5—17 серпня 1892 р.

Запалені однаковим прагненням збереження миру, Франція та Росія, маючи єдину мету підготуватися до вимог оборонної війни, викликані нападом військ Троїстого союзу проти однієї з них, домовилися про такі положення:

1. Якщо Франція зазнає нападу з боку Німеччини або Італії, підтриманої Німеччиною, Росія застосує всі війська, які вона може мати, для нападу на Німеччину. Якщо Росія зазнає нападу Німеччини або Австрії, підтриманої Німеччиною, Франція застосує всі війська, які може мати, для нападу на Німеччину. (Початковий французький проєкт: «Якщо Франція або Росія зазнають нападу з боку Троїстого союзу або самої Німеччини...».)
2. У разі мобілізації військ Троїстого союзу або однієї з держав, що входять до нього, Франція та Росія негайно, після отримання звістки про це, не чекаючи жодної попередньої згоди, мобілізують негайно й одночасно всі свої сили та рушають їх якнайближче до своїх кордонів. (Початковий французький проєкт: «У разі мобілізації сил Троїстого союзу або самої Німеччини...».)
3. Діючі армії, які мають бути застосовані проти Німеччини, дорівнюватимуть із боку Франції 1 300 000 во-

яків, із боку Росії — від 700 000 до 800 000 вояків. Ці війська будуть повністю і з усією швидкістю введені в справу, так щоб Німеччині довелося битися одразу і на сході, і на заході.

4. Генеральні штаби обох країн будуть увесь час підтримувати відносини один з одним, щоб підготувати й полегшити проведення передбачених вище заходів. Вони будуть повідомляти один одному в мирний час усі дані про армії Троїстого союзу, що відомі їм чи будуть їм відомі. Засоби та способи відносин під час війни будуть вивчені й передбачені заздалегідь.
5. Ані Франція, ані Росія не укладуть сепаратного миру.
6. Ця конвенція матиме чинність протягом того ж терміну, що й Троїстий союз.
7. Усі перелічені вище пункти зберігатимуться в найсуворішій таємниці.

? **Робота в парах.** Обговоріть зміст наведеного уривка з історичного джерела та дайте відповіді на запитання: **1.** Проти кого спрямовувалася військова конвенція? **2.** Що вона вам більше нагадує — угоду чи план конкретних дій? Поясніть чому.

Так, суперництво між країнами в економічній і військовій сферах призвело до перегляду зовнішньої політики Великої Британії.

8 квітня 1904 р. в Лондоні було підписано таємну угоду між Великою Британією та Францією. У ній розмежовувалися сфери впливу двох держав в Африці. Велика Британія визнавала право Франції на Марокко, а Франція — право Великої Британії на Єгипет. Цей договір дістав назву **Антанта**.

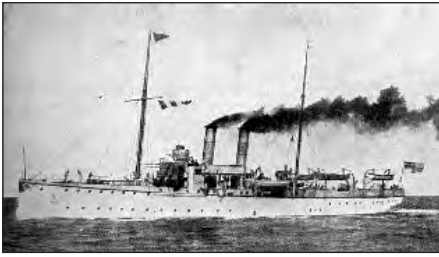
Після поразки в російсько-японській війні, а також подій революції 1905—1907 рр., які послабили Росію, Велика Британія вже не сприймала її як небезпечного конкурента. Крім того, тепер вона мала підстави вважати Росію своїм союзником у боротьбі проти Німеччини та національно-визвольних рухів народів Азії. 31 серпня 1907 р. було укладено договір між Великою Британією та Росією про розмежування сфер впливу в Ірані, Афганістані та Тибеті. Так було завершено створення Антанти. Проте єдиної угоди між трьома державами не існувало. Її уклали лише на початку Першої світової війни.

3. Міжнародні кризи та конфлікти наприкінці XIX — на початку XX ст. Швидкий промисловий розвиток провідних країн світу наприкінці XIX ст. призвів до загострення суперництва за джерела сировини, ринки збуту й сфери прибуткових капіталовкладень. Держави почали обмежувати конкуренцію на міжнародних ринках і перейшли до їх поділу. Нестримний колоніальний поділ світу підштовхував людство до військової катастрофи. Про це свідчили міжнародні кризи

Символічне зображення держав Антанти — Франції, Росії, Великої Британії. XX ст.

? Наприкінці XIX — на початку XX ст. у різних куточках світу спалахнула низка локальних конфліктів. Що було спільного в них?

Канонерський човен «Пантера».
Початок XX ст.

На межі XIX і XX ст. важливим вузлом геополітичних суперечностей між великими державами стало питання будівництва Багдадської залізниці, яка мала зв'язати міста Берлін, Відень, Константинополь, Багдад, Басра, відкривши Німеччині вихід до Перської затоки й Суецького каналу. Концесію на будівництво залізниці отримав «Дойче банк». Залізниця мала забезпечити проникнення Німеччини на Близький Схід і залучення Османської імперії до Троїстого союзу. Особливу небезпеку вона становила для британських інтересів у регіоні. Проте добудувати залізницю до початку війни через природні перешкоди Німеччина не встигла.

Багдадська залізниця, що посварила країни. Карикатура початку XX ст.

? Охарактеризуйте карикатуру, користуючись відповідним планом-схемою в додатках до підручника (с. 224).

й локальні війни, що почастишали з кінця XIX ст. і поки що відбувалися за межами Європи або на її окраїнах.

Прибуття німецького канонерського човна «Пантера» в марокканський порт Агадір 1 липня 1911 р. призвело до Другої марокканської кризи. Такими діями Німеччина намагалася заявити про своє право на Марокко. Це найвідоміший приклад «дипломатії канонерок» — способу досягнення цілей зовнішньої політики шляхом демонстрації сили.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. відбулася низка міжнародних криз та конфліктів:

- Японо-китайська війна 1894—1895 рр., у результаті якої Японія захопила деякі китайські території (острів Тайвань та острови Пенху).
- Американо-іспанська війна 1898 р. — перша війна за переділ світу. До США, які здобули в ній перемогу, відійшли колишні іспанські володіння — острови Пуерто-Рико і Гуам. Куба була проголошена незалежною, але фактично потрапила під протекторат США. США також захопили Філіппіни, заплативши Іспанії компенсацію в розмірі 20 млн доларів.
- Англо-бурська війна 1899—1902 рр., у результаті якої Велика Британія захопила дві бурські держави в Південній Африці — Трансвааль та Оранжеву республіку.
- Російсько-японська війна 1904—1905 рр., у результаті якої Японія отримала південну частину російського острова Сахалін, а також території, орендовані Росією в Північно-Східному Китаї. Восени 1905 р. Японія нав'язала протекторат Кореї (у 1910 р. Корея стала японською колонією).
- Перша марокканська криза 1905—1906 рр. — конфлікт між Німеччиною, Великою Британією та Францією за панування в Марокко. Згідно з англо-французьким договором 1904 р., за Францією закріплювався контроль над більшою частиною Марокко. Це викликало невдоволення з боку Німеччини, яка прагнула зміцнити свій вплив. Німецький уряд наполягав на скликанні міжнародної конференції та погрожував Великій Британії і Франції війною. У січні 1906 р. конференція фактично визнала незалежність Марокко, але насправді вплив продовжували зберігати Франція та Іспанія. У підсумку Німеччина нічого не отримала.
- Боснійська криза 1908 р. Австро-Угорщина приєднала давно окуповані її військами Боснію і Герцеговину. Це поставило під загрозу існування незалежної Сербської держави. Сербія готувалася дати відсіч будь-якому вторгненню, сподіваючись на допомогу Росії. Проте Росія не була готова до війни з Австро-Угорщиною, на боці якої виступала Німеччина. Тому російський уряд, а слідом за ним і сербський були змушені визнати владу Австро-Угорщини над Боснією і Герцеговиною.
- Друга марокканська криза 1911 р. У Марокко спалахнуло повстання проти султана. Німеччина прагнула втрутитися

ЄВРОПА НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Зі спогадів німецького адмірала Альфреда фон Тірпіца (кінець XIX ст.)

О. фон Бісмарк уже давно визнав, що... у Європі існують дві великі непримиренні, спрямовані одна проти одної сили, дві великі нації, яким хотілося б увесь світ перетворити на своє володіння та правити з нього торговельну данину, — Велика Британія... і Німеччина... німецький комівояжер та британський мандрівний торговець... навперерей змагаються в кожному куточку земної кулі. Мільйон дрібних сутичок створює привід до найбільшої війни, яку будь-коли бачив світ. Якби Німеччину було б

завтра зрівняно із землею, то післязавтра не знайшлося б на світі жодного британця, який не став би від цього багатшим.

- ?
1. Який конфлікт був визначальним у міжнародних відносинах наприкінці XIX ст.? У чому полягала його суть?
 2. Якого характеру могло набути суперництво цих держав?

у внутрішнє становище країни. Однак на бік Франції знову стала Велика Британія, яка, погрожуючи Німеччині війною, змусила останню відмовитися від втручання в проблеми Марокко. Розв'язання основних питань залишалося за Францією.

- Італо-турецька (триполітанська) війна 1911—1912 рр. Користуючись слабкістю Османської імперії, Італія захопила останні турецькі володіння в Північній Африці — Триполітанію та Кіренаїку. На базі цих територій була створена італійська колонія Лівія.
- Балканські війни 1912—1913 рр., які, проте, не розв'язали проблеми Балкан.

- ?
1. Що спричинило гонку озброєнь?
 2. Чи можна стверджувати, що гонка озброєнь стала руйнівною для держав, що в неї втягнулися?

Гонка озброєнь — якісне та кількісне суперництво у військовій сфері між країнами або угрупованнями країн, які протистоять одне одному у прагненні світового панування. Гонка озброєнь виявляється в прискореному накопиченні запасів зброї та військової техніки, їхньому вдосконаленні на основі милітаризованої економіки й широкого використання наукових досягнень із військовою метою.

Корабель «Дредноут». 1906 р.

- ?
- Чому поява таких бойових кораблів спричинила зростання напруженості в міжнародних відносинах і прискорила гонку озброєнь?

4. Гонка озброєнь. Напруженість, що наростала у відносинах провідних держав, супроводжувалася шаленою гонкою озброєнь. Із 1883 до 1903 р. тільки в європейських країнах військові витрати зросли майже вдвічі, а кількість армій збільшилася на 25%. За період із 1901 до 1913 р. великі держави витратили на військові потреби понад 20 млрд доларів і збільшили розмір своїх збройних сил майже на 30%. Лідерство в гонці озброєнь залишалося за Німеччиною. Спираючись на свій економічний потенціал, вона встигла краще й швидше за інші країни підготуватися до війни.

Найбільш активно відбувався процес нарощування військово-морських сил. Так, наприкінці XIX ст. німецький військовий флот посідав п'яте місце в Європі та був призначений лише для оборони морського узбережжя. Однак із 1898 р. після прийняття першого морського закону в Німеччині почалася гонка морських озброєнь, метою якої було подолання переваги Великої Британії на морі. До 1914 р. у Німеччині було прийнято ще чотири програми військово-морських озброєнь.

Нарощувала свою військову міць і Велика Британія. У 1906 р. був спущений на воду панцерник нового типу, названий «Дредноут» (у перекладі — «безстрашний»). Від звичайних панцерників він відрізнявся тим, що фактично був броньовою плавучою платформою для гармат великого калібру (десять артилерійських гармат великого калібру замість колишніх чотирьох). Надалі схожі судна називали дредноутами. Уряд вважав, що створивши ці потужні кораблі, він посилить морську перевагу Великої Британії. Проте вже в 1907 р. Німеччина спустила на воду одразу п'ять дредноутів.

У 1912 р. рейхстаг прийняв доповнення до закону про флот, відповідно до якого військово-морський флот Німеччини був істотно збільшений за рахунок великих бойових кораблів. Велика Британія відповіла на це рішенням будувати надалі два кораблі на противагу одному німецькому («два кіля проти одного»).

Зростала кількість сухопутних збройних сил. У 1913 р. Франція прийняла закон про перехід від дворічного на трирічний термін військової служби, що мало збільшити кількість французької армії мирного часу на 50%. Розширювала кіль-

кісний склад і російська армія. Стрімко нарощувала свою сухопутну армію Німеччина. Разом зі своєю союзницею Австро-Угорщиною до 1914 р. вона мала у своєму розпорядженні 8 млн осіб, навчених військової справи.

Відбувалося переозброєння армій. Для створення новітніх систем озброєнь широко використовувалися досягнення науково-технічного прогресу. Завдяки розвитку металургії та хімії стало можливим удосконалення вогнепальної зброї. Наприкінці XIX ст. з'явився перший станковий кулемет, винайдений Хайремом Максимом, різні швидкострільні й далекобійні гармати, бездимний порох тощо. Виробництво й упровадження нових видів озброєнь викликали значне збільшення військових витрат.

Лідерство в гонці озброєнь залишалося за Німеччиною. Німецька армія технічно була оснащена краще, ніж французька й російська. Спираючись на свій економічний потенціал, Німеччина встигла краще й швидше за інші країни підготуватися до війни.

Підготовка до війни потребувала не тільки виробництва зброї, а й підтримки населення. Тому пропаганда війни охопила всі сфери життя: дитяча література, школа, преса. У суспільстві провідних європейських держав посилювалися шовіністичні настрої, політичні лідери намагалися здобути популярність агресивними закликами до «переможної війни» проти сусідніх держав.

Загострення міжнародних суперечностей, гонка озброєнь, пропаганда війни досягли своєї мети — війна стала неминучою.

5. Україна в геополітичних планах Російської, Німецької, Австро-Угорської імперій на межі XIX—XX ст. Через відсутність власної державності Україна на межі XIX—XX ст. була об'єктом, а не суб'єктом міжнародних відносин. На українські етнічні землі, що перебували у складі Австро-Угорщини та Російської імперії, претендували також Німеччина, Румунія, Османська імперія. Українське питання було відоме й дипломатичним колам Франції та Великої Британії.

Жодна з країн не переймалася визвольними прагненнями українського народу та не бажала допомогти йому в боротьбі за відновлення власної держави. Росія, Німеччина й Австро-Угорщина використовували українське питання у власних геополітичних цілях. Український національний рух у їхніх планах розглядався лише як інструмент боротьби з противником.

Найбільш агресивну політику щодо українських земель проводила Російська імперія. Вона розглядала українські землі як власну територію, а їхнє населення називала «малоросами». Стратегічною метою політики в українському питанні було загарбання українських етнічних земель Галичини, Буковини й Закарпаття, які входили до складу Австро-Угорської монархії. Національний український рух, насамперед у Галичині, Російська імперія сприймала як загрозу своїй цілісності. Галичина вважалася епіцентром українського руху. Для створення опори

Троїстий союз: дорослий німець тягне австрійського хлопчика, а італійський малюк хоче залишитися із французьким півником. Карикатура з берлінської газети

? Чому напередодні Першої світової війни українські землі стали одним із центрів геополітичного протистояння військово-політичних блоків?

Геополітика — концепція, за якою зовнішня політика держав визначається географічними чинниками (місце розташування країни, природні ресурси, клімат тощо).

Із виступу депутата Ланселота Лоутона в палаті громад Великої Британії 29 травня 1935 р.

Офіційна російська політика замовчувала або чинила перешкоди будь-яким згадкам про Україну за кордоном. Від Середньовіччя до XVIII ст. Україна часто фігурувала в європейській літературі. Однак із другої половини XIX ст. Заходу належало забути, що існує або колись існував такий народ. Доля українців Галичини під австро-угорською владою теж не була щасливою, проте кращою, ніж у тих, хто опинився під владою самодержавної Росії... Кожна із цих великих держав, між якими була поділена Україна, підтримувала національний рух на території іншої. Зокрема, Росію турбувало пробудження українського національного духу в Галичині. Її напівофіційні газети писали, що внаслідок цього дедалі важче придушувати національні

змагання українців у самій Росії. А потім почалася лицемірна агітація за звільнення мільйонів українців, що стогнуть у Галичині під чужоземним ярмом. Фактом, не настільки широко відомим, як мало б бути, є те, що однією з причин світової війни був конфлікт між Росією та Австрією через українське питання.

? **Робота в парах.** Обговоріть зміст тексту та дайте відповіді на запитання: **1.** На які відмінності становища українців в Австро-Угорщині та Росії вказує депутат? **2.** На якій ролі українського питання в європейській політиці він наголошує?

своїм експансіоністським прагненням Російська імперія підтримувала москвофільські партії та організації.

У свою чергу, правлячі кола Австро-Угорщини намагалися завадити російським намірам щодо як українських земель, так і інших слов'янських народів. У разі нових територіальних змін у Європі Габсбурги претендували на Волинь і Поділля як колишню спадщину Речі Посполитої, на яку вони, на їхню думку, мали право. Як далекосяжна мета розглядалося навіть створення за австрійської підтримки «Великої України» аж до річки Дон.

Німеччина, намагаючись послабити Росію, сподівалася розчленувати її на частини й оволодіти Польщею, Литвою, Балтією, Білоруссю та Україною. Особлива роль у цих планах відводилася українським землям, оскільки саме вони мали стати відправним пунктом для подальшого завоювання Німеччиною світового простору. Територію України верховне командування німецької армії вважало одним із головних театрів воєнних дій у війні. Прагнення ослаблення Росії в геополітичному плані спричиняло поширення серед німецьких політиків прихильного ставлення до можливої незалежності України. Останню вони вважали плацдармом для здійснення Росією зовнішньополітичної експансії на Балкани та до Передньої Азії. Унаслідок цього втрата України могла призвести до краху політики російського самодержавства. Україна також приваблювала Німеччину своїм економічним потенціалом: вона могла стати для неї постачальником продовольства й сировини. Так, напередодні війни українські землі у складі Росії давали 16 млн т товарного хліба.

Щоправда, слід зазначити, що плани Німеччини щодо України набули конкретного вияву лише під час Першої світової війни.

Отже, на межі XIX—XX ст. Україна посідала важливе місце в геополітичних планах Російської, Німецької та Австро-Угорської імперій. Усі три імперії мали корисливі цілі й сприймали українські землі лише з точки зору власних імперських інтересів.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- наростання суперечностей між провідними державами світу;
- поділ Європи та світу на два ворожі військово-політичні блоки — Троїстий союз і Антанту, основний зміст політики великих держав у складі цих об'єднань.
- причини гонки озброєнь, першість у якій узяла Німеччина;
- місце українських земель у геополітичних планах Росії, Німеччини та Австро-Угорщини на межі XIX—XX ст.

Запитання і завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Чиста дошка».
- Правила гри.* На дошці записані запитання за змістом параграфа. Відповіді на них учні та учениці мають знайти під час уроку. Після правильної відповіді на певне запитання вчитель/вчителька стирає його з дошки. Гра завершується, коли дошка залишається чистою. Можна організувати змагання команд.
- Зразок запитань:* 1) Протистояння між якими державами визначало зміст міжнародних відносин у Європі в 70-ті рр. XIX ст.? 2) Коли виник Союз трьох імператорів? Які держави його утворили? 3) Коли і як було утворено Троїстий союз? Які держави до нього увійшли? 4) Який союз виник на протигагу Троїстому союзу? 5) Що таке гонка озброєнь? 6) Назвіть основні міжнародні конфлікти за переділ світу.
2. Які події призвели до перерозподілу сил у європейській політиці в останній третині XIX ст.? 3. Якою була мета створення Союзу трьох імператорів? 4. **Коллективне обговорення.** Що зумовило появу військово-політичних блоків? 5. Чи закономірним було загострення міжнародних відносин наприкінці XIX — на початку XX ст.? 6. Які міжнародні наслідки мало створення військово-політичних блоків? 7. Які події та процеси, що відбувалися на міжнародній арені в останній третині XIX — на початку XX ст., вказували на наближення світової війни? 8. Визначте місце українських територій у геополітичних планах Росії, Німеччини, Австро-Угорщини.
9. Підготуйте розгорнутий план відповіді за темою «Міжнародні відносини в другій половині XIX — на початку XX ст.». 10. Складіть хронологічну таблицю основних подій у міжнародних відносинах цього періоду. 11. Суперечності між якими державами стали визначальними для міжнародних відносин другої половини XIX — початку XX ст. і чому? Підготуйте презентацію.
12. **Робота в малих групах.** Розподіліть ролі та складіть текст промови депутатів парламенту (Великої Британії, Франції, Німеччини (на вибір), які виступали з питань зовнішньої політики в 1899, 1905, 1908, 1912 рр. 13. **Коллективне обговорення.** Президент США В. Вільсон висловив таку думку про причини Першої світової війни: «Усі шукають і не знаходять причину, із якої почалася війна. Їхні пошуки марні, причину цю вони не знайдуть. Війна почалася не з якоїсь однієї причини, війна почалася через усі причини одразу». Складіть перелік причин, які призвели до війни.

Працюємо з хронологією

- **1873 р.** — Союз трьох імператорів.
- **1878 р.** — Берлінський конгрес.
- **1882 р.** — утворення Троїстого союзу.
- **1891 р.** — союз Росії та Франції.
- **1904 р.** — утворення Антанти.

Практичне заняття за розділом IV

rnk.com.ua/100853

Узагальнення за розділом IV

rnk.com.ua/100853

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом IV

rnk.com.ua/100853

Розділ V. Розвиток культури і повсякденне життя (кінець XVIII — початок XX ст.)

§ 26. Наука і техніка

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: ознайомитися з найбільш визначними науковими відкриттями кінця XVIII — початку XX ст.; дізнатися про основні винаходи цього періоду; визначити, який вплив мали технічні винаходи й наукові відкриття на життя суспільства.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Коли й ким була створена парова машина? 2. Що таке індустріальна революція? У якій країні вона почалася?

Зустріч Д. Лівінгстона та Г. Стенлі в Африці в 1875 р. Невідомий художник. 1940 р.

Прибуття Р. О'Хари Берка та В. Дж. Вілса на річку Фліндерс. Художник Едвард Джукс Грейг. 1862 р.

1. Подорожі європейців і розвиток географічних знань.

На початок XIX ст. європейцям були відомі лише прибережні райони більшості континентів. Їхні внутрішні райони, особливо в Азії, Африці, Південній Америці, Австралії, були майже не досліджені. Неосвоєними залишалися й південний і північний полярні райони.

У 1820 р. російська морська експедиція під керівництвом Тадея Беллінсгаузена та Михайла Лазарева відкрила новий материк — Антарктида. Проте суворий клімат завадив подальшому вивченню континенту.

У середині XIX ст. британський місіонер і дослідник Девід Лівінгстон здійснив кілька подорожей Центральною та Південною Африкою. Британець Генрі Стенлі першим серед європейців перетнув Африку зі сходу на захід та відкрив і дослідив басейн річки Конго.

У 1860—1861 рр. ірландський дослідник Роберт О'Хара Берк і британець Вільям Джон Вілс уперше перетнули Австралію з півдня на північ.

Дослідженням природи та населення Океанії займався уродженець України Микола Миклухо-Маклай. Поживши серед аборигенів Нової Гвінеї (папуасів) та познайомившись ближче з їхнім життям, він категорично заперечував ідеї расизму — зверхності одних рас над іншими.

Завдяки експедиціям російських вчених Петра Семенова-Тян-Шанського та Миколи Пржевальського були досліджені внутрішні райони Сибіру й Центральної Азії.

Французькі дослідники першими досягли головного міста високогірного Тибету — Лхаси, а британці Джордж Еверест і Годвін Остін дісталися Гімалаїв та зробили опис найвищої вершини світу — гори Джомолунгма.

Наприкінці XIX ст. були складені досить повні карти материків. Єдиною недослідженою частиною світу залишалася Антарктида.

2. Розвиток науки. Перша половина XIX ст. стала періодом швидкого розвитку природничо-математичних наук, що було пов'язано з новими потребами суспільства. Розгортання технічного прогресу вимагало розуміння законів механіки, властивостей матеріалів, що використовувалися у виробництві, знайдення способів обчислення швидкості, тиску тощо. Ці та багато інших завдань були розв'язані вченими різних країн.

Завдяки працям французького вченого Антуана Лорана де Лавуазьє хімія стала самостійним науковим напрямом. За дорученням Паризької академії наук А. Л. Лавуазьє брав участь у вивченні суто технічних проблем, зокрема повітроплавання, громадської гігієни. Хімік Клод Луї Бертолле встановив, що особливості хімічних реакцій залежать від маси та властивостей речовин, які взаємодіють, і від умов реакції. Праці К. Л. Бертолле знайшли застосування в промисловому виробництві. Так, для виготовлення вибухових речовин, сірників досі використовують відкрити ним так звану бертолетову сіль. Він також розробив спосіб відбілювання полотна хлором, чим скористалася легка промисловість.

З ім'ям чеського природознавця Грегора Менделя пов'язують виникнення науки про спадковість. Г. Мендель вивів закономірності передачі спадкових ознак і цим започаткував розвиток генетики, яка вивчає спадковість і мінливість організмів.

У другій половині XIX ст. природознавство поглибилося завдяки розвитку мікробіології, імунології, ембріології, бактеріології. Визначними представниками цих наукових напрямів були Роберт Кох у Німеччині, Ілля Мечников у Росії, Луї Пастер у Франції. Так, Л. Пастер розробив метод пастеризації для збереження продуктів, дослідив хімічний процес бродіння. Усе це дозволило вдосконалити методи приготування харчових продуктів.

Своєрідним підсумком діяльності природознавців різних країн стало відкриття в 1869 р. Дмитром Менделєєвим одного з фундаментальних законів природи, який дістав назву періодичного закону Менделєєва.

Визначними центрами природознавчих досліджень у XIX ст. стали університети Берліна, Відня, Парижа, Санкт-Петербурга.

Антуан Лоран де Лавуазьє

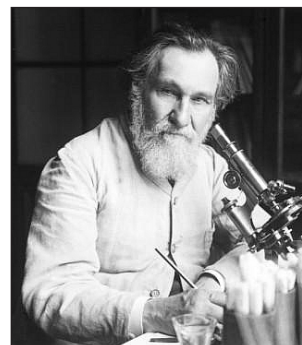
Клод Луї Бертолле

Грегор Мендель

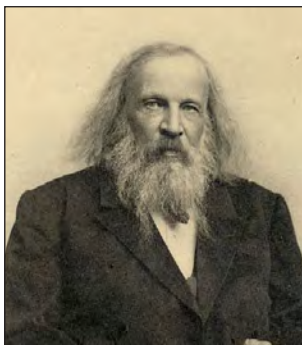
Роберт Кох

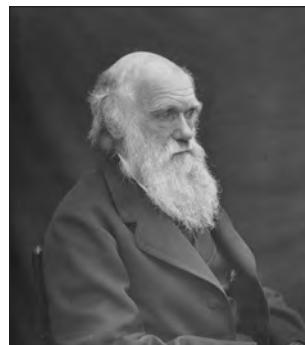
Ілля Мечников

Луї Пастер

Дмитро Менделєєв

Чарльз Дарвін

Найбільшим досягненням XIX ст. вважається відкриття вченим Чарльзом Дарвіном теорії еволюції тваринного й рослинного світу. Це була справжня революція в галузі біології. У 1859 р. вчений видав книгу «Походження видів шляхом природного відбору». Завдяки теорії Ч. Дарвіна вдалося не тільки пояснити різноманітність видів, а й упорядкувати весь природний світ. Також уперше по-науковому було поставлене питання про походження людини. Сам вчений висловив припущення, що людина походить від якогось спільного з мавпою предка.

Кінець XIX — початок XX ст. були часом великих наукових відкриттів, що зумовили перегляд старих уявлень про навколишній світ і здійснили революцію в природничих науках.

Почався пошук перетворення механічної енергії на електричну й навпаки. У 1884 р. німецький фізик Генріх Герц експериментально довів існування електромагнітних хвиль. Були винайдені генератор електричного струму та електродвигун.

На межі XIX—XX ст. були зроблені нові важливі відкриття. У 1895 р. Вільгельм Рентген відкрив промені, названі пізніше його ім'ям. Паралельно це фізичне явище описав український вчений Іван Пулюй. Наступного року Антуан Анрі Беккерель відкрив явище радіоактивності. Вивчення цих явищ привело вчених до сенсаційного висновку: атом має складну структуру.

Англійський фізик Джозеф Томсон у 1897 р. відкрив першу елементарну частинку — електрон, що входить до складу атома. До того ж, вивчаючи ефект радіоактивності, французькі фізики Антуан Сезар, Александр Едмон та Антуан Анрі Беккерель, П'єр і Марія Кюрі дійшли висновку, що деякі елементи довільно випромінюють енергію. Це поставило під сумнів тогочасне розуміння закону збереження енергії.

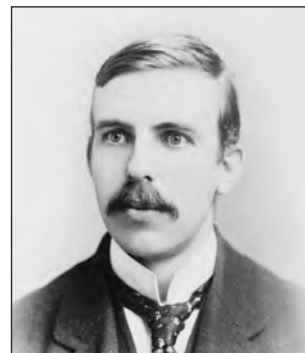
У 1901 р. німецький фізик Макс Планк установив, що енергія виділяється не безперервним потоком, як вважали раніше, а окремими пучками — квантами.

Джозеф Томсон

Макс Планк

Ернест Резерфорд

У 1911 р. британський фізик Ернест Резерфорд запропонував першу планетарну теорію будови атома, відповідно до якої атом подібний до Сонячної системи: навколо позитивного ядра рухаються електрони — негативні частинки. У 1913 р. цю теорію доповнив данський фізик Нільс Бор, який висунув припущення про стрибкоподібний перехід електрона з однієї орбіти на іншу. При цьому структура атома змінюється: він отримує або поглинає квант енергії. Ідеї М. Планка та Н. Бора стали фундаментом для окремого розділу сучасної фізики — квантової механіки.

Докорінно змінилися традиційні уявлення про простір, час і рух. У 1905 р. 26-річний німецький фізик Альберт Ейнштейн опублікував працю «До електродинаміки тіл», у якій було закладено основи теорії відносності. А. Ейнштейн довів, що швидкість світла у вакуумі є сталою, не залежить від напрямку та швидкості руху джерела світла та є граничною для передачі будь-яких взаємодій. Квантова механіка й теорія відносності похитнули основи традиційної фізики. Нові відомості про будову матерії спричинили появу нових міждисциплінарних наук. Тісний зв'язок між фізикою та хімією обумовив формування такої дисципліни, як фізична хімія, що досліджує фізичні явища під час хімічних реакцій. Швидкими темпами розвивалися електро- і фотохімія, хімія органічних речовин природного походження (біохімія) і хімічна фармакологія.

Спираючись на вчення про клітинну будову організмів, теорію чеського природознавця Г. Менделя про чинники, що впливають на спадковість, німецький вчений Август Вейсман та американський вчений Томас Морган створили основи генетики.

Класичні дослідження фізіології серцево-судинної системи та органів травлення здійснив російський вчений Іван Павлов. Вивчивши вплив вищої нервової діяльності на перебіг фізіологічних процесів, він розробив теорію умовних рефлексів.

Досягнення біологічних наук стали потужним поштовхом до розвитку медицини. У 1865 р. Л. Пастер опублікував працю про бактеріальну природу хвороб і довів, що мікроби гинуть за високої температури. Його ім'ям було названо спосіб знищення хвороботворних мікробів — пастеризація. Хірурги почали кип'ятити свої інструменти перед операціями. У містах створювали системи очищення води та каналізації.

У 1867 р. англійський хірург Джозеф Лістер уперше використав для обеззаражування ран розчин карболової кислоти.

Справжнім переворотом у медицині стало використання знеболювальних препаратів. У 1846 р. вперше було проведено операцію з ампутації кінцівки із застосуванням наркозу (хворому дали подихати парами ефіру).

Завдяки Миколі Пирогову було зроблено прорив у воєннопольовій хірургії, що дало змогу рятувати багатьох поранених солдатів. Зокрема, М. Пирогов лікував пораненого Дж. Гарібальді.

П'єр і Марія Кюрі. Кінець XIX ст.

Альберт Ейнштейн і Нільс Бор

Національний музей-садиба М. Пирогова у Вінниці. Сучасний вигляд

М. Склодовська-Кюрі (друга праворуч) із дочками Ірен (друга ліворуч) та Єв (крайня праворуч). 1921 р.

Марія Склодовська (після одруження — **Склодовська-Кюрі**) народилася на польських землях, що перебували у складі Російської імперії. Не маючи можливості здобути вищу освіту на батьківщині, вона у віці 24 років завдяки старшій сестрі емігрувала до Франції. У Парижі

М. Склодовська закінчила Сорбонну, стала першою викладачкою цього університету, здійснила відкриття нових хімічних елементів радю й полонію та отримала дві Нобелівські премії (першу з фізики в 1903 р. спільно з чоловіком П'єром Кюрі та відомим французьким вченим А. А. Беккерелем, другу — індивідуальну з хімії 1911 р.). Вона довела всьому світові, що жінки можуть бути великими вченими нарівні з чоловіками, оскільки тоді це було очевидно далеко не кожному.

М. Склодовська-Кюрі пережила трагічну загибель чоловіка, сама виховувала двох дочок. Старша, Ірена (Ірен) Жоліо-Кюрі, також стала відомою вченою і здобула Нобелівську премію з хімії 1935 р. Молодша дочка, Єва (Єв) Кюрі, стала відомою французько-американською журналісткою, авторкою біографії матері.

М. Склодовська-Кюрі сприяла заснуванню найважливіших радієвих інститутів Європи. Крім того, вона стала воєнною героїнею та першою жінкою, удостоєною честі бути похованою в паризькому Пантеоні. Під час Першої світової війни весь свій час і всі свої кошти М. Склодовська-Кюрі присвятила розвитку польової медицини. До кінця війни діяло 300 мобільних радіологічних лабораторій, у кожній із яких було проведено декілька тисяч обстежень.

Володимир Хавкін. Кінець XIX ст.

Володимир Хавкін з Одеси винайшов вакцини від холери та чуми, якими в Індії було вакциновано понад 4 млн осіб. Заснована ним лабораторія стала науково-дослідним Інститутом Хавкіна, що діє донині в індійському місті Мумбаї. Також він заповів на його кошти створити фонд заохочення молодих науковців, який теж існує й зараз.

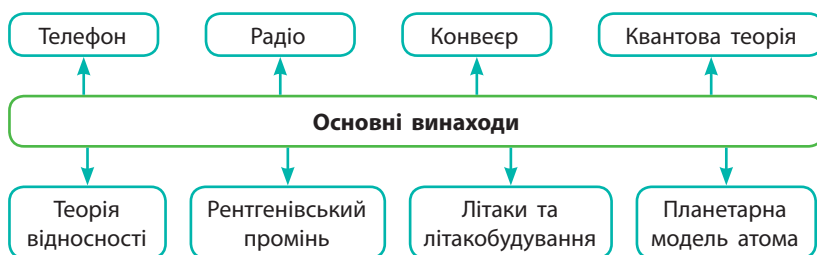
Продовжуючи дослідження французького бактеріолога Л. Пастера, співробітники Пастерівського інституту в Парижі вперше розробили запобіжні щеплення проти сибірки, курячої холери та сказу. Німецький мікробіолог Роберт Кох і його численні учні відкрили збудників туберкульозу, черевного тифу, дифтерії, сифілісу та винайшли ліки проти цих хвороб.

Завдяки успіхам у хімії медицина поповнилася низкою нових препаратів. Лікарі різних країн світу розробляли основи наукової санітарії та гігієни, заходи профілактики й запобігання епідеміям.

У XIX ст. були винайдені важливі медичні інструменти: стетоскоп для прослуховування шумів у серці та легенях, тонометр для визначення кров'яного тиску, термометр для вимірювання температури тіла.

Завдяки досягненням медицини в Європі та Північній Америці смертність скоротилася майже у два рази.

ДОСЯГНЕННЯ ТЕХНІКИ І ТЕХНОЛОГІЇ на межі XIX—XX ст.

3. Досягнення техніки та їх практичне значення. Перехід від мануфактурного до фабричного виробництва та винахід наприкінці XVIII ст. парового двигуна сприяли розвитку технічного прогресу в промисловості. Суть нового етапу технічного прогресу, що розгорнувся в першій половині XIX ст., полягала у створенні машин за допомогою машин. Отже, у промисловості однією з головних галузей стало машинобудування.

Виготовлення машин потребувало великої кількості металу, тому металургійна промисловість почала вдосконалюватися. Англійський інженер Генрі Бессемер винайшов для виробництва чавуну, заліза та сталі обертову піч — конвертер, а французький інженер П'єр Мартен — піч для виготовлення сталі високої якості. Як самостійна галузь виникла хімічна промисловість. Значні досягнення мала текстильна промисловість. Завдяки механізованому нанесенню малюнка на тканину замість 50 працівників цю роботу виконували двоє.

Прикладом технічного прогресу в першій половині XIX ст. стали зміни в друкарстві. На початку століття для друку використовували ручний верстат. Згодом він поступився місцем механічному, який також постійно вдосконалювали. Так, у 1816 р. в Лондоні друкували 1,1 тис. примірників газети «Таймс» на годину, а в 1850 р. — уже 10 тис. примірників.

Швидкими темпами відбувався розвиток транспорту. Основним засобом пересування на суходолі стали залізниці. На морських шляхах вітрильники поступово витіснялися пароплавами. У 1807 р. відбулося випробування першого пароплава Роберта Фултона. На початку XIX ст. в США та Великій Британії з'явилися перші автомобілі з паровим двигуном. Швидкість їхнього руху в країні обмежувалася 4 км/год.

Парові машини знайшли застосування в сільському господарстві. У 40-х рр. XIX ст. у Великій Британії з'явилися перші парові молотарки, а через деякий час і парові плуги. Звідси вони стали поширюватися в інші країни.

Почали вдосконалюватися й засоби зв'язку. Дуже швидко поширилися винайдені в 1836 р. американським винахідником Семюелом Морзе телеграфний апарат і код (азбука) Морзе.

Необхідність розвитку світової торгівлі сприяла спорудженню каналів. Найбільшим із них став Суецький канал, будівництво якого в 1859 р. розпочав французький інженер Фердинанд Лессепс. Воно тривало десять років.

Свідченням успіхів нової техніки стали залізничні тунелі. У 1843 р. було завершено будівництво такого тунелю під Темзою. Почали вдосконалюватися конструкції мостів. У 1818—1826 рр. у Великій Британії інженер Томас Телфорд спорудив перший залізничний навісний міст.

Технічною подією великого значення стала поява нового класу моторів, які сконструювали німецькі винахідники Ніколаус Отто (1876 р.) і Рудольф Дізель (1897 р.). Ці компактні високоекономічні двигуни, що працювали на рідкому пальному, швидко знайшли застосування в першому автомобілі

? Який технічний винахід активно використовується до нашого часу?

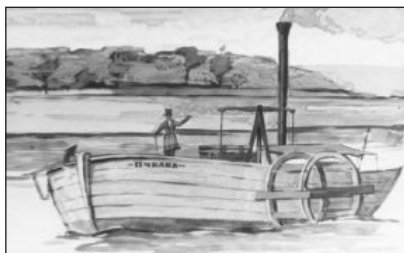
Томасівський конвертер

Конвеєр на заводі Г. Форда. 1913 р.

Паровоз Дж. Стефенсона

Перший пароплав на Дніпрі.
Малюнок XIX ст.

Перший пароплав на Дніпрі під назвою «Бджілка» побудували в Мошнах (нині Черкаська область) у 1823 р. Потім він із Черкас прибув до Катеринослава (сучасний Дніпро). Упродовж двох років пароплав відбуксовував баржі. Під час великої повені «Бджілка» переправили через дніпровські пороги вниз до Херсона, де її продали місцевому поміщику. Тут під час урагану в районі міста Гола Пристань (нині Херсонська область) пароплав затонув.

Важливою подією в науці стало запровадження міжнародної Нобелівської премії за наукові досягнення, винаходи, значний внесок у розвиток культури й суспільства. Її започаткував шведський хімік і підприємець Альфред Нобель, який заповів більшу частину своєї спадщини (9,2 млн доларів) благодійному фонду, із якого виплачується винагорода визначним діячам і діячкам у різних галузях.

Досягнення наукової думки другої половини XIX ст. пришвидшили розвиток нової техніки та технологій. На передній план вийшли електроенергетика, машинобудування, металургія, гірнична, хімічна промисловість, транспорт. Найбільшим кроком в енергозабезпеченні промислового виробництва й транспорту стало отримання електроенергії в більших обсягах за допомогою динамомашин, перші зразки яких з'явилися в 70-х рр. XIX ст.

Г. Даймлера і К. Бенца (1886 р., Німеччина), першому літаку братів Райт (1903 р., США) і першому дизельному локомотиві (тепловозі) компанії «Клозе-Шульцер» (1912 р., Німеччина).

У металургії важливими технічними винаходами на початку XX ст. стали конвертерний (томасівський) спосіб виплавлення сталі з чавуну з великими домішками сірки й фосфору, виплавлення високовуглецевої сталі та різних феросплавів в електропечах, а також отримання алюмінію та міді методом електролізу. У 1891 р. в Німеччині було запущено перший прокатний стан, якому надавали руху електромотори. В обробці металовиробів почали використовувати електро- та газозварювання. У гірничій справі набули поширення бурильні пристрої та дискові врубові машини з електричним приводом. Промислове введення крекінг-процесу — розкладу сирової нафти на частини під дією високих тисків і температур — дозволило отримати в значних кількостях легке рідке паливо, передусім бензин, необхідний для автомобільної промисловості.

Нові методи отримання аміаку розширили виробництво азотної кислоти та інших азотних сполук, необхідних для виробництва штучних добрив, барвників і вибухових речовин.

У промисловому й транспортному будівництві використовувалися якісні марки сталі. Усе ширше застосовувався залізобетон. Зі сталевих і залізобетонних конструкцій споруджувалися різні будівлі, мости, тунелі великих розмірів.

Завдяки винаходу котлів із високим перегрівом пари, автоматичних гальм тощо серйозних змін зазнало транспортне машинобудування. У 1904 р. було пущено перший електропоїзд.

Прискорене впровадження у виробництво нової техніки супроводжувалося збільшенням підприємств і переходом їх на випуск масової стандартизованої продукції. Основною технологією для цього стало конвеєрне виробництво. Його сутність полягає в тому, що робочі механізми й робочі місця, відповідно до технологічного процесу, подрібнено на низку простих операцій, які здійснюються безперервно. Уперше в повному обсязі таку технологію було застосовано на автомобільних заводах Генрі Форда (США). Поряд із ним на початку XX ст. звичним явищем стали телефон, який винайшов Александер Белл у 1876 р., фонограф (Томас Едісон, 1877 р.), радіоприймач (Гульєльмо Марконі та Олександр Попов, 1895 р.), кіно (брати Луї Жан та Огюст Люм'єр, 1895 р.), електричне освіт-

лення вулиць, цехів, квартир тощо. У 1881 р. з'явився трамвай, а невдовзі й метро.

Значні досягнення відбулися і у військовій техніці. У 1883 р. з'явився кулемет американського інженера Хайрема Максима. Почалося створення авіації. Флот отримав броньовані кораблі з гарматами великого калібру й підводні човни.

4. Основні тенденції розвитку філософії. Найяскравіше основні тенденції розвитку філософії кінця XVIII — першої половини XIX ст. втілилися в працях німецьких вчених — Іммануїла Канта, Георга Гегеля і Людвіга Феєрбаха. Праці І. Канта та Г. Гегеля піднесли тогочасну філософську думку на новий рівень, створили передумови для подальшого розвитку вчення про будову Всесвіту, причини руху й занепаду живої природи, методи й завдання пізнання, призначення та межі людської діяльності. Основоположником німецької класичної філософії був І. Кант. До матеріалістичного вчення, яке не визнає вищої духовної сили, він додав твердження про непізнаваність світу, який існує лише у свідомості людини. Найбільше його «...вражали дві речі: зоряне небо над нами та моральний закон у середині нас». Отже, у працях І. Канта поєднувалися два напрями розвитку філософії — матеріалізм та ідеалізм.

Ідеалізм І. Канта досяг свого завершення у філософії Г. Гегеля. За основу всіх явищ природи й суспільства він брав початок, який визначав як «світовий розум», «світовий дух», «абсолютну ідею». Г. Гегель шукав зв'язки між логікою та історією, обожнював державу. Вчений дійшов висновку про шкідливість революційних перетворень у Німеччині та необхідність підтримки конституційної монархії як найкращої форми державного правління.

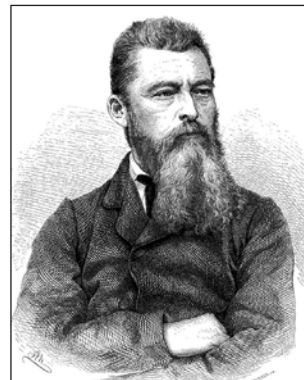
Під впливом Г. Гегеля формувалися погляди Л. Феєрбаха. Відкинувши ідеалізм свого вчителя, він рішуче перейшов на позиції войовничого атеїзму. Революція в природничих науках, становлення індустріального суспільства, криза традиційної системи світогляду спонукали до переосмислення умов життя, що змінилися, і поставили питання про його сенс. У середовищі творчої інтелігенції та діячів науки поширювалися песимістичні настрої, очікування неминучих соціальних заворушень. Водночас більшість населення сподівалася на краще. Джерелом для цього були відносно мирний розвиток Європи в 1871—1914 рр. і віра в безмежні можливості людського розуму.

Частина філософів звернулася до класичної філософської спадщини Г. Гегеля (неогегельянство), інша — до І. Канта (неокантіанство). У межах тогочасних філософських пошуків перебувала й російська релігійно-філософська думка (Дмитро Мережковський, уродженець України Микола Бердяєв).

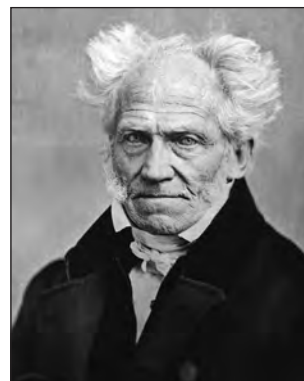
У філософській полеміці нерідко стикалися протилежні погляди, теорії. Так, американський прагматизм пропонував вдатися до розв'язання практичних проблем, що виникали в реальному житті. Прибічники «філософського» життя Артур

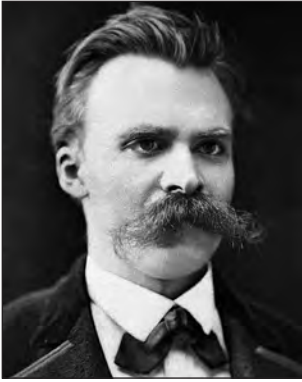
Х. Максим і його кулемет. 1884 р.

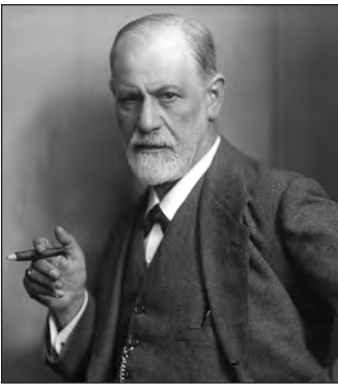
Людвіг Феєрбах

Артур Шопенгауер

Фрідріх Ніцше

Зігмунд Фройд

? Які зміни відбулися в університетській освіті?

Вільгельм фон Гумбольдт. Художник Томас Лоуренс

Шопенгауер, Фрідріх Ніцше виступали проти раціоналізму. Ф. Ніцше головну увагу приділяв критиці християнства й раціоналізму, які нібито «пригнічують волю до життя». Він пропонував подолати цей негативний вплив через визволення життєвих сил людини, щоб торувати шлях до надлюдини, яка стоїть по той бік добра і зла. Такі висловлювання Ф. Ніцше справедливо розцінювалися як виправдання насильства, підірив позитивних моральних цінностей людської цивілізації.

Значний вплив мало вчення французького філософа Анрі Бергсона про інтуїцію, яку він протиставляв інтелектуальним методам пізнання та розглядав як своєрідний інстинкт, що дозволяє проникнути в сутність речей.

Не менш значним був вплив вчення про психоаналіз, основою якого заклав австрійський вчений Зігмунд Фройд. Головне в психоаналізі — це відкриття несвідомого. Вчення про несвідомі імпульси, мотивації, потяги дозволило З. Фройдю створити психотерапевтичний метод лікування неврозів, відновлення душевної рівноваги хворих. Із часом психоаналіз поширився на філософію, історію, вивчення культури та мистецтва.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. в країнах Європи та США набула поширення соціологія — наука про розвиток суспільства. Також стали популярними різні містичні окультні вчення, релігійна філософія та східні релігії.

5. Освіта. У XIX ст. відбулися значні зміни у вищій освіті багатьох країн світу. Виникла низка технічних університетів, які зосередилися на випуску спеціалістів для промисловості. Також у провідних вищих навчальних закладах світу відкривалися кафедри математики, фізики, хімії та інших дисциплін. Збільшувалася кількість студентів у них, але вища освіта була доступною лише для заможних людей.

У розвитку університетської освіти простежувалися дві тенденції: зростання ролі держави, зміцнення автономії закладів.

Першу серйозну реформу освіти провів Наполеон Бонапарт: він запропонував ліквідувати університет як автономну систему. Згідно з новою схемою, прикладні дисципліни викладалися в межах спеціалізованих вищих наукових шкіл, за дослідження відповідала Академія, а те, що залишалося від університетів, контролювалося урядом і перетворювалося на інститути для підготовки чиновників і викладачів у гімназіях і школах.

Проте більшого поширення набула система, яку запропонував філософ Вільгельм фон Гумбольдт, що обіймав посаду директора відділення культур і освіти в Міністерстві внутрішніх справ Пруссії. Він вважав, що провідною дисципліною має бути філософія. В. фон Гумбольдт захоплювався ідеями Йоганна Фіхте, який вважав, що необхідно розширити соціальну базу вищої освіти та допускати до університету не тільки осіб знатного походження.

Основою розвитку університету, згідно із задумом В. фон Гумбольдта, було поєднання дослідження, навчання та ідеї вільного викладання. У 1810 р. філософ відкрив Берлінський університет. Перший принцип роботи передбачав єдність викладання й дослідження: викладач навчає студентів тих джерел, над вивченням яких працював сам. Другий принцип — це викладацька свобода: викладач сам визначає тему, мету й завдання курсу. Третій принцип — фінансування з боку держави, причому владні структури не мають втручатися в діяльність університету. Незважаючи на численну критику, такий тип університетів набув значного поширення. Більшість заснованих у XIX ст. університетів базувалися саме на цих принципах.

Берлінський університет

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- нову роль науки в XIX — на початку XX ст.;
- промисловий прорив, який було здійснено завдяки науці наприкінці XIX ст., перетворення науки на виробничу силу.

Запитання і завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Три речення». *Правила гри.* Учні та учениці мають передати зміст визначеного пункту параграфа трьома простими реченнями. Перемагає ті, чия розповідь буде коротшою, але при цьому правильно передаватиме зміст матеріалу. Для зручнішого виявлення переможців гру доцільно провести в письмовій формі.
2. **Колективне обговорення.** Які наукові винаходи XIX — початку XX ст. ви вважаєте найважливішими для розвитку світу? 3. Які географічні відкриття були зроблені в XIX — на початку XX ст.? 4. Чому вчення Ч. Дарвіна вважають одним із головних досягнень науки цієї доби? 5. Які нові галузі промисловості виникли в результаті впровадження технічних винаходів? 6. Охарактеризуйте найважливіші досягнення науки й техніки XIX — початку XX ст. і вкажіть їхнє практичне значення. 7. Як у розвитку філософії знайшли відображення історичні реалії тогочасної епохи? 8. Чим були зумовлені зміни в університетській освіті в XIX ст.?
9. Складіть таблицю «Наукові досягнення XIX — початку XX ст.».

Галузь науки	Прізвище вченого	Наукове відкриття

10. Який вплив на духовне життя різних верств населення справило становлення індустріального суспільства? Підготуйте есе за цим питанням. 11. **Робота в малих групах.** Розподіліть обов'язки та доберіть ілюстративний ряд, який би презентував технічний прогрес другої половини XIX — початку XX ст. Створіть віртуальний музей.

Індустріальна революція призвела до появи другого покоління вищих навчальних закладів Великої Британії. Нові університети виникали в промислових центрах: у Лондоні й Даремі в 1836 р., потім у Манчестері (1851 р.), Бірмінгемі (1900 р.), Ліверпулі (1903 р.), Бристолі (1909 р.), Редінгу (1926 р.). Ці університети стали відомі як «будинки з червоної цегли», на відміну від старих університетів — Оксфорда й Кембриджа.

§ 27. Література та мистецтво

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: скласти уявлення про розвиток літератури та мистецтва в XIX ст.; ознайомитися з визначними представниками літератури та мистецтва тієї доби.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Які мистецькі стилі були панівними в XVII—XVIII ст.? 2. Які події XIX — початку XX ст., на вашу думку, могли справити найбільший вплив на розвиток літератури та мистецтва в цей період?

Людину Й. В. Гете сприймав цілісно й тільки в контексті епохи, а суспільні явища пов'язував із духовним станом людини. Він заперечував революційне насильство. Сенс буття Й. В. Гете вбачав у свободі людської особистості. Світове визнання письменнику приніс роман у листах «Страждання молодого Вертера». Філософські ідеї Й. В. Гете знайшли втілення в трагедії «Фауст». Ф. Шиллер залишив людству багату спадщину як поет, драматург, історик. Ставлячи в центр усіх подій людину, основними причинами суперечок він вважав зіткнення інтересів окремих особистостей. Свої твори Ф. Шиллер присвячував переломним етапам в історії європейських країн. До таких належать історичні драми й трагедії, зокрема «Марія Стюарт», «Орлеанська діва», «Вільгельм Тель», трилогія «Валленштейн».

Романтизм — напрям у культурі, що характеризується утвердженням самоцінності духовно-творчого життя особистості, зображенням сильних характерів тощо.

Реалізм — одна з основних властивостей мистецтва й літератури, яка полягає у прагненні правдивого об'єктивного відображення та відтворення дійсності у формах, що їй відповідають; течія в мистецтві, що протистояла модернізму та авангардизму.

1. Напрями розвитку літератури. У XVIII ст. розвиток літератури відбувався під безпосереднім впливом просвітителів. Це був час визрівання в Європі економічних, політичних і духовних передумов для суттєвих змін у соціально-політичному житті. Їх наближення тонко відчували майстри художнього слова. Аналізуючи епоху, вони за допомогою художніх засобів та образів передавали її сутність і місце в історії.

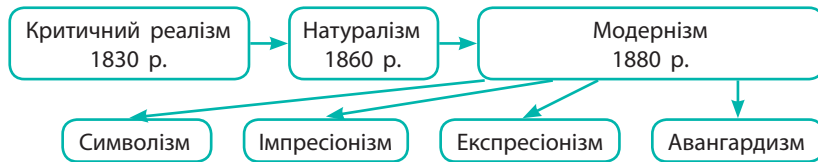
Глибоку поезію створювали представники німецького народу епохи Просвітництва Йоганн Вольфганг Гете і Фрідріх Шиллер. Обидва виступали як гуманісти, борці за прогрес і свободу народу, хоч і виражали свою мету тільки в книжках.

Прагнення нового, незвичайного зумовило появу нового літературного методу — **романтизму**. Головними жанрами художнього твору стали лірика, лірична драма та ліро-епічна поема. Риси консервативного романтизму простежуються у творчості шотландського письменника Вальтера Скотта, який засуджував революцію, ідеалізував монархію. Він увійшов у світову літературу як засновник жанру соціального та історичного романів («Пуритани», «Айвенго», «Квентін Дорвард» тощо). Представниками революційного романтизму були Джордж Байрон і Персі Шеллі у Великій Британії, Віктор Гюго і Жорж Санд у Франції, Адам Міцкевич і Юліуш Словацький у Польщі. На Американському континенті жанр епічної поеми розвинув поет-романтик, вчений-філолог і перекладач Генрі Лонгфелло, автор славетної «Пісні про Гаявату». У Росії риси романтизму були притаманні творчості поетів-декабристів, Олександра Пушкіна, Михайла Лермонтова, Василя Жуковського.

У XIX ст. у світовій літературі поширився новий творчий метод — **реалізм**. Досягнення природничих наук, соціальні заворушення ніби закликали письменників і поетів до глибокого дослідження людської душі, критичного пізнання минулого й сучасного та правдивого їх зображення. Яскравими представниками нового напрямку в західноєвропейській літературі стали поет і публіцист Генріх Гейне (Німеччина), письменники Оноре де Бальзак і Стендаль (Франція), Чарльз Дікенс і Вільям Текерей (Велика Британія).

Видатною представницею реалізму в українській літературі цього періоду була Марко Вовчок (ім'я при народженні Марія Вілінська). Її відомі повісті — «Інститутка», «Маруся» та інші.

ПАНІВНІ НАПРЯМИ В ЛІТЕРАТУРІ ТА МИСТЕЦТВІ

Реалізм у російській літературі став панівним літературним напрямом від другої чверті XIX ст. Основоположником реалізму в Росії був Олександр Пушкін. Вірші та поеми визначного поета пройняті любов'ю до Батьківщини та свого народу, вони звеличують добро та засуджують несправедливість. Історичні сюжети використано в драмі О. Пушкіна «Борис Годунов» і повісті «Капітанська дочка».

Завдяки поетичному, глибоко виразному змалюванню російської дійсності неповторний вплив на розвиток культури Росії справив Михайло Лермонтов. Микола Гоголь творами «Ревізор», «Мертві душі» започаткував критичний характер реалізму.

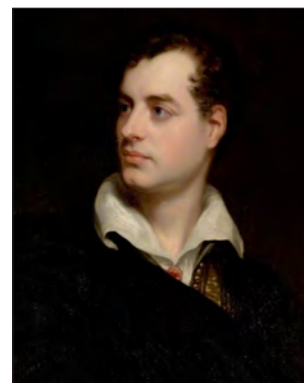
Глибоким проникненням у світ людини відзначалася творчість російського письменника Лева Толстого. У 90-х рр. XIX ст. він працював над романом «Воскресіння», у якому посилюлися соціальна критика письменника, його незгода з панівною мораллю. Ідеї гуманізму Л. Толстой втілював не тільки у творчості, але й у благодійницькій діяльності.

Ірландський письменник Оскар Вайлд написав низку творів, у яких критично відтворив звичаї сучасного йому світу. Досі на сценах театрів України ставляться п'єси О. Вайлда «Ідеальний чоловік», «Як важливо бути серйозним» та інші.

Життю простих людей були присвячені новели французького письменника Гі де Мопассана. У його творах виразно втілювалися ідеї гуманізму. Ранні твори французького письменника Еміля Золя відзначені романтизмом. Із часом він став одним із найвидатніших представників реалізму, змалювавши найяскравіші події в історії Франції. Через світобачення окремих станів і конкретних героїв Е. Золя розкрив суперечності тогочасного суспільства, духовне убожество й користоловство одних, духовну велич та благородство інших.

Діячів мистецтва й літератури на межі XIX—XX ст. хвилювали не лише творчі проблеми, а всі труднощі й суперечності тогочасного життя: соціальна несправедливість, колоніалізм, мілітаризм і війни.

2. Живопис у житті людини й суспільства. Художники XIX ст. належали до різних течій, але вони залишили після себе безсмертні твори, що передають відносини людини й суспільства, неповторну красу природи, побутові та історичні сцени, портрети сучасників, міфологічні мотиви тощо. Визначним явищем у світовій культурі стало французьке образо-

Джордж Байрон. Художник Томас Філіпс. 1813 р.

Одним із найпопулярніших виразників романтичного світовідчуття був видатний англійський поет Джордж Байрон. Аристократ за походженням, він багато читав, писав вірші. У 1816 р. Дж. Байрон оселився у Швейцарії. Тяжкі переживання поета-вигнанця стали основою ліричної драми «Манфред». Як і Фауст, літературний герой Й. В. Гете Манфред розчарувався у своїх пошуках. Він страждав від докорів сумління та самотності, але постав перед читачем людиною сильною та непохитною. В Італії поет писав роман у віршах «Дон Жуан», що залишився незавершеним.

Марко Вовчок. Кінець XIX ст.

? Чому живопис у XIX ст. став надбанням широких суспільних верств?

Яскравим представником і лідером школи романтизму в мистецтві став французький живописець і графік Ежен Делакруа. Він писав картини, сповнені людських емоцій, захоплюючих сюжетів. Частину полотен Е. Делакруа присвятив подіям Французької революції кінця XVIII ст. Його найвідоміші картини — «Данте і Вергілій», «Свобода на барикадах», «Битва під Пуатьє». Також він створював психологічні портрети, оригінальні пейзажі, натюрморти, розписував палаци, галереї та церкви.

Старий дуб. Художник Жюль Дюпре. Близько 1870 р.

Залізнична станція «Карлсплатц» у Відні, виконана у стилі модерн. Архітектор Отто Вагнер. 1897 р.

творче мистецтво, славу якого склали Ежен Делакруа, Оноре Дом'є, Гюстав Курбе, Жан-Франсуа Мілле та інші.

На відміну від офіційно визнаних художників, частина живописців Франції закликала вийти з майстерень і зближитися з природою. Так, у 30—60-х рр. XIX ст. виникла барбизонська школа французьких художників-пейзажистів, до якої належали Теодор Руссо, Жюль Дюпре, Нарсіс Діаз тощо.

Захоплення природою своєї країни висловлювали німецькі живописці Каспар Давид Фрідріх і Ганс Тома. Особливістю їхніх картин стало поєднання духовного світу людини з природою.

Визнання пейзажистів завоювали британські митці Джон Констебл і Джозеф Вільям Тернер. Дж. Констебл умів бачити неповторну красу природи й передавати її на своїх полотнах з усім багатством відтінків. Дж. В. Тернер, окрім пейзажів, писав архітектурні й морські краєвиди, переплітаючи релігійні та міфологічні мотиви.

У Росії рисами класицизму й романтизму вирізнялася творчість Карла Брюллова. У картині «Останній день Помпеї» змальовано грандіозні сцени трагічного минулого. Інший російський художник Олександр Іванов звернувся до біблійної тематики. Його відома картина «Явлення Христа народові» уособлює і приреченість, і чекання, і духовне пробудження, і безмежну віру людей у перемогу добра й справедливості. У художників реалістичного напрямку Олександра Венеціанова та Павла Федотова переважали соціальні мотиви та образи, побутові сцени, які точно відтворювали російську дійсність.

3. Неоромантизм. Стил модерн. На межі XIX—XX ст. виник неоромантизм, що прагнув синтезу (поєднання) і переосмислення минулого культури, особливо європейської.

На принципах неоромантизму формувався літературний символізм, що виник у Франції. Там у 60—70-х рр. XIX ст. він охопив й інші форми мистецтва — театр, живопис, музику. Головним засобом художнього пізнання вважався символ. Поєднання реального й таємного, соціального та індивідуального, звернення до міфів, пошуки містичної відвертості й новизни визначили естетику символізму. У Росії цю художню течію представляли письменники й поети Валерій Брюсов, Олександр Блок, Андрій Бєлий, Леонід Андрєєв, композитор Олександр Скрибін та інші.

Під впливом європейського (і значною мірою російського) символізму як реакція проти літератури народницького реалізму розвинулася модерна українська поезія початку XX ст. Елементи та впливи символізму помітні у творчості Миколи Вороного, Миколи Філянського, Грицька Чупринки, у драматичних творах Олександра Олєся, поезії поетів галицької «Молодої Музи», Василя Пачовського, Петра Карманського, прозаїка Михайла Яцкова.

Український символізм сформувався організаційно вже після того, як із кінця 10-х рр. ХХ ст. завершився період активізації російського символізму. Початки українського символізму пов'язані з ранньою творчістю Павла Тичини, Якова Савченка, Олекси Слісаренка, Дмитра Загула, Володимира Ярошенка, Кліма Поліщука та інших. У 1918 р. постало угруповання українських символістів «Біла Студія», а в 1919 р. — «Музагет».

В образотворчому мистецтві символізм упроваджувався засобами стилю **модерн**, який поєднував різні форми пластичних мистецтв, ідеї реального та ідеального, сутності й функціональності.

Прагнення створити досконалі синтетичні моделі яскраво проявилось в архітектурі. Архітектор творив споруду від початку до кінця — від складання проекту до архітектурної обробки. Так забезпечувалася єдність стилю. Стиль модерн в архітектурі поєднував тенденції, що диктувалися бажанням архітекторів використати нові будівельні матеріали — сталь, скло, залізобетон — і водночас підкреслити розкіш, витонченість, декоративність. Важливою рисою модерну в архітектурі були орієнтація на потреби певних соціальних верств і залучення національних елементів виразності.

В Україні модерн в архітектурі привів до появи оригінального українського стилю — українського модерну, який розвивався з 1903 до 1941 р. В основі українського модерну лежать народні традиції хатнього й церковного будівництва та досягнення української професійної архітектури, перш за все барокової. Видатним представником українського модерну був художник, графік, архітектор **Василь Кричевський**.

У театральному мистецтві особлива увага приділялася основним засобам сценічного втілення: живопису декорацій, унікальним ескізам костюмів, хореографії, сценічним діям. Вони стали органічними, рівноправними компонентами, співзвучними гри акторів. Театр найповніше реалізував ідеї синтетичного мистецтва. На початку ХХ ст. Париж, Мюнхен, Венеція, Москва стали центрами міжнародного обміну в мистецтві.

У музичній культурі неоромантизму провідне місце посідав німецький композитор Ріхард Вагнер. Згодом пошуками синтетичного мистецтва переймався О. Скрибін (досліді світломузики, створення музичних драм — містерій).

На початку ХХ ст. великої популярності набув новий вид синтетичного мистецтва — кінематограф. Зірки кіно того періоду — Макс Ліндер, Чарлі Чаплін — здобули світове визнання.

4. Імпресіонізм та авангардизм. Характерний для образотворчого мистецтва останньої третини ХІХ ст. **імпресіонізм** на початку ХХ ст. зазнав глибокої кризи, як і все мистецтво ХІХ ст. Принципи імпресіонізму, його метод чітко визначали представники цього напрямку: бачити, вірити, виражати те,

Першим ідею українського модерну в 1903 р. реалізував В. Кричевський у проекті будинку Полтавського губернського земства (1903—1908 рр.). Майже одночасно з ним у цьому новому стилі були збудовані школа ім. І. Котляревського в Полтаві (1903—1908 рр., архітектори Є. Сердюк і М. Стасюков) і церква в селі Плішівці (1902—1906 рр., архітектор І. Кузнецов). Дослідник В. Чепелик писав: «Ці три пам'ятки започаткували три найважливіші, майже різновекторні, напрями художніх пошуків: Покровська церква намітила майбутній розвиток необарокових тенденцій, будинок Полтавського земства був скерований на ствердження декоративно-романтичного напрямку, який почали називати народним стилем, школа ім. І. Котляревського націлена в бік раціоналістичних пошуків».

Ріхард Вагнер. 1871 р.

Натюрморт із сімома яблуками. Художник Поль Сезанн. Близько 1877—1878 рр.

Зіркова ніч. Художник Вінсент Ван Гог. 1889 р.

Жінка з віялом. Художник Пабло Пікассо. 1909 р.

Танець. Художник Анрі Матісс. 1910 р.

що вони зараз відчують, — у цьому полягає мистецтво. Розкладенням фарб на складники, а об'єкта — на мозаїку яскравих плям імпресіоністи прагнули в живописі створити загальне відтворення свого сприйняття об'єкта. Серед найвідоміших імпресіоністів можна виділити Едуарда Мане, Клода Моне, Огюста Ренуара, Едгара Дега, Каміля Піссарро.

Наприкінці XIX ст. імпресіонізм заступили нові художні течії, представники яких переважно спиралися на модерн і критикували чуттєве мистецтво. Французький художник Поль Сезанн першим вийшов за межі імпресіоністського бачення природи й простору, започаткувавши постімпресіонізм. Він винайшов нові художні засоби й на своїх картинах наче розширив простір. На його пейзажах сходяться або зриваються вниз схили, вигинається дзеркало водної поверхні тощо. Якщо імпресіоністи пробудили до життя світло й колір у зображенні, то П. Сезанн пішов далі. Він, порушуючи закони перспективи, стверджував, що «зображає не фантастичне, а лише правду».

Також до художників-постімпресіоністів належали Вінсент Ван Гог, Поль Гоген тощо. Постімпресіонізм відкрив простір новим художнім течіям, які відмовилися від простого відтворення баченої поверхні реальних об'єктів. Вони прагнули проникнути в сутність явища, розкрити внутрішній світ, характер людини.

Настав новий, перехідний період у розвитку мистецтва, архітектури, літератури, театру. Представники нових течій проголошували себе прихильниками мистецтва авангарду, через що їх назвали авангардистами. Значний вплив на розвиток авангарду справив кубізм. Засновниками цього напрямку вважаються художники Пабло Пікассо, Марсель Дюшан і Жорж Брак. Представники кубізму створили нові форми багатовимірної перспективи: розкладаючи об'єкт на геометричні форми, художники зображували його з усіх боків, показуючи й невидимі грані. Представники кубізму намагалися знайти внутрішній зміст об'єкта. Іспанський і французький художник П. Пікассо багато експериментував. Реалізм у його творчості поєднувався з деформацією та руйнуванням композиції.

Подальший розвиток кубізму привів до створення українським художником Казимиром Малевичем нового напрямку в мистецтві авангарду — супрематизму (від латин. *supremus* — найвищий). Світ його картин перебуває поза межами земного виміру. На білому тлі неначе летять геометричні фігури, позбавлені змістовних елементів. Найвідоміший твір К. Малевича — «Чорний супрематичний квадрат». Інший засновник безпредметного живопису — Василь Кандинський — свої абстракції творив на основі символів.

Абстракціонізм і безпредметність — найвище досягнення авангарду. Представники цього мистецтва намагалися обґрунтувати свою творчість із точки зору філософії. У філософських працях художники К. Малевич, В. Кандинський, композитор

О. Скрябін підкреслювали неможливість втілення своїх поглядів у життя, вважаючи їх філософією мистецтва. Із часом творчі відкриття авангардистів знайшли відображення в конструктивізмі, функціоналізмі (архітектура), дизайні.

Тим часом інші митці, зокрема французький художник Анрі Матісс, спираючись на ідеї модерну, звертались у своїй творчості до природи, людини. У картині «Танець» А. Матісса показано гармонію неба, землі, людини; кольорів — блакитного, зеленого, оранжевого; стану — спокою й руху та їхнього поєднання в стрімкому танці.

Отже, в авангардизмі чітко простежувалися два основні напрями: один спрямований у майбутнє, інший повернутий до людини, природи.

5. Музичне мистецтво. Музичне мистецтво в XIX ст. розвивалося під знаком пошуку нових засобів вираження всього розмаїття людських почуттів. Найбільший вплив на формування музики Нового часу справив німецький композитор Людвіг ван Бетховен. Його твори дали поштовх до розвитку всіх жанрів музичного мистецтва, розширили його зміст і творчі межі. Великий композитор поєднував у собі обдарованість, бездоганне знання музики, громадянську позицію мужньої та самовідданої людини. У розквіті сил він написав чудові сонати — «Місячну», «Крейцерову», «Героїчну», а в зрілі роки — знамениту Дев'яту симфонію.

На початку XIX ст. під впливом ідей романтизму в багатьох європейських країнах виникли національні музичні школи — австрійська (Франц Шуберт — пісенний цикл «Красуня-млинарка»), норвезька (Едвард Гріг — пісенний цикл «Зі скал і фіордів»), польська (Фредерік Шопен — мазурки й полонези), чеська (Бедржих Сметана, Антонін Дворжак — «Слов'янські танці»), угорська (Ференц Ліст — «Угорська рапсодія»), фінська (Ян Сибеліус), німецька (Карл Вебер — концертна фортепіанна п'єса «Запрошення до танцю»), французька (Гектор Берліоз — «Фантастична симфонія»). Композитори-романтики використовували у своїй творчості народні мелодії.

Найпопулярнішими музичними жанрами в XIX ст. були вальс, опера та інструментальні п'єси. Одним із найбільших центрів світової музичної культури була Віденська придворна опера. Австрія взагалі від XVIII ст. славилася оперними виставами. Якщо спочатку переважали італійські опери, то в XIX ст. на сценах Австрії ставили твори австрійських, італійських, німецьких, французьких композиторів.

Італійський скрипаль і композитор Нікколо Паганіні був одним з основоположників музичного романтизму. Він дав безліч концертів у багатьох європейських країнах. Н. Паганіні написав понад 200 п'єс для гітари та низку концертів для скрипки з оркестром і соло.

Джузеппе Верді — видатний італійський композитор. Романтичні тенденції його ранніх опер поступилися яскравим об-

? Чому у XIX ст. музика набула виразних національних рис?

Гектор Берліоз. Художник Гюстав Курбе. 1850 р.

Творчість французького композитора й диригента Г. Берліоза належить до течії романтизму. Суперечності романтизму — загальнодоступність, близькість до народу, героїчність, а також крайній індивідуалізм — були властиві й творчості Г. Берліоза. Від захоплення революційними подіями в європейських країнах він перейшов до академізму, оспівування сюжетів релігійної та античної історії.

Людвіг ван Бетховен. Художник Йозеф Карл Стилер. 1820 р.

Джузеппе Верді. Художник Джованні Болдіні. 1886 р.

Нікколло Паганіні. Художник Андреа Чефалі

разам простих людей, драма яких пов'язана із суспільно-політичними заворушеннями. Опери «Трубадур», «Травіата», «Аїда» увійшли до скарбниці світового оперного мистецтва. Водночас Дж. Верді уславився в історії музичної культури і як реформатор. Він рішуче змінив структуру й характер італійської опери, де поєднувалися драматичний сюжет, музика та голоси співаків. Зусиллями Дж. Верді, а також Джоаккіно Россіні («Севільський цирульник»), Ріхарда Вагнера («Перстень Нібелунгів»), Жоржа Бізе («Кармен»), Петра Чайковського («Пікова дама»), Миколи Лисенка («Тарас Бульба», «Наталка Полтавка») та інших у Європі розвивалися різні жанри опери.

Елементи музики слов'янських народів, у тому числі українського, увібрала творчість польського композитора й піаніста Фредеріка Шопена. Він був творцем нових стилів і жанрів фортепіанної музики, написав десятки творів, що посідають окреме місце у світовому музичному мистецтві.

Майстром втілення в музиці російської поезії був Михайло Глінка. І досі популярні його романси, опери «Іван Сусанін» («Життя за Царя») і «Руслан і Людмила». Пісні композитора постійно входять до репертуару українських митців і виконавчих колективів.

Від опери відокремився жанр оперети (мюзиклу) — комедійного музичного спектаклю з веселою музикою, що легко запам'ятовується. З'явилися перші естрадні співаки. Якщо для прослуховування оперного твору потрібно було відвідувати театр, то інструментальні п'єси могли виконуватися в будь-якому приміщенні або навіть на вулиці. Фортепіано, скрипка, віолончель, флейта, гітара стали улюбленими інструментами музикантів. Твори Роберта Шумана «Метелик», «Дитячий бал», Каміля Сен-Санса «Рондо капрічіозо», «Лебідь» і зараз виконуються на концертах.

Фредерік Шопен. Художник Ежен Делакруа. 1838 р.

6. Архітектура. Успіхи індустріальної революції, зростання міського населення потребували зведення різноманітних будівель промислового та громадського призначення, заводських корпусів, виставкових і торговельних приміщень, вокзалів, мостів, банків та інших споруд, перепланування кварталів, створення нових транспортних комунікацій. Прикладом реконструкції міста стала перебудова Парижа, проведена в 1853—1870 рр. під керівництвом французького діяча Жоржа Ежена Османа та архітектора Адольфа Алфана. Замість вузьких вуличок центру Парижа з'явилися широкі бульвари, парки із зеленими насадженнями. Квартали бідняків у центрі зникли. Віднині паризькі робітники оселялися здебільшого в приміській зоні. У місті з'явилася водопровідна та каналізаційна системи. У 1852—1872 рр. архітектори Віктор Бальтар та Фелікс Калле з використанням металевих конструкцій створили диво будівельного мистецтва того часу — критий ринок, який дістав назву «Нетрі Парижа».

В архітектурі другої половини XIX ст. широко використовували форми різноманітних стилів минулого — від романського до класицизму, іноді дивовижним чином поєднуючи їх. Такий спосіб побудови архітектурних споруд дістав назву **еклектизм** (поєднання різних стилів). Його особливостями були прагнення максимальної святковості громадських будівель, перевага над класичними будівельними матеріалами їхніх імітацій, панування багатих ліпних прикрас. Прикладом еkleктизму є зведена в 1861—1874 рр. Шарлем Гарньє будівля Паризької національної опери.

Важливе значення здобули нові будівельні матеріали — залізо та скло. Однією з перших споруд такого типу став збудований за проектом Джозефа Пакстона на першій Всесвітній виставці 1851 р. в Лондоні Кришталевий палац. У 1889 р. французький інженер Гюстав Ейфель створив із металевих конструкцій 300-метрову вежу, яка дістала назву Ейфелева вежа. Вона стала невід'ємною частиною архітектурного обличчя Парижа. У США в 1880 р. з'явився перший у світі багатоповерховий хмарочос. Основою цієї будівлі був металевий каркас, прихований за масивним кам'яним фасадом. У XX ст. хмарочоси постали в більшості великих міст світу.

? Що найбільше впливало на розвиток тогочасної архітектури?

Критий ринок Парижа. Архітектори Віктор Бальтар та Фелікс Калле. 1852—1872 рр.

Паризька національна опера, виконана у стилі еkleктизм. Архітектор Шарль Гарньє. 70-ті рр. XIX ст.

Кришталевий палац у Лондоні. Архітектор Джозеф Пакстон

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- те, який внесок до скарбниці світової культури було зроблено в XIX — на початку XX ст.;
- особливості розвитку тогочасних літератури та мистецтва, що проявлялися у швидкій зміні художніх стилів і напрямів.

Статуя Свободи — одна з найбільших у світі (46 м). Її створив скульптор Фредеріко Бартольдї. Статуя була подарунком народу США від народу Франції з нагоди 100-річчя незалежності. Вона встановлена на острові в гавані Нью-Йорка в 1886 р.

Статуя Свободи. Сучасний вигляд

Запитання і завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Словесний теніс».
- Правила гри.* Учні та учениці об'єднуються в пари. Один із них ставить запитання за темою параграфа, яке передбачає коротку відповідь, інший — відповідає словом, словосполученням або коротким реченням, після чого може поставити своє запитання. На початку гри слід домовитися, скільки запитань без правильної відповіді означатиме поразку.
2. **Колективне обговорення.** Яку роль відігравали література, мистецтво, музика в розвитку суспільства та становленні людської особистості? 3. Які гуманістичні, загальнолюдські цінності залишили нам у спадок діячі художньої культури XIX — початку XX ст.? 4. Як технічний прогрес вплинув на розвиток архітектури? 5. Чому виникли національні музичні школи? 6. Чим була зумовлена зміна стилів, напрямів, методів у мистецтві, літературі впродовж XIX — початку XX ст.? 7. У чому вбачали основну роль мистецтва представники класицизму, романтизму, реалізму?
8. Заповніть таблицю «Розвиток літератури та мистецтва в XIX — на початку XX ст.».

Течії, стилі, мистецькі методи	Період павування	Особливості	Представники	Найвідоміші твори
Класицизм				
Романтизм				

9. **Робота в парах.** Обговоріть і на прикладах творчості письменників, художників, композиторів, архітекторів покажіть, які моральні цінності було покладено в основу розвитку художньої культури XIX — початку XX ст. 10. **Робота в малих групах.** Розподіліть обов'язки та створіть віртуальний музей мистецтва реалізму, імпресіонізму, модерну (на вибір).

Жорж Санд. 1864 р.

Жорж Санд (ім'я при народженні Амандїна Аврора Люсіль Дюпен, після одруження Дюдеван) — французька новелістка, мемуаристка та соціалістка, одна з найвизначніших постатей у європейському романтизмі.

Жінки з аристократичних родин у XIX ст. не мали права працювати, але нестача грошей спонукала дівчину шукати сферу зайнятості. Її зустріч із журналістом Жулем Сандо дала можливість реалізуватися в літературі. Аврора Дюдеван почала писати у співавторстві із Ж. Сандо, тоді ж узяла за псевдонім його прізвище.

Пізніше Аврора спробувала писати самостійно, і її літературні праці виявилися досить успішними. Їх почали друкувати окремо. Дівчина взяла новий, чоловічий псевдонім — Жорж Санд. У 1831 р. було надруковано перший роман Жорж Санд — «Роз і Бланш», що розповідає історію юних акторки й черниці.

§ 28. Суспільні зміни та повсякденне життя

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ЗМОЖЕТЕ: ознайомитися з впливом НТР на життя людей; дізнатися про основні зміни в повсякденному житті, як зароджувалася масова культура; визначити причини та результати боротьби жінок за емансипацію.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Коли з'явилися перші газети? 2. Як формувалася суспільна думка у XVIII ст.? 3. Якими були основні наукові досягнення XIX ст.? 4. Що таке емансипація та суфражизм?

1. Науково-технічна революція на межі XIX—XX ст. та її вплив на людину й суспільство. У XIX ст. відбувся новий якісний стрибок у науці й техніці, який дозволив провідним країнам світу здійснити перехід до індустріального суспільства. Деякі вчені це називають другою **науково-технічною революцією** (НТР). У її основу були покладені зміни в енергетичній базі, переході на рідке паливо та електрику. З'явилися нові галузі виробництва: хімічна, електротехнічна, нафтопереробна тощо. Відбулися радикальні зміни у вигляді міст, сіл, повсякденному житті. На основі технічних і наукових досягнень докорінно змінилась і військова сфера: з'явилася нова зброя, було переглянуто тактику дій військ.

Великий вплив НТР мала на зміни в соціальній структурі суспільства. Найчисленнішим прошарком суспільства як у промисловому виробництві, так і в сільському господарстві стали наймані працівники. Прискорився процес урбанізації. Формувався середній клас, до якого входили службовці, творча й технічна інтелігенція, професійні військові тощо. Одночасно скорочувалася частка аристократії, хоча вона продовжувала зберігати важливі позиції в системі державного управління й земельної власності.

Нова структура суспільства породжувала й нові соціальні проблеми. В останній треті XIX ст. одним із головних став конфлікт між найманими працівниками й роботодавцями. Наймані працівники були соціально незахищеними та боролися за свої права. На цьому шляху їм удалося досягти чималих успіхів.

Соціальні зміни вплинули і на політичну сферу. Нові політичні партії переважно лівих поглядів витісняли традиційні політичні сили в боротьбі за владу. Загалом відбувалася демократизація політичних і соціальних відносин.

2. Зміни у вигляді міст і сіл. Процес індустріалізації, зміни в сільському господарстві та розвиток науки покращили умови життя людини та сприяли зростанню кількості населення Європи. За століття — із 1800 до 1900 р. — воно виросло зі 190 млн до 420 млн осіб. Посилилися міграційні процеси із села до міста, із відсталих країн в індустріально розвинені. Швидко зростали міста, кількість населення яких перевищувала 1 млн жителів. Урбанізація стала однією з визначальних сторін модернізації.

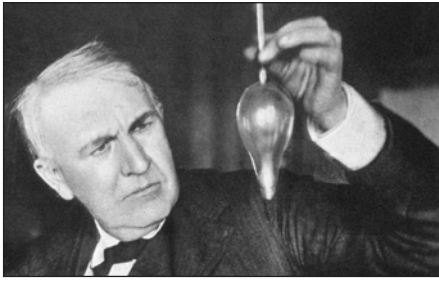
? Якими були результати науково-технічна революція XIX ст.?

Науково-технічна революція (НТР) — якісні зміни в засобах виробництва (верстати, обладнання) та зміна в кількості та якості робочої сили на основі прискореного розвитку науки і техніки (науково-технічного прогресу) та перетворення науки на фактор виробництва.

? Чому міста стали центрами модернізації на межі XIX—XX ст.?

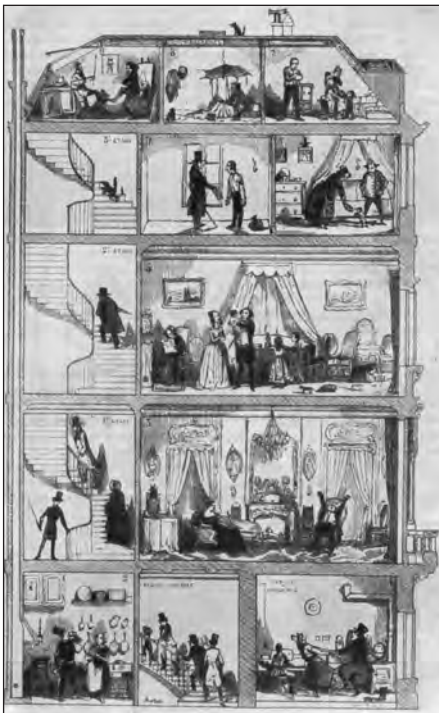
Іммігранти на пароплаві пропливають повз Статую Свободи в Нью-Йорку. Невідомий художник. 1887 р.

Т. Едісон і його лампа

Станція лондонського метро після відкриття в 1906 р.

Прибутковий будинок середини XIX ст. в Парижі. Ілюстрація з книги Едмона Тексьє «Картини Парижа». 1852 р.

Зростання кількості населення міст потребувало докорінної зміни всього способу життя. Каналізація, водопровід, громадський транспорт стали необхідними складовими міст.

Унаслідок урбанізації у великих містах будинки ставали вищими, вулиці — прямішими й ширшими.

Багаті городяни почали будувати в центрі міст великі житлові будинки. У цих будинках було багато кімнат різного призначення: вітальні, спальні, їдальні тощо. Збільшилися розміри вікон, у кімнатах стало значно тепліше й світліше.

Бідняки, як і раніше, жили в нетрях, де не було каналізації, лютували голод та інфекційні хвороби. Найчастіше всі члени родини тулилися в одній кімнаті. Меблями в них були скриня, дерев'яне ліжко з матрацом і стіл.

Найбільший вплив на розвиток міського життя мало використання електричної енергії. Найбільше зусиль у поширенні електричного освітлення доклав Т. Едісон. У 1880 р. почалося використання винайдених ним ламп розжарення. Було створено низку побутових електричних приладів: праска, пральна машина, духовка тощо. У 1892 р. було відкрито першу автоматичну телефонну станцію, а на телефонах з'явилися диски з набором номера.

Докорінні зміни відбулися і в міському транспорті. Ще на початку XIX ст. на вулицях Парижа з'явилися омнібуси — великі екіпажі, запряжені кінями. Проте якість тогочасних доріг створювала проблеми для такого транспорту, особливо в негоду. Тоді для нього почали прокладати рейки. У США ці конки назвали трамваями. У 80-ті рр. XIX ст. з'явилися електричні трамваї. Ще 1863 р. у Лондоні запрацювала перша підземна залізниця — метро. У 1884 р. всі ділянки ліній метро поєднали в кільце завдовжки 21 км, а кількість станцій сягнула 27. Підземні залізниці почали будувати в Нью-Йорку (1868 р.), Чикаго (1892 р.), Будапешті (1896 р.), Відні (1898 р.), Парижі (1900 р.).

Із появою автомобілів виник новий індивідуальний вид транспорту, який поступово витіснив кінські екіпажі. Уже на початку XX ст. автомобіль із предмета розкоші поступово перетворився на засіб пересування. Саме у виробництві автомобілів у компанії Г. Форда було запроваджено конвеєрне виробництво, що залишалося визначальною рисою промислового розвитку майже до кінця XX ст.

У XIX ст. населення міст отримало нову розвагу — «ходити по магазинах». Великі універсальні магазини — універсами — склали серйозну конкуренцію торговим лавкам. Весь товар в універсамах був доступним для огляду, але купувати його не було обов'язковим. У 1852 р. в Парижі в магазинах «Бо марше» (назва перекладається як «дешевше») вперше були запроваджені тверді ціни. Більше не було потреби торгуватися й ціна вже не залежала від зовнішнього вигляду покупця або настрою продавця. У 70-х рр. XIX ст. в США виникла торгівля за каталогами. Розквіт торгівлі дав

поштовх рекламі. У деяких газетах вона становила більше половини змісту.

Технічний прогрес створив умови для підтримання особистої гігієни, чистоти житла. Відступили багато традиційних хвороб. Зросла тривалість життя людей.

На межі XIX—XX ст. населення Європи та Америки значно покращило своє харчування. Це було зумовлено прогресом у розвитку сільського господарства, розвитком морської торгівлі, зростанням доходів, а також успіхами харчової промисловості (збереження й переробка продуктів). Серед усіх верств суспільства зросло споживання чаю, кави, цукру.

Відбулися зміни і в зовнішньому вигляді міст. Здобутки цивілізації поширювалися в найвіддаленіші райони. Щоправда, цей процес затягнувся на століття.

3. Moda. Зміни вплинули й на одяг. Moda в одязі, що раніше диктувалася королівським двором, тепер формувалася за іншими чинниками.

Чоловічий костюм, який носили заможні городяни, загалом набув одноманітності та практичності. Піджаки перетворилися на робочий одяг, фрак — на парадний, вихідний. Наприкінці XIX ст. у Великій Британії в моду увійшли смокінги, які вдягали, вирушаючи в чоловічий клуб, театр, ресторан.

Одяг жінки теж зазнав змін у бік практичності. Проте тривалий час він мав підкреслювати багатство та процвітання її чоловіка. На початку XIX ст. жіноча сукня нагадувала грецьку чи римську туніку (вплив ідей класицизму), пояс був під самими грудьми, внизу спідниці й на рукавах — безліч воланів. Жіноче вбрання доповнювалося дорогими прикрасами.

У середині XIX ст. в жіночій моді, законодавцем якої була Франція, утвердився стиль Другої імперії. У вжиток увійшов кринолін — куполоподібна спідниця з безліччю нижніх спідниць або сталевих обручів.

Наприкінці XIX ст. з появою нових транспортних засобів (трамвай, велосипед, автомобіль), поширенням масового спорту, а особливо залучення жінок до виробництва, державного управління, сфери послуг жіночий одяг спростився. Серед жінок з'явилися службові працівниці, лікарки, вчительки тощо. У побут увійшли спідниця з блузою, костюм, що складався зі спідниці й жакета, пальто. Особливий вплив на зміну ролі жінки справили два винаходи: телефон і друкарська машинка. Телефоністками й друкарками в той час працювали, як правило, тільки жінки.

Проте на більшість людей зміни моди мали опосередкований вплив. Прості люди носили те, що було традиційним, не заважало працювати та могли дозволити собі фінансово. Попри це народний костюм витіснявся загальноєвропейським міським типом, хоча багато деталей зберігалися (зокрема, орнамент, прикраси).

Незважаючи на всі позитивні зрушення, за науковими дослідженнями 1910 р. з'ясувалося, що молода людина з робочої родини була на 11—12 см нижчою за свого однолітка із заможної родини й мала на 11—12 кг меншу вагу. Усе це свідчило про значні розбіжності в способі життя, раціоналі харчування між різними верствами суспільства.

Чоловіча мода. Плакат із журналу. 1853 р.

Букет бузку. Художник Джеймс Тіссо. 1875 р.

? Чому масова культура виникла наприкінці XIX ст.?

Масова культура — культура масового суспільства, що сформувалося в процесі індустріалізації та урбанізації. Головною її особливістю є те, що вона не створює нових цінностей, а використовує елементи елітарної або народної культур, пристосовуючи їх до якомога ширшого використання, щоб отримати комерційну вигоду. До масової культури належать лише ті елементи культури, які транслюють завдяки масмедіа, або каналам масової комунікації, — це радіо, телебачення, кіно, преса.

Артур Конан Дойл. 1914 р.

Брати Люм'єр

? Що спонукало жінок до боротьби за емансипацію?

4. Зародження масової культури. До кінця XIX ст. більшість жителів країн Європи та США були освіченими. Завдяки успіхам індустріальної революції зріс життєвий рівень населення. Через зменшення робочого дня в городян з'явився вільний час. Усе це створило передумови того, щоб споживачами літератури та мистецтва стали великі маси простих людей, а не лише незначна частка освіченої еліти. Виникло нове історичне явище — **масова культура**.

У 1790 р. у Великій Британії було видано 370 найменувань книг, а в 1900 р. — уже 6 тис.

У середині XIX ст. Британський музей, де були зібрані шедеври світового мистецтва, у вихідні дні відвідувало понад 30 тис. осіб.

Поряд із книгами, які були розраховані на вишуканих читачів, з'явилися твори, орієнтовані на смаки й потреби звичайної освіченої людини. У XIX ст. утвердилися такі літературні жанри, як пригодницький і детективний романи. Класичними пригодницькими романами стали твори американця Фенімора Купера, англійця Томаса Майна Ріда, шотландця Роберта Льюїса Стівенсона, французів Луї Жаколію, Ежена Сю, Гюстава Емара і Луї Буссенара. Американський письменник Едгар По в 1841 р. створив перше детективне оповідання «Убивство на вулиці Морґ».

У 1887 р. англієць Артур Конан Дойл надрукував перше оповідання, героєм якого став Шерлок Холмс.

Наприкінці XIX ст. з'явився вид мистецтва, який незабаром став наймасовішим. 28 грудня 1895 р. у «Гранд кафе» на бульварі Капуцинок у Парижі брати Люм'єр уперше продемонстрували сінематограф — апарат, який показував рухомі фотографії. Першим глядачі побачили фільм «Прибуття потяга...». За кілька тижнів такі апарати й фільми Люм'єри вже демонстрували в Римі, Відні, Берліні, Лондоні, Санкт-Петербурзі, Москві та інших містах, а незабаром у США, Індії, Австралії, Єгипті. Так виникло кіно.

Масова культура стала вагомим чинником формування громадської свідомості. Стаття в газеті або журналі, книга, спектакль, кінофільм іноді перетворювалися на визначну подію в суспільстві.

Із появою масової культури письменники, художники, артисти, журналісти ставали більш незалежними від смаків і грошей заможних людей, оскільки їхня праця добре оплачувалася. Натомість значно знизилися й вимоги до якості творів.

5. Боротьба за емансипацію жінок. Із часів Французької революції кінця XVIII ст. в Європі розгорнулася боротьба жінок за емансипацію. Сам термін «емансипація» з'явився в епоху Липневої революції 1830 р. у Франції. Проте до 70-х рр. XIX ст. жінки залишалися залежними від чоловіка в сім'ї та не мали з ними рівних майнових прав. Боротьба жінок за

Визнаною лідеркою суфражисток була вдова адвоката з Манчестера Емелін Панкгерст. Незмінними помічницями діячки були її доньки. У 1903 р. Е. Панкгерст заснувала Жіночий соціально-політичний союз. Її багато разів заарештовували, а в 1913 р. посадили до в'язниці. Вона домогалася зустрічей із впливовими політиками, виборюючи права жінок. Із початку Першої світової війни Е. Панкгерст закликала жінок Великої Британії замінити чоловіків на підприємствах.

емансипацію відбувалася в трьох сферах: освіти, права та політичної діяльності.

У 1882 р. заміжні жінки у Великій Британії здобули право розпоряджатися своєю власністю, а в 1886 р. — право залишити в себе дітей у разі розлучення. У цій країні з'явилася перша спілка для заохочення жіночої промислової праці. Проте боротьба за політичні права не мала таких успіхів. Жінок, які боролися за отримання виборчих прав, називали суфражистками. Найбільш потужним цей рух був у Великій Британії. Схожі рухи існували в США, Франції, Австро-Угорщині.

Суфражистки проводили галасливі акції та привертали до себе увагу незвичною поведінкою — носили чоловічий одяг, курили сигари тощо. Вони організовували мітинги й демонстрації протесту, приковували себе до огорож палаців, били скло в державних установах. Їх часто заарештовували. Ставлення до суфражисток у суспільстві було різним.

Боротьба жінок за свої права дала певні результати. Уперше у світі право голосувати на виборах здобули в 1893 р. жінки Нової Зеландії. У 1906 р. перші жінки-депутати були обрані до парламенту Фінляндії. У Великій Британії право голосу жінки здобули в 1918 р. У перші десятиліття ХХ ст. виборче право вибороли також жінки Данії, Австралії, США, Німеччини й деяких інших країн.

Здобуття жінками політичних прав не зупинило боротьбу жінок за рівноправ'я в усіх сферах життя. І в наш час її продовжують представниці різноманітних **феміністичних рухів**.

Учасниці руху за права жінок Енні Кінні та Крістабель Панкгерст (дочка Е. Панкгерст) із плакатом «Право голосу жінкам». 1912 р.

Фемінізм (франц. *feminisme*, від латин. *femina* — жінка) — у широкому розумінні: прагнення рівноправності жінок і чоловіків в усіх сферах життєдіяльності суспільства; у вузькому розумінні: жіночий рух, метою якого є усунення дискримінації жінок і зрівняння їх у правах із чоловіками. Кінцевою метою руху є подолання сексизму й гендерних стереотипів.

На підставі фактів, розглянутих у параграфі, сформулюйте судження про:

- те, як процес модернізації змінював життя людини;
- здобутки науково-технічної революції: появу нових видів транспорту, засобів зв'язку, удосконалення промислового виробництва продуктів харчування й одягу тощо;
- зміни ролі культури в бік масовості;
- розгортання потужного руху жінок за емансипацію наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. та досягнення їхнього політичного рівноправ'я з чоловіками.

Чарлі Чаплін тримає ляльку популярного кіногероя. 1918 р.

Практичне заняття за розділом V

rnk.com.ua/100853

Узагальнення за розділом V

rnk.com.ua/100853

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом V

rnk.com.ua/100853

Запитання і завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Аукціон». *Правила гри.* На аукціоні можна «придбати» бали за свої знання за розглянутим матеріалом. Для цього учні та учениці мають навести правильні розгорнуті характеристики вивчених подій і явищ (тричотири речення). Одна правильна характеристика дає 1 бал. Характеристики не можна повторювати.
2. Якими явищами в економіці супроводжувалася НТР XIX ст.? 3. Як НТР вплинула на соціальну структуру країн Європи та Північної Америки? 4. Опишіть наслідки процесу урбанізації в XIX ст. 5. Чим були зумовлені зміни в одязі людей на початку XX ст.? 6. Що таке масова культура? Що зумовило її появу? Визначте особливості масової культури. 7. Охарактеризуйте рух жінок за емансипацію в другій половині XIX ст. Яких успіхів було досягнуто в цій боротьбі наприкінці XIX — на початку XX ст.?
8. **Робота в малих групах.** Знайдіть у мережі Інтернет фотографії міст Європи та Північної Америки на межі XIX—XX ст. та визначте їхні характерні риси. Підготуйте презентацію. 9. Напишіть есе за темою «Основні суперечності НТР у XIX ст. та її вплив на розвиток суспільства».
10. Як ви вважаєте, чи правильний висновок зробив французький письменник Жан де Кревкер, так характеризуючи еміграцію європейців до Америки: «Багаті залишаються в Європі, їдуть лише люди середнього достатку й бідняки». 11. **Робота в парах.** Обговоріть і прокоментуйте вислів Чарльза Еліота: «Електрика — джерело світла та енергії, яке поглинає час і простір, несе людську мову через моря й землі. Це величний слуга людини, хоча ще не відомий». 12. **Колективне обговорення.** Чи актуальні на сьогодні ідеї фемінізму? Поясніть чому.

Узагальнення до курсу. Основні ідеї, здобутки, виклики «довгого» XIX ст.

Поняття «довгого» XIX ст. запровадив британський історик Ерік Гобсбаум. Воно починається із Французької революції (1789 р.) і закінчується початком Першої світової війни (1914 р.). Це саме той період, який ви вивчали. За цей час у світі відбулися значні зрушення, які можна охарактеризувати терміном «**модернізація**». Так, у результаті індустріальної революції в Європі, США та Японії відбувся перехід від аграрного до індустріального суспільства. Головним багатством стали заводи й фабрики, копальні та залізниці. Більша частина населення почала жити в містах. Змінилася й соціальна структура суспільства. Крім промисловців і найманих працівників, активно формувалася середній клас. Остаточно утвердилася ринкова економіка.

Соціальні та економічні зрушення супроводжувалися утвердженням нових цінностей — свободи та рівності. Почалося становлення сучасної демократії. Лібералізм став панівною течією суспільної думки. Натомість соціальні проблеми, що були породжені стрімкими змінами, поширювали ліві погляди, популярними стали соціалістичні та соціал-демократичні партії.

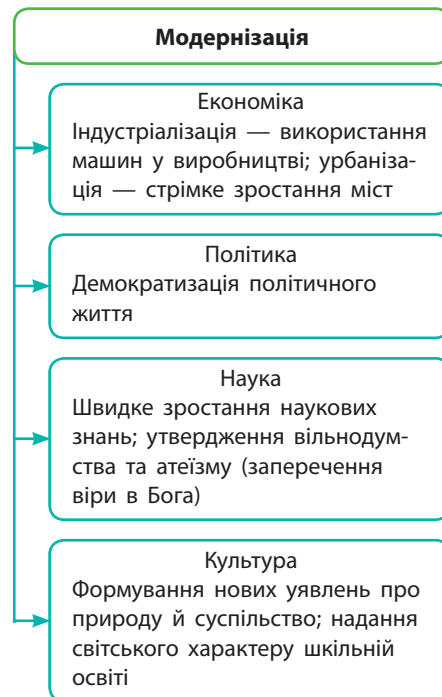
Перетворення наукової картини світу, швидкі зміни художніх стилів у літературі та мистецтві зробили культурне життя особливо яскравим і насиченим. Загалом змінилося місце культури в суспільному житті. Культура стала масовою та почала обслуговувати культурні запити освіченої частини суспільства, яка щороку збільшувалася. Як наслідок, поширилися творчі професії. У свою чергу, представники культури почали впливати на громадську думку.

Індустріальна революція забезпечила країнам Заходу економічну й насамперед військову перевагу над іншими цивілізаціями та народами. Це зумовило небачену експансію західноєвропейської цивілізації, колонізацію світу та його колоніальний поділ. Наприкінці XIX ст. фактично завершилося становлення єдиної світової цивілізації, у центрі якої був Захід, а інші регіони світу перебували на різних ступенях залежності — економічної та політичної.

Проте Новий час приніс і нові проблеми, які повною мірою заявили про себе у XX ст. Одним із перших постало робітниче питання, яке на тривалий час стало основою внутрішньополітичного життя країн Заходу й не тільки. Життєвий рівень робітництва був низьким, соціальне становище залишалося нестійким, що створювало в нього відчуття нерівноправності в трудових відносинах із роботодавцями. Упродовж другої половини XIX ст. сформувалися дві точки зору на розв'язання цієї проблеми. Революційні соціалісти (марксистки) вважали, що причина ховається в приватній власності. Вони прагнули її знищення та перебудови суспільних відносин на основі суспільної власності.

? Колективне обговорення.
Проведіть дискусію за темою «Довге» XIX ст.: основні ідеї, здобутки, виклики».

ХАРАКТЕРНІ ОЗНАКИ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Тріумфальна арка в Парижі (Франція), побудована в стилі ампір. Архітектор Жан Шальєрен. 1806—1836 рр.

Палац Ліндерхоф у Баварії (Німеччина), збудований у стилі рококо. Архітектори Георг Дольман і Юліус Гофман. 1869—1886 рр.

Керамічний готель у Парижі (Франція), збудований у стилі модерн. Архітектор Жюль Лавіротт. 1904 р.

Натомість ліберальні соціалісти (реформісти) виступали за проведення соціальних реформ і встановлення справедливих умов праці. Такі перетворення не передбачали докорінної зміни політичного ладу, але зміцнювали роль держави в економічному та суспільному житті. Зрештою ці два шляхи вилилися в експеримент із побудовою комунізму на теренах колишньої Російської імперії, країн Східної Європи та Азії, а на Заході — у становлення моделі держави «загального благоденства».

Гостро стояло й національне питання, що призвело до активізації масштабних національних рухів і появи на руїнах імперій національних держав. Однак їхні кордони не завжди збігалися з межами розселення народів, що викликало проблему національних меншин. До того ж ідеї націоналізму вступали в протиріччя з провідною ідеєю лібералізму — свободою.

У XIX ст. відбувся новий поворот і в міжнародних відносинах. Французька революція та наполеонівські війни знищили систему рівноваги, що була встановлена Вестфальською системою міжнародних відносин. За Віденської системи визначальним ставав чинник сили. Країни розпочали гонку озброєнь і шукали союзників. Зрештою це зумовило появу постійних військово-політичних об'єднань — Троїстого союзу й Антанти. Суперечності між ними, а особливо між Німеччиною і Великою Британією, призвели до Першої світової війни.

Індустріальна революція сприяла рішучим змінам у військовій справі. Тепер велич держав почала залежати не від могутності армії, а перш за все від потужності економіки. Уже перші воєнні конфлікти із застосуванням нових видів зброї показали, що війна стала більш руйнівною і з великою кількістю жертв та поставила під загрозу виживання цілі держави й народи.

Колоніальна експансія Заходу мала воєнну, політичну та економічну форми. Проте нав'язування чужих цінностей породжувало опір. Спроба країн Азії, Африки запозичувати в Європи окремі елементи для модернізації свого суспільства не мала успіху. Єдиною країною Азії, яка змогла творчо переробити європейський та американський досвід, була Японія. Завдяки реформам вона приєдналася до групи великих держав і сама долучилася до колоніальної експансії.

Могутні народні виступи, які захищали традиційні цінності, придушувалися завдяки європейській перевазі у військовій сфері. Зрештою наприкінці XIX — на початку XX ст. у країнах Азії та Африки виникли національні рухи, які намагалися поєднати ідеї модернізації з національними цінностями. Відбулося пробудження Азії.

Таким чином, «довге» XIX ст. стало часом докорінних змін в історії, часом утвердження свободи, демократії, ринкової економіки. Натомість XX ст. отримало у спадок не тільки нові можливості, які відкрила наука, багатства й добробут, створені промисловістю, але й нові гострі проблеми: робітниче питання, піднесення націоналізму й національно-визвольних рухів, зростання мілітаризму та міжнародної напруженості.

Плани-схеми для різних форм роботи

Як працювати з параграфом підручника

1. Прочитайте параграф, щоб скласти загальне уявлення про його зміст.
2. Опрацюйте історичні документи до параграфа. Розгляньте ілюстрації і прочитайте підписи до них. З'ясуйте значення слів і термінів, які ви не зрозуміли. Зверніть особливу увагу на виділені дати, терміни, назви, персоналії.
3. Складіть розгорнутий план до параграфа — він полегшить підготовку до уроку.
4. Спробуйте пов'язати матеріал параграфа з інформацією, яку ви отримали на уроці.
5. Якщо в тексті є посилання на зміст уже вивчених параграфів, перегляньте їх.
6. Поясніть висновки до параграфа, використовуючи його зміст.
7. Якщо після опрацювання параграфа у вас виникають запитання або ви не згодні з наведеним тлумаченням деяких понять, оцінкою подій тощо, зверніться до додаткових джерел.
8. Для того щоб зрозуміти, чи добре ви засвоїли матеріал параграфа, спробуйте викласти його зміст, не користуючись підручником. Можна переказувати параграф, спершу спіраючись на складений план, а потім без нього.
9. Підготуйте відповіді на запитання до параграфа та виконайте завдання.

Як скласти план

1. Уважно прочитайте текст, до якого вам треба скласти план.
2. Виберіть із нього матеріал, який відповідає темі плану.
3. Поділіть текст на логічно завершені частини, знайдіть у кожній із них головну думку, чітко сформулюйте та запишіть її.
4. Дайте назви частинам тексту.
5. Перевірте, чи всі основні ідеї тексту знайшли відображення в плані.
6. Запишіть план у зошит.

Як працювати з історичним документом

1. З'ясуйте походження документа.
 - 1) Хто його автор?
 - 2) За яких історичних обставин з'явився документ?
 - 3) Яким є документ за змістом і формою (опис історичної події сучасником, оцінка події дослідником, законодавчий акт тощо)?
2. З'ясуйте, які завдання до документа вам слід виконати і що для цього потрібно (якщо документ має поглибити ваші знання про якесь історичне явище, подію чи особу, пригадайте, що вам уже відомо про це).
3. Прочитайте текст документа, з'ясуйте значення понять і термінів, що містяться в ньому.
4. Виконайте завдання до документа. Якщо вам складно це зробити, уважно прочитайте текст ще раз, звертаючи увагу на зміст окремих речень.
5. Визначте, яким є ваше ставлення до змісту документа, і поясніть чому.

Як працювати з ілюстрацією (візуальним джерелом інформації)

1. Прочитайте підпис до ілюстрації. Якщо він містить вказівку на автора, дізнайтеся про нього за додатковими джерелами.
2. Пригадайте, що вам уже відомо про події, зображені на ілюстрації.
3. Опишіть зображене на ілюстрації, використовуючи відповідну термінологію (ліворуч, праворуч, згори, знизу, на першому плані, на другорядному плані тощо).
4. Які нові знання порівняно з наявними ви можете отримати за ілюстрацією?
5. Які почуття викликає у вас зображене й чому?
6. У разі наявності завдань до ілюстрації виконайте їх.

Як працювати з історичною картою

1. Прочитайте назву карти.
2. Ознайомтеся з легендою карти.
3. Знайдіть на карті умовні позначення, які необхідні у вивченні конкретного питання.
4. Порівняйте отриману інформацію з матеріалом підручника.

Як аналізувати зміст карикатури

1. Що або кого зображено на карикатурі?
2. Із якою історичною подією або процесом пов'язаний зміст карикатури?
3. Яку інформацію про зображену історичну подію, процес або постать можна отримати за карикатурою?
4. Якими художніми засобами користувався автор карикатури для впливу на глядача?
5. Як ви вважаєте, чи вдалося автору карикатури досягти поставленої мети?

Як скласти історичний портрет

1. Складіть перелік визначальних, на вашу думку, рис зовнішності й характеру персонажа.
2. Охарактеризуйте публічну (політичну, громадську, культурну тощо) діяльність цієї особи.
3. Наведіть думки про неї сучасників, нащадків і дослідників.
4. Сформулюйте обґрунтовану власну оцінку діяльності історичної особи та її результатів.

Як працювати на практичному занятті

1. Ознайомтеся з темою заняття.
2. З'ясуйте мету заняття й засоби, за допомогою яких її планується досягти.
3. Виконайте завдання для підготовки до заняття. Повторіть рекомендований матеріал.
4. На занятті уважно працюйте над завданнями індивідуально або в групах, аналізуйте матеріали до заняття, підготовлені вчителем/вчителькою та однокласниками й однокласницями.
5. Завершуючи роботу на занятті, з'ясуйте, якою мірою реалізовано його мету.

Як працювати в парі

1. Оберіть партнера та за необхідності познайомтеся з ним.
2. З'ясуйте зміст завдання, яке вам необхідно виконати. У разі його нерозуміння порадьтеся в парі або зверніться по допомогу до вчителя/вчительки.
3. Опрацюйте матеріал, запропонований для виконання завдання.
4. Обговоріть із партнером свої думки щодо виконання завдання. Не перебивайте одне одного. Не намагайтеся нав'язати точку зору партнеру. Якщо ви не розумієте його думку, попросіть її аргументувати або пояснити.
5. За результатами обговорення один із членів пари презентує спільне рішення.

Як працювати в малій групі

1. Сформууйте групу, познайомтеся та розподіліть повноваження. Виберіть того, хто інформуватиме аудиторію про результати роботи групи.
2. Ознайомтеся із завданням, яке вам необхідно виконати.
3. Відповідно до повноважень, розподілених між членами групи, виконайте завдання. Не забувайте про дотримання толерантності до думок інших і взаємну відповідальність за роботу групи.
4. Ознайомте аудиторію з результатами виконання завдання. За наявності різних точок зору повідомте про них.
5. Заповніть оціночний лист роботи в групі.

Як працювати з поняттям

1. Уважно прочитайте формулювання поняття.
2. Якщо воно містить терміни й слова, у значенні яких ви не впевнені, то з'ясуйте його за відповідними словниками (тлумачними, іншомовних слів, спеціальними тощо).
3. Проаналізуйте наведене визначення поняття за його складом.
 - 1) Установіть центральний змістовий елемент, без якого воно втратить свій сенс.
 - 2) Визначте складові, які доповнюють і конкретизують центральний елемент.
4. З'ясуйте, у якому розумінні використовується поняття (широкому, вузькому, спеціаль-

Як підготувати повідомлення та презентацію до нього

1. Прочитайте в підручнику матеріал, до якого ви готуєте повідомлення.
2. Доберіть необхідні джерела інформації.
3. Опрацюйте джерела й складіть план повідомлення, орієнтовно визначивши місце слайдів презентації в ньому.
4. За планом напишіть текст повідомлення, слайди презентації та тези для виступу перед аудиторією.

Як підготувати навчальний проєкт

Навчальний проєкт — самостійне ґрунтовне вивчення певної проблеми з наступною презентацією (захистом) результатів роботи.

1. Підготовка до роботи над проєктом.
2. Вибір теми.
3. Визначення мети й завдань проєкту.

ОЦІНОЧНИЙ ЛИСТ РОБОТИ В ГРУПІ

Кожна позиція оцінюється від 0 до 2 балів.

№ з/п	Критерії оцінювання	Бали
1	Ви брали активну участь у роботі групи	
2	Ви вносили вдалі пропозиції, які врахувала група	
3	Ви надавали підтримку іншим членам групи, заохочуючи їх до роботи	
4	Ви висунули цілком нову ідею, що сподобалася та була оцінена іншими	
5	Ви вдало узагальнювали думки інших і просували роботу групи вперед	
6	Ви доповідали класу про результати групової роботи	

ному, із позицій певного історичного типу світогляду тощо).

5. Порівняйте формулювання, яке ви аналізуєте, з іншими визначеннями цього поняття. При цьому пам'ятайте, що необхідно порівнювати аналогічні розуміння цього поняття.
6. Сформулюйте власне визначення поняття загалом або тих його окремих частин, що здаються вам важкими для запам'ятовування. Поміркуйте над тим, чи змінить ваше визначення зміст поняття.
7. Установіть, якими є характерні риси та особливості поняття.

5. Презентація має містити до десяти слайдів, а ілюстративний матеріал обов'язково супроводжуйте підписами.
6. Під час виступу з повідомленням намагайтеся говорити правильно, чітко й виразно.

4. Пошук інформації різними способами.
5. Виконання завдань проєкту.
6. Підготовка до захисту проєкту.
7. Захист проєкту.
8. Аналіз результатів проєктної роботи.

Як аналізувати політичні події (явища)

1. Які події спричинили виникнення політичної події (явища)?
2. Хто зацікавлений у цій політичній події (явищі), тобто кому це вигідно?
3. Якої мети намагалися досягти її (його) учасники?
4. Які засоби використовувалися ними для досягнення поставленої мети?
5. Яким був результат цієї події (явища)?
6. Якою мірою результат відповідає меті, яку ставили перед собою учасники?
7. Якими були позитивні й негативні наслідки цієї політичної події (явища)?
8. Як можна оцінити загалом цю політичну подію (явище)?
9. Які історичні уроки можна отримати на підставі аналізу цієї події (явища)?

Як порівнювати оцінки історичних подій (явищ)

1. Визначте сутність кожної оцінки історичної події або явища.
2. З'ясуйте, на що спирався автор, даючи свою оцінку, і визначте об'єктивність його висновків.
3. Проаналізуйте наведені аргументи.
4. Зробіть свій вибір на користь однієї з оцінок і поясніть його.

Як проводити дискусію

Дискусія — обговорення будь-якого суперечливого питання, проблеми, у процесі якого стикаються різні, часто протилежні точки зору.

1. Під час дискусії дотримуйтеся правил:
 - 1) Необхідно критикувати ідеї, а не опонентів.
 - 2) Мета дискусії полягає не в тому, щоб визначити переможця, а в тому, щоб дійти згоди.
 - 3) Усі учасники дискусії мають бути залучені до обговорення питань.
 - 4) Кожен має рівні право й можливість висловити свою думку.
 - 5) Виступи мають відбуватися організовано за дозволом ведучого.
 - 6) Будь-яка точка зору підлягає обговоренню та не може відкидатися без нього.
 - 7) Упродовж дискусії її учасники під впливом фактів та аргументів можуть змінювати свою позицію.
2. Перш ніж виступати, чітко визначте, якою є ваша позиція. Переконайтеся, що ви розумієте сутність проблеми.
3. Уважно вислухайте опонента й лише після цього висловлюйте свою точку зору.
4. Пам'ятайте, що найкращим способом доказу або спростування є досконала логіка, беззаперечні факти та аргументи.
5. Сперечайтесь чесно й відверто, намагаючись спростувати, а не викривити висловлювання своїх опонентів.
6. Доводячи або спростовуючи думку, висловлюйтеся чітко й зрозуміло.
7. Якщо під час дискусії було доведено хибність вашої позиції, визнайте це.
8. Не використовуйте образливих висловлювань щодо опонента або його позиції.
9. Завершуючи свій виступ, підбийте підсумки та сформулюйте висновки.
- 8) Під час дискусії необхідно підбивати проміжні й остаточні підсумки.

Як написати есе

Есе — прозаїчний твір невеликого обсягу й вільної композиції, що виражає індивідуальні враження та міркування з конкретного приводу або питання й свідомо не претендує на вичерпну відповідь.

1. Ознайомтеся з матеріалом, за яким (або використовуючи який) вам необхідно підготувати есе.
 - 1) Вступ (орієнтовно 1 абзац) має розкривати головну ідею есе, що відповідає темі.
 - 2) В основній частині (орієнтовно 2 абзаци) викладаються аргументи, докази й пояснення на підтримку головної ідеї.
2. Продумайте, які думки та ідеї ви прагнете висловити та в якій формі.
3. Дотримуйтеся рекомендованої структури есе:

- 3) У висновках (орієнтовно 1 абзац) наводяться підсумкові думки щодо ідеї, яку було розкрито у творі.
4. Запишіть текст есе в чорновому варіанті. Проаналізуйте його зміст, композиційну по-

Як скласти тези

Тези — коротко сформульовані основні положення статті, лекції, повідомлення, доповіді, стислий письмовий виклад основних думок джерела без пояснень, ілюстрацій та посилань. У тезах переважають загальні положення.

1. Уважно прочитайте текст, за яким необхідно скласти тези.
2. З'ясуйте значення слів і термінів, що вам незрозумілі.

Як розв'язати пізнавальну задачу

Задача — питання, що вимагає пошуку рішення за відомими даними з дотриманням певних умов.

1. Уважно ознайомтеся зі змістом пізнавальної задачі.
2. З'ясуйте, що саме і з дотриманням яких умов ви маєте виконати.
3. Пригадайте зміст відповідного матеріалу в підручнику.
4. Зверніть особливу увагу на наведені в умовах задачі поняття, терміни або імена особистостей. З'ясуйте, що ви знаєте про них.
5. Пам'ятайте, що пізнавальна задача може мати декілька варіантів розв'язання. Однак

Як написати реферат

Реферат — доповідь на певну тему, в основі якої лежить огляд відповідних джерел.

Реферат містить:

- аналіз теоретичного змісту питання;
 - самостійний аналіз фактів, подій, процесів, явищ, що відповідають теоретичній частині реферату;
 - узагальнення й висновки відповідно до змісту реферату.
1. За темою реферату визначте мету його написання.
 2. Продумайте, які питання і в якій послідовності вам необхідно висвітлити під час ро-

будову, логічність, послідовність, внесіть необхідні зміни.

5. Складіть остаточний варіант.

3. Розпочинайте складати тези лише тоді, коли ви з'ясували зміст тексту загалом і його головну думку.
4. Визначте в тексті основні положення, що є ланками логічного ланцюжка, за допомогою якого автор послідовно розкриває свою думку.
5. Сформулюйте тези в довільній формі (це сприяє кращому розумінню тексту), а потім запишіть їх.

кожен варіант повинен мати логічне й фактичне обґрунтування.

6. Поміркуйте над тим, якими є можливі варіанти розв'язання задачі. Визначте декілька тих, які, на вашу думку, заслуговують на подальший розгляд.
7. Проаналізуйте обрані вами вірогідні варіанти розв'язання задачі та визначте той, який ви вважаєте найбільш обґрунтованим.
8. Наведіть ваш варіант розв'язання задачі та аргументуйте його.
9. У разі виникнення труднощів поверніться до умов поставленої задачі та ознайомтеся з ними ще раз; можливо, ви не зрозуміли того, що вимагається.

боти над рефератом. Це допоможе вам скласти його план.

3. Визначте обсяг необхідної літератури за темою реферату та опрацюйте її.
 - 1) Читаючи відібрану літературу, звертайте увагу на посилання авторів до джерел, оскільки вони можуть бути корисними вам у подальшій роботі над темою.
 - 2) Занотуйте необхідне на окремих картках, зручних для подальшого опрацювання й систематизації матеріалу.
 - 3) Виписки, які ви робите, опрацьовуючи необхідну літературу, класифікуйте відповідно до плану реферату.

4. Реферат пишеться за таким планом:
- 1) У вступі поясніть важливість та актуальність обраної теми. Акцентуйте увагу на тому, що і як будете висвітлювати.
 - 2) В основній частині розкрийте зміст.
 - 3) У закінченні сформулюйте основні підсумки та висновки, яких ви дійшли.

Як скласти ментальну карту

Ментальні карти — спосіб подання інформації у візуальній формі, тобто у формі, що передбачає зорове сприйняття. Такий спосіб дозволяє краще засвоїти й систематизувати матеріал.

1. Будь-яка карта починається з основної думки, теми, яка розташовується в центрі аркуша.
2. Від центру теми на всі боки накресліть лінії, які пов'язують головну тему з підтемами. Це буде перший рівень.

Як підготувати аналітичну записку

Аналітична записка — документ, що містить узагальнений матеріал про результати якого-небудь дослідження. Структура аналітичної записки, як правило, містить анотацію, зміст, вступ, основну частину й висновок.

1. Текст документа має бути спрямований на досягнення мети, визначеної його автором/авторкою.
2. Об'єктивність аналітичної записки посилює використання інших осіб, що працюють над цією проблемою.
3. Під час підготовки записки необхідно використовувати наявні методики збору інформації та порівняння фактів.

- 4) Наприкінці реферату подайте список літератури, яку ви використовували.
5. Оформлення реферату має відповідати загальноприйнятим нормам посилань на джерела й вимогам бібліографії.

3. Від підтем намалюйте додаткові лінії, що ведуть до більш дрібних складових теми (другий рівень), і т. д.
4. Над лініями записуйте ключові слова, робіть малюнки.
5. Не переходьте до третього рівня складових елементів теми, поки не закінчений другий. Не створюйте карту більш ніж на три рівні.
6. Використовуйте окремі слова замість довгих речень.

4. Окремі факти доцільно розглядати в поєднанні з іншими фактами.
5. Текст документа доцільно викласти термінами, зрозумілими широкій аудиторії. Маловідомі слова й терміни необхідно роз'яснювати.
6. Розмір записки не має перевищувати 7—12 сторінок.
7. Кожен розділ слід починати з окремої сторінки.
8. Для презентації аналітичну записку рекомендовано брошурувати. За наявності графіків і діаграм — розмістити їх у кольорі й додатку до документа.

Аболіціонізм — суспільний рух у США наприкінці XVIII — у XIX ст. за ліквідацію рабства та звільнення рабів.

Акціонування — об'єднання капіталу кількох власників із подальшим отриманням прибутку та розподілом його залежно від внесеної частки.

Ампір — стиль мистецтва, що виник в Імперії Наполеона й став продовженням і завершенням класицизму. Для нього характерні масивні парадно-монументальні форми будівель та інтер'єрів.

Анархізм — суспільно-політична течія, що заперечує необхідність державної та іншої політичної влади й пропагує необмежену свободу особистості.

Антифранцузькі коаліції — військові союзи європейських держав, створювані наприкінці XVIII — на початку XIX ст. спочатку проти революційної, а потім наполеонівської Франції. Із 1799 р. їх називали також антинаполеонівськими коаліціями. Головний ініціатор й учасник усіх коаліцій — Велика Британія.

Афроамериканці — назва, що використовується щодо громадян США африканського походження.

Більшовики — представники політичної течії (фракції) у РСДРП (від 1917 р. — самостійна політична партія, очолювана В. Леніним). Поняття «більшовик» виникло на II з'їзді РСДРП (1903 р.) після того, як прихильники В. Леніна здобули більшість голосів, а їхні противники — меншість (меншовики).

Бойкот — форма політичної та економічної боротьби; означає повну відмову від спілкування з окремою особою, організацією тощо. Назва походить від прізвища британського управляючого Ч. Бойкотта, до якого вперше було застосовано таку форму боротьби.

«Будителі» — узагальнена назва активного представництва національного, культурного й мовного відродження в середовищі слов'янських народів кінця XVIII — початку XIX ст., рух національно свідомої інтелігенції в чеських, словацьких, хорватських, словенських, болгарських, українських землях. Свою назву «будителі» отримали за заклики «прокинутися від багаторічного сну» і згадати про своє давнє коріння. Першість належала чехам Й. Добровському та Й. Юнгману.

Бюрократія — система організації управління з чітко визначеною вертикаллю влади, за якої перевага віддається формальностям, а не змісту діяльності.

«Весна народів» — спільна назва революційних рухів у Західній і Центральній Європі в 1848—1849 рр.

Віденський конгрес — загальноєвропейська конференція у Відні, що проходила у вересні 1814 — червні 1815 р., де було змінено політичну карту Європи після розгрому наполеонівської Франції.

Геополітика — концепція, за якою зовнішня політика держав визначається географічними чинниками (місце розташування країни, природні ресурси, клімат тощо).

Гомруль (від англ. — самоуправління) — одна з головних вимог ірландського національного руху кінця XIX ст.

Гонка озброєнь — якісне та кількісне суперництво у військовій сфері між країнами або угрупованнями країн, які протистоять одне одному у прагненні світового панування. Гонка озброєнь виявляється в прискореному накопиченні запасів зброї та військової техніки, їхньому вдосконаленні на основі милітаризованої економіки й широкого використання наукових досягнень із військовою метою.

Громадянська війна 1861—1865 рр. у США — війна між 11 рабовласницькими штатами Півдня, які вийшли зі складу федерації (конфедератами), і федеральним урядом Сполучених Штатів (федератами).

Громадянська війна — збройна боротьба за державну владу між соціальними групами всередині країни.

Декабристи — учасники таємних антиурядових товариств у Російській імперії, що готували державний переворот, спрямований проти самодержавства та кріпосного права. Повстання відбулося в грудні (російською мовою — «декабрь») 1825 р.

Диктатура — нічим не обмежена влада особи, що спирається на силові структури держави або пряме насильство та терор.

Дискримінація — будь-яка відмінність, виключення, обмеження або перевага, що заперечує або зменшує рівне здійснення прав. Поняття охоплює виключення або обмеження можливостей для членів певної групи щодо можливостей інших груп. Расова дискримінація — обмеження громадянських прав за расовою ознакою.

Домініон — фактично незалежна частина Британської імперії, що мала власні органи влади, але визнавала главою держави монарха Великої Британії.

Дуалістична монархія — форма державного правління, за якої вища влада поділяється між монархом і парламентом.

Експансія — розширення зони впливу або панування в різних сферах (територія, економіка, політика) шляхом захоплення земель, ринків збуту, джерел сировини в інших країн.

Емансипація (від латин. *emancipate*) — 1) звільнення особи від будь-якої залежності, підлеглості, гноблення тощо; 2) емансипація жінок — надання жінкам рівноправ'я в суспільному, трудовому та сімейному житті; прагнення досягти рівних прав чоловіків і жінок.

Еміграція — вимушене або добровільне переселення людей до інших країн з економічних, політичних або релігійних причин.

Західники — представники напряду російської суспільної думки 40—50-х рр. XIX ст., об'єднані навколо ідеї необхідності Росії рухатися шляхом європейської цивілізації.

Ідеологія — система політичних, правових, етичних, художніх, філософських, релігійних поглядів.

Імміграція — в'їзд населення однієї країни до іншої на тимчасове або постійне проживання.

Індустріальне суспільство — стадія розвитку суспільства, за якої завершено створення розвиненої промисловості та відповідних соціальних і політичних структур.

Індустріалізація — створення великої машинної індустрії, що виготовляє машини й обладнання та є базою для подальшого розвитку промисловості.

Інтервенція — втручання однієї або декількох держав у внутрішні справи іншої держави. Інтервенція буває військова, економічна та дипломатична.

II Інтернаціонал — міжнародне об'єднання соціалістичних робітничих партій, створене в 1889 р. у Парижі. Ухвалені II Інтернаціоналом рішення для партій, що входили до його складу, були не обов'язковими, а рекомендаційними. Об'єднання розпалося з початком Першої світової війни.

Карбонарії (від латин. — вугілля) — члени таємної політичної організації, що існувала в 1807—1832 рр. в Італії й боролася проти чужоземного панування, за возз'єднання країни.

Картель — монополістичне об'єднання, учасники якого укладають між собою договір про регулювання обсягів виробництва, умов збуту й найму робочої сили з метою отримання монопольного прибутку. Члени картелю зберігають виробничу та комерційну самостійність.

Класицизм — стиль мистецтва, якому притаманна підвищена увага до античних зразків духовної та матеріальної культури, що вважалися основою для наслідування; відображав природне прагнення людини краси, цілісності, простоти й зрозумілості змісту та форми.

Колоніалізм — політичне, економічне й духовне поневолення слаборозвинених країн більш розвиненими.

Колоніальна імперія — велика держава (метрополія) із залежними територіями (колоніями), які зазнають нещадного пограбування та експлуатації.

Консерватизм — сукупність ідейно-політичних і культурних течій, що виступають за збереження й дотримання традиційних цінностей та порядків.

Конституційна монархія — форма державного правління, за якої влада монарха як глави держави обмежується нормами Конституції.

Контрибуція — примусові грошові або натуральні стягнення, які накладаються на населення підкореної країни окупаційною владою.

Конфедерація — союз суверенних держав, об'єднаних спільними керівними органами, створений із певною метою, переважно зовнішньополітичною та воєнною.

Концепція — система поглядів, розуміння певних явищ, процесів.

Концерн — одна з найрозвиненіших форм монополій, об'єднання багатьох промислових, фінансових і торговельних підприємств, що формально зберігають самостійність, але фактично контролюються головною компанією.

Корупція — злочини, пов'язані з прямим використанням посадовцями прав і можливостей, зумовлених їхнім службовим становищем, із метою власного збагачення. Корупцією називають також хабарництво посадовців та їхню продажність.

Ку-клукс-клан — ультраправа расистська організація в США, створена на ідеях переваги й домінування білого населення.

Липнева революція 1830 р. — повстання у Франції проти режиму династії Бурбонів, встановленого в країні після другої реставрації.

Лібералізм — ідейно-політична течія, прибічники якої вважають правовою основою суспільства й економічного розвитку індивідуальні свободи людини.

Майновий ценз — обмеження в політичних правах людей за обсягом їхнього майна або доходу.

Масова культура — культура масового суспільства, що сформувалася в процесі індустріалізації та урбанізації. Головною її особливістю є те, що вона не створює нових цінностей, а використовує елементи елітарної або народної культур, пристосовуючи їх до якомога ширшого використання, щоб отримати комерційну вигоду. До масової культури належать лише ті елементи культури, які транслюють завдяки масмедіа, або каналам масової комунікації, — це радіо, телебачення, кіно, преса.

Міграція населення — переселення людей з одного регіону або держави до іншого (іншої).

Монополія — встановлення підприємцем або групою підприємців контролю над однією або кількома галузями виробництва з метою збільшення прибутків і ліквідації конкуренції.

Наполеонівські війни — війни, які велися проти Франції різними державами, коаліціями держав Європи в часи, коли Наполеон Бонапарт був першим консулом та імператором (1799—1815 рр.).

Науково-технічна революція (НТР) — якісні зміни в засобах виробництва (верстати, обладнання) та зміна в кількості та якості робочої сили на основі прискореного розвитку науки і техніки (науково-технічного прогресу) та перетворення науки на фактор виробництва.

Націоналізм — система ідей і поглядів, що проголошує перевагу національних цінностей перед іншими — особистісними, груповими або загальнолюдськими. Є основою для політичних рухів, партій, що ведуть боротьбу за відновлення, створення національних держав.

Національно-визвольний рух — суспільно-політичний рух, метою якого є визволення своєї країни від іноземного панування.

Нація — спільнота людей, яка об'єднана певною назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, сукупністю духовно-культурних, політичних цінностей та усвідомлює цю єдність. Нація має загальний проєкт майбутнього й право на самовизначення.

Обструкція — зрив роботи парламенту законними способами.

Панамський скандал (Панамська афера) — фінансовий і політичний скандал, що вибухнув у Франції в 1892 р. під час будівництва Панамського каналу. Близько 1 млрд франків було втрачено через замовчування урядовцями фінансових проблем Панамської кампанії за хабарі. Панамський скандал вважається найгучнішим корупційним скандалом XIX ст.

Пангерманізм — суспільно-політичний рух, що ґрунтується на ідеї політичної єдності німецької нації на засадах мовної, етнічної та культурної ідентичності.

Паризька комуна — тут: повстання населення Парижа під впливом наслідків поразки у франко-пруській війні.

Парламентська демократія — форма демократії, за якої уряд призначається парламентом як органом законодавчої влади й несе відповідальність перед ним за свою діяльність.

Повсякденне життя — один із процесів життєдіяльності людини, що відображається в буденних реаліях (умови життя, праці та відпочинку), а також чинники, які визначають норми поведінки та соціально-політичні уподобання більшості населення тієї чи іншої країни в певний історичний період.

Політична реакція — у широкому розумінні: громадський рух у напрямку, протилежному попередньому або сучасному, якщо той вважається більш прогресивним.

Пробудження Азії — національно-визвольні рухи різних народів Азії на початку XX ст.

Протекціонізм — політика держави, спрямована на захист власної економіки від іноземної конкуренції.

Професійна спілка (профспілка) — добровільне неприбуткове об'єднання людей, пов'язаних спільними інтересами з родом їхньої професійної діяльності, для захисту їхніх прав та інтересів.

Реалізм — одна з основних властивостей мистецтва й літератури, яка полягає у прагненні правдивого об'єктивного відображення та відтворення дійсності у формах, що їй відповідають; течія в мистецтві, що протистояла модернізму та авангардизму.

Реванш — відплата за поразку, невдачу, програш тощо в чому-небудь.

Реквізиція — примусове вилучення державою майна у власника з виплатою йому вартості цього майна.

Реконструкція Півдня — перетворення в південних штатах, здійснювані федеральним урядом США з метою ліквідації органів влади, установ, законів і традицій, що склалися там у період панування плантаторів.

Реставрація (політична) — відновлення суспільно-політичних порядків, що існували раніше.

Рококо — стиль мистецтва, для якого характерний відхід від реального життя у світ фантазії, театралізованої гри, міфологічних сюжетів тощо.

Романтизм — напрям у культурі, що характеризується утвердженням самоцінності духовно-творчого життя особистості, зображенням сильних характерів тощо.

Самодержавство — назва та зміст державного ладу, форми абсолютної монархії Московської держави й Російської імперії з другої половини XV ст. і до лютого 1917 р.

Санкюлоти — назва революційно налаштованої сільської та міської бідноти у Франції. У період якобінської диктатури вони вважалися справжніми патріотами та революціонерами.

Сегрегація — різновид дискримінації, який полягає у фактичному або юридичному відокремленні в межах одного суспільства тих суспільних груп, що відрізняються за расовими, гендерними, соціальними, релігійними, мовними або іншими ознаками, і в подальшому законодавчому обмеженні їхніх прав. Расова сегрегація — система окремого проживання та розвитку білого й темношкірого населення.

Середній клас — люди з певним достатком, майном, рівнем освіти та статусом у суспільстві. Чим ширшою є база середнього класу, тим більш стабільне суспільство.

Синдикат — монополістичне об'єднання, характерною рисою якого є розподіл замовлень, закупівля сировини та реалізація готової продукції через єдину систему збуту. Члени синдикату зберігають виробничу самостійність, але втрачають комерційну.

Слов'янофіли — представники напряму російської суспільної думки 30—60-х рр. XIX ст., об'єднані навколо ідеї самобутності слов'янства й передусім Росії.

Соціал-демократія — загальна назва соціал-демократичних і соціалістичних рухів, партій, що виникли в останній третині XIX — на початку XX ст. Зараз у світі існує понад 80 партій цього напряму, що мають широку соціальну базу.

Соціалізм — ідеологія, ідеалом і метою якої є реалізація в суспільстві перетворень на принципах соціальної справедливості, свободи й рівності.

«Старий порядок» — назва періоду панування абсолютної монархії у Франції; соціально-економічні й політичні відносини, що існували у Франції з кінця XVI ст. й до початку Французької революції.

Суфражизм — правозахисний рух за здобуття жінками виборчого права, а також проти дискримінації жінок у правовій, політичній та економічній сферах. Рух зародився у Великій Британії на межі XIX—XX ст.

Танзімат — період в історії Османської імперії з 1839 до 1876 р., позначений спробами осучаснення економіки та державного устрою, а також назва самих цих реформ. Поштовхом до реформ стала глибока криза імперії та фактичне встановлення міжнародного контролю над нею. Реформи дещо покращили становище. Після перевороту Абдул-Гаміда II і встановлення деспотичного режиму Зулюм багато положень реформ були переглянуті або скасовані.

Терор — усунення політичних противників шляхом фізичного насильства.

Тред-юніони — назва профспілок у Великій Британії та деяких інших англомовних країнах. Тред-юніони об'єднували переважно кваліфіковане робітництво однієї професії. Наприкінці 80 — на початку 90-х рр. XIX ст. в умовах піднесення робітничого руху виникли нові тред-юніони, які сповідували ліві погляди. Вони формувалися за виробничими ознаками (в одному тред-юніоні могли бути робітники різних професій однієї галузі). Також вони відкрили доступ до своїх лав некваліфікованим робітникам, які до цього не були охоплені професійним рухом. Під впливом нових тред-юніонів старі теж почали приймати некваліфікованих робітників. Як наслідок тред-юніони укрупнювалися в організації національного масштабу. Із початку Першої світової війни різниця між старими й новими тред-юніонами зникла. Вони були колективними членами Лейбористської партії.

Трест — монополістичне об'єднання, у межах якого всі учасники повністю втрачають самостійність (як виробничу й комерційну, так і юридичну). Трестом керує головна компанія.

Трудова еміграція — від'їзд працездатного населення з районів аграрного перенаселення чи економічного занепаду для заробітку або постійного проживання до інших територій, країн.

Урбанізація — глобальний процес міграції населення із сільської місцевості в міську, що в результаті спричиняє

стрімке зростання міст. Також під урбанізацією розуміють зростання значення міст у розвитку суспільства, що супроводжується зростанням і розвитком міських поселень, збільшенням питомої ваги міського населення, поширенням міського способу життя в певному регіоні, країні, світі.

Федерація — форма державного устрою, за якого частини федеративної держави є державними утвореннями, що володіють юридично певною політичною самостійністю (поряд із федеральною конституцією, органами влади та законодавством свої конституції, закони, систему законодавчих, виконавчих і судових органів мають суб'єкти федерації).

Фемінізм (франц. *feminisme*, від латин. *femina* — жінка) — у широкому розумінні: прагнення рівноправності жінок і чоловіків в усіх сферах життєдіяльності суспільства; у вузькому розумінні: жіночий рух, метою якого є усунення дискримінації жінок і зрівняння їх у правах із чоловіками. Кінцевою метою руху є подолання сексизму й гендерних стереотипів.

Фермер — орендар або власник землі, який веде на ній господарство переважно своєю, а також найманою працею.

Французька революція — масштабні перетворення соціальної і політичної системи Франції, що розпочалися наприкінці XVIII ст. і призвели до знищення «старого порядку» в країні.

Фрітредерство — напрям в економічній теорії та політиці, що характеризується вимогами вільної торгівлі та невтручанням держави в економічне життя країни.

Чартизм (від англ. — хартія) — політичний і соціальний рух британських працівників у 30—40-х рр. XIX ст., що проходив під гаслом боротьби за реалізацію «Народної хартії».

Шовінізм — один із різновидів націоналізму, проголошення національної винятковості одних націй і цькування інших, розпалювання ворожнечі між народами й країнами. Розрізняють великодержавний шовінізм панівної нації та шовінізм підкорених народів.

Основні дати та події

- 1789 р.** — прийняття Декларації прав людини і громадянина.
- 1789—1799 (1804) рр.** — Французька революція.
- 1792 р.** — проголошення Франції республікою.
- 1799 р.** — перехід влади у Франції до Консульства внаслідок перевороту 9 листопада (18 брюмера).
- 1804 р.** — створення першої в Латинській Америці незалежної держави — Гаїтянської республіки.
- 1804—1814, 1815 рр.** — період існування Першої імперії у Франції.
- 1805 р.** — Трафальгарська битва.
- 1806 р.** — підписання Н. Бонапартом Декрету про континентальну блокаду.
- 1810—1826 рр.** — Війна за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці.
- 1812 р.** — російська кампанія Наполеона I.
- Жовтень 1813 р.** — битва під Лейпцигом.
- Квітень 1814 р.** — зречення Наполеоном I престолу.
- Вересень 1814 — червень 1815 р.** — Віденський конгрес.
- 20 березня — 22 червня 1815 р.** — «сто днів» Наполеона.
- 1815 р.** — утворення Священного союзу.
- 1817—1864 рр.** — Кавказька війна.
- 1822 р.** — проголошення незалежності Бразилії.
- 1823 р.** — проголошення «доктрини Монро».
- 1825 р.** — виступ декабристів у Російській імперії.
- 1830 р.** — Липнева революція у Франції.
- 1830—1831 рр.** — Польське національно-визвольне повстання (Листопадове повстання).
- 30—40 рр. XIX ст.** — початок індустріальної революції в Австрійській імперії.
- 1830—1848 рр.** — період існування Липневої монархії.
- 1831 р.** — утворення товариства «Молода Італія».
- 1832 р.** — перша парламентська реформа у Великій Британії.
- 1834 р.** — утворення товариства «Молода Німеччина».
- 1836—1848 рр.** — чартистський рух.
- 1839—1876 рр.** — період Танзімату в Османській імперії.
- 1840—1842 рр.** — Перша «опіумна» війна.
- 1848—1849 рр.** — «Весна народів» у Західній і Центральній Європі.
- 1848—1852 рр.** — період Другої республіки у Франції.
- 1850—1864 рр.** — повстання тайпівів.
- 1852—1870 рр.** — період Другої імперії у Франції.
- 1853—1856 рр.** — Східна (Кримська) війна між Російською та Османською імперіями.
- 1856—1860 рр.** — Друга «опіумна» війна.
- 60—80-ті рр. XIX ст.** — діяльність народників.
- 1861 р.** — скасування кріпацтва, початок селянської реформи.
- 1861 р.** — створення Італійського королівства.
- 1861—1865 рр.** — Громадянська війна в США.
- 1864—1884 рр.** — загарбання Росією Середньої Азії.
- 1865—1877 р.** — Реконструкція Півдня.
- 1866 р.** — створення Північнонімецького союзу.
- 1867 р.** — перетворення Австрійської імперії на Австро-Угорську монархію.
- 1868 р.** — революція Мейдзі.
- 4 вересня 1870 р.** — повалення Другої імперії у Франції, проголошення Третьої республіки.
- 1870 р.** — завершення об'єднання Італії.
- 1870—1871 рр.** — франко-пруська війна.
- Березень—травень 1871 р.** — повстання в Парижі. Паризька комуна.
- 10 травня 1871 р.** — підписання Франкфуртського миру.
- 3 жовтня 1871 р.** — завершення об'єднання Італії.
- 1871 р.** — визнання законною діяльності тред-юніонів (профспілок) у Великій Британії.
- 1871 р.** — проголошення створення Німецької імперії, прийняття Конституції.
- 1873 р.** — Союз трьох імператорів.
- 1875 р.** — придбання Великою Британією акцій Суецького каналу.
- 1876 р.** — прийняття Конституції Османської імперії.
- 1877—1878 рр.** — російсько-турецька війна. Утворення нових національних держав на Балканах.
- 1878 р.** — Берлінський конгрес.
- 1 березня 1881 р.** — убивство царя Олександра II.
- 1882 р.** — утворення Троїстого союзу.
- 1886 р.** — загальний страйк робітництва в Чикаго та його розстріл поліцією.
- 1887—1889 рр.** — шовіністичний, реваншистський рух, очолюваний генералом Ж. Буланже.
- 1888 р.** — початок правління імператора Вільгельма II.
- 1889 р.** — прийняття Конституції Японії.
- 1890 р.** — відставка канцлера О. фон Бісмарка.
- 1890 р.** — прийняття закону Дж. Шермана в США.
- 1890—1920 рр.** — «прогресивна ера» в США.
- 1891 р.** — союз Росії та Франції.
- 1892 р.** — Панамський скандал.
- 1894—1895 рр.** — японо-китайська війна.
- 1896 р.** — поразка Італії в колоніальній війні в Абіссинії.
- 1899 р.** — повстання іхетуанів.
- 1899—1902 рр.** — англо-бурська війна.
- Друга половина XIX — початок XX ст.** — процес індустріалізації в провідних країнах світу.
- 1900 р.** — створення Робітничої (Лейбористської) партії.
- Кінець XIX ст.** — формування перших монополій.
- 1902 р.** — союз між Японією та Великою Британією.
- 1903—1915 рр.** — «ера Джолітті» в Італії.
- 1904 р.** — утворення Антанти.
- 1904—1905 рр.** — російсько-японська війна.
- 1905—1907 рр.** — російська революція.
- 1906—1916 рр.** — столипінські реформи.
- 1908 р.** — анексія Боснії та Герцеговини Австро-Угорщиною.
- 1908 р.** — Молодотурецька революція.
- 1910 р.** — оголошення Кореї колонією Японії.
- 1911 р.** — Сінхайська революція.
- 1911—1913 рр.** — війна Італії з Османською імперією; загарбання Лівії та островів Додеканес.
- 1912—1913 рр.** — балканські війни.

Передмова	3	§ 16. Франція	117
РОЗДІЛ I. Європа в час Французької революції та наполеонівських війн		§ 17. Німеччина	127
§ 1. Початок Французької революції	4	§ 18. Велика Британія	133
§ 2. Завершення Французької революції. Консульство	12	§ 19. Італія	140
§ 3. Перша імперія у Франції	19	§ 20. Сполучені Штати Америки	145
§ 4. Віденський конгрес. Священний союз	27	§ 21. Російська імперія	151
Практичне заняття за розділом I	30	§ 22. Утворення Австро-Угорщини. Спроби модернізації Османської імперії. Утворення нових незалежних держав на Балканах	163
Узагальнення за розділом I	30	§ 23. Японія	174
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом I	30	§ 24. Китай	180
РОЗДІЛ II. Європа та Америка в добу революцій і національного об'єднання (1815—1870 рр.)		Практичне заняття за розділом III	185
§ 5. Початок становлення індустріального суспільства. Ідейні течії другого періоду Нової історії	31	Узагальнення за розділом III	185
§ 6. Повсякденне життя населення Західної і Центральної Європи	38	Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом III	185
§ 7. Велика Британія	44	РОЗДІЛ IV. Міжнародні відносини (друга половина XIX — початок XX ст.)	
§ 8. Франція	51	§ 25. Міжнародні відносини наприкінці XIX — на початку XX ст.	186
§ 9. Німеччина та Італія	57	Практичне заняття за розділом IV	195
§ 10. Австрійська та Російська імперії	66	Узагальнення за розділом IV	195
§ 11. Революції 1848—1849 рр. у Західній і Центральній Європі. Франція в 40—60-х рр. XIX ст.	76	Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом IV	195
§ 12. Об'єднання Німеччини та Італії	86	РОЗДІЛ V. Розвиток культури і повсякденне життя (кінець XVIII — початок XX ст.)	
§ 13. Сполучені Штати Америки	92	§ 26. Наука і техніка	196
§ 14. Утворення незалежних держав у Латинській Америці	102	§ 27. Література та мистецтво	206
Практичне заняття за розділом II	108	§ 28. Суспільні зміни та повсякденне життя	215
Узагальнення за розділом II	108	Практичне заняття за розділом V	220
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом II	108	Узагальнення за розділом V	220
РОЗДІЛ III. Модернізація країн Європи та Америки в останній третині XIX — на початку XX ст. Пробудження Азії		Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом V	220
§ 15. Основні тенденції соціально-економічного й політичного розвитку провідних країн Західної Європи та Америки	109	Узагальнення до курсу	
		Основні ідеї, здобутки, виклики «довгого» XIX ст.	221
		Плани-схеми для різних форм роботи	223
		Словник	229
		Основні дати та події	233

Всесвітня історія

9

Особливості підручника:

- створює цілісне уявлення про основні події історії Раннього Нового часу
- формує систему знань про історію людства та розуміння історичних процесів для самоідентифікації у світі
- розвиває вміння самостійно працювати з інформацією та застосовувати її в практичній діяльності

Інтернет-підтримка дозволить:

- підготуватися до практичних занять та опрацювати історичні джерела
- виконати завдання на узагальнення знань
- здійснити онлайн-тестування за розділами

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

i Інтернет-підтримка
за QR-кодом
або посиланням
mk.com.ua/101293